

საერთაშორისო კონფერენცია
საქართველო – ბიზანტია –
ქრისტიანული აღმოსავლეთი

მოსხენებათა თეზისები

ალბომი

International Conference
GEORGIA – BYZANTIUM – CHRISTIAN EAST

ABSTRACTS OF PAPERS

ALBUM

თბილისი • TBILISI

2017

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტრო
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF GEORGIA

სარედაქციო-საგამომცემლო ჯგუფი

ზაზა აბაშიძე, ეკა დუღაშვილი, ლადო მირიანაშვილი,
ვლადიმერ პერანიძე, ქეთევან ტატიშვილი, ნინო კავთარია

EDITORIAL-PUBLISHING GROUP

Zaza Abashidze, Eka Dughashvili, Lado Mirianashvili,
Vladimer Peranidze, Ketevan Tatishvili, Nino Kavtaria

ISBN 978-9941-9539-3-4

© კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2017

წინასიტყვაობა

საქართველოს, მთელი თავისი არსებობის მანძილზე, მჭიდრო პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობები ჰქონდა მეზობელ სახელმწიფოებთან და შორეულ ქვეყნებთანაც. შუმერი, აქადი, მიდია, ასურეთი, ძველი სპარსეთი, საბერძნეთი, ძველი რომაეთი, შემდეგ პართია, სელევკიდები, პონტო, რომი – ეს ის სახელმწიფოებია, რომლებთანაც უძველესი დროიდან ურთიერთობდნენ ქართველები ჩვ.წ.აღ-მდე III-I ათასწლეულებში. მნიშვნელოვან სავაჭრო-სატრანზიტო სივრცეში არსებულ ქართულ სახელმწიფოებს კოლხიდასა და იბერიას თავისი წვლილი შეჰქონდათ სხვა ერების კულტურის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში. თავის მხრივ, უნიკალური ქართული ცივილიზაცია ყალიბდებოდა მეზობელი განვითარებული ერების კულტურული მონაპოვარის შეთვისებით.

საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი განვითარების სრულიად ახალი ეტაპი დაკავშირებულია ქრისტიანობის გავრცელებასა და მის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებასთან IV ს. I მეოთხედში. ამ დროიდან მოყოლებული საქართველოს მჭიდრო კონტაქტები აქვს უკვე ქრისტიანულ ქვეყნებთან და უპირველეს ყოვლისა, აღმოსავლეთ რომის იმპერიასთან, მასში შემავალ ქრისტიანობის უდიდეს ცენტრებთან (პალესტინა, ანტიოქია, სინას მთა) და მეზობელ რომაეთთან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია საქართველოს და ქართული ეკლესიის ურთიერთობა წმიდა მინასა და ათონის მთასთან.

აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ცენტრებთან ურთიერთობა არ შენელებულა და ქართული მონასტრების იქ ფუნქციონირება არ შეწყვეტილა ამ ტერიტორიების ბიზანტიისაგან ჩამოშორებისა და მუსლიმთა ხელში გადასვლის შემდეგაც.

ცხადია, საუკუნეების განმავლობაში მსოფლიო ქრისტიანულ იმპერიასთან და უმნიშვნელოვანეს სამონასტრო ცენტრებთან ურთიერთობა, ბიზანტიასა და ქრისტიანულ აღმოსავლეთში მრავალი ქართული ეკლესია-მონასტრის არსებობა დიდად უწყობდა ხელს ქართული ქრისტიანული ხელოვნების, მწერლობის, ზოგადად, კულტურის განვითარებას.

ქართული ქრისტიანული კულტურის სიახლოვეს ბიზანტიურთან და ამავე დროს, მის ეროვნულ ხასიათსა და თვითმყოფადობას ცხადყოფენ ქართული ხუროთმოძღვრების, კედლის მხატვრობის, ტიხრული მინაწერის, ხატუნების, ჭედური ხელოვნების, ხელნაწერების გაფორმების უნიკალური ნიმუშები.

ქართული მწერლობისა და კულტურის ზოგადი სურათის გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, იგი მსოფლიო ქრისტიანული კულტურის უმნიშვნელოვანესი ნაწილია. კერძოდ, ამ უკანასკნელის აღმოსავლურ ქრისტიანული (პალესტინური და ბიზანტიური) მიმდინარეობისა, სწორედ ამიტომ იგი მონაწილეობს შუასაუკუნეების ზოგადი ქრისტიანული კულტურის ჩამოყალიბებასა და გარკვეულწილად გლობალიზაციაში. ქართული ქრისტიანული კულტურა განუყოფელი და მნიშვნელოვანი ნაწილია იმ საერთო ქრისტიანული ღირებულებებისა, რომელთა საფუძველზეც აღმოცენდა ევროპული კულტურა.

კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულია ხელნაწერთა უნიკალური კოლექცია. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის „საქართველო-ბიზანტია-ქრისტიანული აღმოსავლეთი“ ფარგლებში მსურს მის მონაწილეებს გადავცეთ ალბომი „კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრის საგანძურებიდან“, რომლის მეშვეობით ისინი ამ უმდიდრესი კოლექციის რამდენიმე ნიმუშს გაეცნობიან.

ზაზა აბაშიძე

*საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის
„საქართველო-ბიზანტია-ქრისტიანული აღმოსავლეთი“
საორგანიზაციო კომიტეტი*

INTRODUCTION

During the entire period of her existence, Georgia has been maintaining close political, economical and cultural relations with neighbouring states and far away countries. Since ancient times, in the 3rd-1st millenniums BC, the Georgians kept contacts with the following states: Sumer, Akkadian Empire, Median Kingdom, Assyria, Ancient Persia, Greece, Ancient Armenia; then there were the Parthian Empire, Seleucid Empire, the Kingdom of Pontus and Rome. The Georgian states of Colchis and Iberia, lying in an active transit trade area, contributed to culture-shaping and development process of other nations. For its part, the unique Georgian civilization was being formed thanks to mastering the cultural achievements of neighbouring developed nations.

An absolutely new stage in cultural and state development of Georgia was connected with the spreading of Christianity and its official adoption as a state-religion in the first quarter of the IV century. Since then, Georgia has maintained close contacts with Christian countries, with Eastern Roman Empire in the first place and its constituent great centers of Christianity (Palestine, Antioch, Mount Sinai), as well as with the neighbouring Armenia. Of special note are the relations of Georgia and Georgian Church with the Holy Land and Mount Athos.

The intensity of relationships with Christian centers of the East did not diminish even after the Byzantine territories were ceded to Muslims.

It is clear that the centuries-old relationships with the largest Christian Empire and significant monastery centers, as well as functioning of numerous Georgian monasteries in the Christian East had promoted the development of Georgian Christian art, literature and culture in general.

Unique works of Georgian architecture, wall paintings, cloisonné enamelware, artworks of icon painting, repoussé metal art and manuscript illumination reveal close cultural proximity of Georgian Christian culture to the Byzantine one, while at the same time maintaining its national character and originality.

Taking into account an overall picture of Georgian literature and culture, it can be stated that it has become the most significant part of Christian, namely eastern Orthodox (Palestinian and Byzantine) world culture.

That's exactly why Medieval Georgia got involved in building and to some extent in globalization of general Christian culture. The Georgian culture is an integral and significant part of those general Christian values on bases of which the European culture emerged.

The unique collection of Georgian manuscripts is preserved at K. Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts. In the framework of the International scientific conference "Georgia-Byzantium-Christian East" I would like to present an album "From the Treasury of K. Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts" to the participants. The album will help you familiarize yourselves with several samples from the richest collection of the Center. Abstracts of the presentations are appended to the album.

Zaza Abashidze

*The Organizing Committee of International
Scientific Conference "Georgia-Byzantium-Christian East"*

ჯგობი

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის საგანძურიდან

ALBUM

From the Treasury of Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts

მონსენეპანთა თეზისეპი

ABSTRACTS OF PAPERS

იოსებ ალიმბარაშვილი

*გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
გორი, საქართველო*

**ბერძნული კვალი მანგლისის მონასტარში დიმიტრი
მელვინეთხუცესისთვის და მარი ბროსეს
ვიმონარის მიხედვით**

სტატიაში საუბარია ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი ბრწყინვალე ნიმუშის მანგლისის მონასტრის ისტორიისა და მისი წარწერების შესახებ, პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრის, ცნობილი ქართველოლოგის მარი ბროსესა და მისი კორესპონდენტის, ასევე ცნობილი მკვლევრის, დიმიტრი მელვინეთხუცესის შვილის მიმონარის მიხედვით, რომელიც დაცულია პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში, მარი ბროსეს ფონდში.

როგორც ცნობილია, ქვის ეკლესია მანგლისში ჯერ კიდევ IV ს. 30-იან წლებში აშენდა. V ს. II ნახევარში ვახტანგ გორგასალმა აქ ახალი ეკლესია ააგო და მანგლისის საეპისკოპოსო დააარსა. მთავარი ეკლესია, რომელსაც დიმიტრი მელვინეთხუცესის შვილი დაწვრილებით აღწერს, XI ს-ის I მეოთხედში იქნა აგებული გიორგი I-ის (1014-1027 წწ.) მიერ.

1824 წლიდან მანგლისში იდგა ერევნის გრენადერთა პოლკი, რომელმაც თანდათანობით ადგილზე დაუსახლებელი ტერიტორიების კოლონიზაცია განახორციელა. ჯარისკაცები და მათი ოჯახის წევრები ხშირად აზიანებდნენ ტაძარს სამშენებლო მასალის მოპოვების მიზნით. პოლკის მეთაურის ნიკოლოზ მუ-

რავიოვის (შემდეგ მეფისნაცვალ კავკასიაში 1854-1856 წლებში) ბრძანებით განხორციელდა ტაძრის აღდგენა, რის გამოც სპეციალურად მოიწვიეს ბერძენი ოსტატები. დიმიტრი მელვინეთხუცესიშვილი ბროსესადმი გაგზავნილ ტაძრის აღწერილობაში უთითებს ტაძრის თავდაპირველი მშენებლობისას ბერძენი ოსტატების კვალს, მაგრამ XIX ს. 50-იან წლებში ჩატარებულმა რემონტმა იმსხვერპლა ან მნიშვნელოვნად დააზიანა ძეგლის ისტორიული ხასიათის მრავალი ნარწერა.

ტაძრიდან 2 კილომეტრში დაიწყეს ახალი ეკლესიის მშენებლობა, სადაც ძველი ტაძრის ნანგრევებიდან მიჰქონდათ ჩუქურთმიანი და ნარწერიანი ქვები, რის შედეგად უამრავი ნარწერა განადგურდა, თუმცა, არც მოგვიანებით დაადგა ტაძარს კარგი დღე, როდესაც იქ დასახლებულმა კოლონისტებმა გააგრძელეს ძველი ტაძრის ძარცვა.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, დიმიტრი მელვინეთხუცესიშვილის მიერ მანგლისის ტაძრის რესტავრაციამდე მარი ბროსესათვის გაგზავნილ ნარწერებს ძალზე დიდი მნიშვნელობა აქვს.

სტატიაში დიმიტრი მელვინეთხუცესიშვილისა და მარი ბროსეს მიერ მანგლისის ტაძრის შესახებ მიმოწერა შედარებული და გაანალიზებულია ხსენებული ძეგლის თითქმის ყველა ცნობილი მკვლევრის – ექვთიმე თაყაიშვილის, აკაკი შანიძის, მალაქია დვალის, თეიმურაზ ბარნაველის – მიერ გამოქვეყნებული სტატიების ფონზე.

სტატიას თანდართული აქვს პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში, მარი ბროსეს ფონდში დაცული და დიმიტრი მელვინეთხუცესიშვილის მიერ ბროსესათვის გაგზავნილი მანგლისის ტაძრის ნარწერების ფოტოასლები, რომლებიც პირველად ქვეყნდება.

მალხაზ აფრიდონიძე

*გრიგოლ რობაქიძის სახელობის უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

საქართველო და რაინდობის ინსტიტუტიზაცია

ნაშრომში განხილულია საკითხი, არსებობდა თუ არა რაინდთა ინსტიტუტი საქართველოში.

პირველი, ვინც აღნიშნა საქართველოში არსებული რაინდული მორალურ-ზნეობრივი პრინციპების მსგავსება ევროპულთან, ფრანგი ორიენტალისტი და ქართველოლოგი მარი ბროსე (1802-1880წ.წ.) გახლდათ, რომელმაც 1837 წლის სექტემბერში რუსეთის საიმპერატორო აკადემიის სხდომაზე წაკითხულ მოხსენებაში გააკეთა კურტუაზიული ლიტერატურული ნაწარმოების (სათავგადასავლო-საგმირო რომანის) „ამირან-დარეჯანიანის“ ანალიზი, ხოლო მომდევნო, 1838 წელს ეს მოხსენება დაბეჭდა აკადემიის სამეცნიერო ორგანოში – Bulletin Scientifique de L'Academie imperiale des Scieces, III, 1838, Melanges asiaques. მოხსენებაში მ. ბროსე „ამირან-დარეჯანიანისა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ გმირების მაგალითზე აღნიშნავდა ქართველ ერში რაინდული იდეალებისა და ზნე-ჩვეულებების არსებობას, გატარებული იყო აზრი, რომ ორივე ეს ნაწარმოები ქართულ ისტორიულ სინამდვილეს ასახავს და მათ ბევრი რამ აკავშირებთ დასავლეთ ევროპის რაინდულ მორალურ-ზნეობრივ პრინციპებთან და იდეალებთან.

ივ. ჯავახიშვილს მოჰყავს ტერმინების „ლაშქრისა“ და „სპის“ ძველ ქართულ წყაროებში ხმარების მაგალითები და ასკვნის, რომ ლაპარაკია არა უბრალოდ ჯარზე – „არამედ რომელიღაც

მაღალსა და გავლენიან სამხედრო წრეზე, რომელსაც შეუძლიან მიეფეს გაუბედოს და თავისი წადილი მოახსენოს“.

ფეოდალურმა ევროპამ რაინდობის ინსტიტუტი წარმოშვა და, მართალია, ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებას ამგვარი ინსტიტუტი არ შეუქმნია, მაგრამ არისტოკრატიულ-ელიტარული ფენის ქონებრივი და, რაც მთავარია, გვაროვნულ-ელიტარული უპირატესობის თვითშეგნებამ და მისი დაცვის აუცილებლობამ, მაინც წარმოშვა რაინდული მორალურ-ზნეობრივი პრინციპები, რომელთაც საქართველოშიც განსაკუთრებულად აქცევდნენ ყურადღებას, როგორც კეთილშობილებისა და არისტოკრატობის აუცილებელ და ნიშანდობლივ თვისებას.

რაინდული მორალურ-ეთიკური და ესთეტიკური პრინციპების ჩამოყალიბება რომელიმე ერში და „გავლენიანი სამხედრო წრის“ არსებობა, არ ნიშნავს და არ გვაძლევს უფლებას, ვისაუბროთ რაინდული ინსტიტუტის ჩამოყალიბებაზე, მით უმეტეს, რომ ამის შესახებ არავითარი ფაქტობრივი მასალა არ მოგვეპოვება.

თითქოს ყველაფერი მზადაა, ყველა პირობა არსებობს, რომ საქართველოში შეიქმნას რაინდთა ინსტიტუტი; ყველაფერი მეტყველებს, რომ საქართველოში არსებობს რაინდული მორალურ-ზნეობრივი კოდექსი; ამაზე მეტყველებს თუნდაც ამ კოდექსის ბრწყინვალე გამოხატულება „ვეფხისტყაოსნი“, რომელიც შუა საუკუნეებში შექმნილი რაინდული მორალური კოდექსის მხატვრულად გადმოცემა გახლავთ. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა მისი ავტორის ვინაობა, ელიტარული ფენის სოციალური იერარქიის რომელ საფეხურზე იდგა შოთა რუსთველი. თუ გავითვალისწინებთ „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტს და, რაც მთავარია, იმ სოციალურ გარემოს, ეთოსს – იგი აუცილებლად დიდებულია, უფრო დაზუსტებით, დიდებულთა ოჯახის მესამე, უფრო კი მეოთხე შვილი. ვინაიდან სწორედ მხოლოდ მესამე-მეოთხე შვილს, რომელსაც სასულიერო კარიერისათვის ამზადებდნენ (განსხავებით პირველი, მეორე და ხშირად მესამე შვილისაგან, რომლებიც ერის /საერო/ კაცებად რჩებოდნენ), შეეძლო

მიელო ისეთი ჭეშმარიტად დიდებული განათლება, რომელსაც „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი ამჟღავნებს.

ვასალური ერთგულების ფიცი საქართველოშიც დიდად ფასობდა, ვასალიტეტის ერთ-ერთი მთავარი დასაყრდენი გახლდათ, სრულდებოდა სათანადო, დასავლეთ ევროპის მსგავსი რიტუალით და ისევე წარმოადგენდა სხვადასხვა სოციალურ საფეხურზე მდგომ პირთა დამაკავშირებელ რგოლს, რომლისაგან გადახვევა და შერყვნა არღვევდა ვასალიტეტის ყველა დანარჩენ პრინციპს, რომლებზეც აგებული იყო არსებული საზოგადოებრივი სოციალურ-პოლიტიკური სტრუქტურა.

როგორც ევროპაში, ასევე საქართველოშიც ვასალური ერთგულების დარღვევა არ ეპატიებოდა არავის, თვით მეფესაც. სტეფანოს ორბელიანის მიერ მოწოდებული ცნობა გვიხსნის იმას, თუ რატომ გადაუდგა გიორგი III-სა (1156-1184წ.წ.) და თამარს თითქმის ყველა დიდებული, რომ ტახტისათვის ბრძოლა მხოლოდ საბაბს წარმოადგენდა, ხოლო მთავარი მიზეზი უნდა ვეძიოთ არა უფლისწულ დემეტრეს მიერ ტახტის კანონიერ ძიებაში, არამედ ვასალიტეტის ძირითადი და მთავარი პრინციპის – ერთგულების დარღვევაში, რაც არყევდა და საფუძველს აცლიდა პატრონყმობის სოციალურ-პოლიტიკურ და მორალურ კოდექსს.

საქართველოში მაინც არ ხდება რაინდობა-მხედრობის ინსტიტუტიზაცია, თუ რატომ სწორედ ამ საკიხებზეა ნაშრომში საუბარი.

მერაბ ბაბუხაძია

*ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

გიზანთიური სასულიერო ლიტერატურის ქართულად თარგმანის ნიმუში: თხრობა სასწაულთათვის და საკვრველებათა დიდებულისა მთავარანგელოზისა მიქაელისთა და სხუათა მათ ნმიდათა ანგელოზთათვის

ნაწარმოების ავტორი პანტელეიმონ დიაკონია. ის დაწერილი უნდა იყოს VIII საუკუნის პირველ მეოთხედში; ბიბლიურ-ისტორიული პასაჟები, ზოგიერთის გამოკლებით, არ უნდა იყოს ექვთიმე ათონელის მიერ ინტერპოლირებული, რადგანაც მას თავისებური თარგმანის მანერა ახასიათებდა, მით უფრო, რომ არცერთი ახლად აღმოჩენილი ბერძნული ტექსტი არ წარმოადგენს ქართული თარგმანის დედანს; სამი მთავარანგელოზის პოპულარობა განპირობებული იყო ბიბლიაში მათი ხსენებით; იერარქიულად ისინი სერაბიმთა უმაღლეს რანგს განეკუთვნებოდნენ; 8 ნომბერი ანუ მიქაელის ხსენების დღე ალექსანდრიული წარმოშობისაა; თხზულება გადაწერილი უნდა იყოს არსენ ნინონმინდელის მიერ. ანდერძის (ან ანდერძების) მიხედვით, გადამწერთა იერარქია ამგვარად წარმოგვიდგება: იოვანე გრძელის ძის სულიერი შვილია იოანე ოქროპირი, არსენ ნინონმინდელისა – იოვანე გარერჩელი.

ნაწარმოები დაწერილი უნდა იყოს VIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. თ. ჭყონიას მიერ მიკვლეული აქამდე უცნობი ძვე-

ლი ბერძნული და ძველი რუსული რედაქციები განსხვავდებიან ბერძნულ-ლათინური და ქართული რედაქციებისაგან, რაც ექვთიმე ათონელის „ინტერპოლაციათა“ რიცხვს კიდევ უფრო ამცირებს.

მიუხედავად იმისა, რომ ენობრივი სიჭრელე XI–XII საუკუნეების ძეგლებისთვის ბუნებრივია, ჩვენთვის საინტერესო თხზულება უპირატესად ძველი ქართული ენის ნორმებს მისდევს: წრფელობითი ბრუნვა მსაზღვრელად ნახმარ რიცხვით სახელებში არსად არ იცვლება სახელობითით; **სახლ** სიტყვის ოდინდელი ფორმა ნახმარია ა და დ ხელნაწერებში; **ა/ე** ხმოვანფუძიანი სახელები მხოლობითი რიცხვის ნათესაობითსა და მოქმედებითში იკვეცებიან. გაუვრცობელი მოქმედებითი გამოსვლითის ფუნქციით პარონომაზიულ გამოთქმებში დასტურდება; მოთხრობითი ბრუნვა წარმოდგენილია ბრუნვის ფორმანტის გარეშეც; ნაცვალ-სახელები თითქმის უგამონაკლისოდ ძველი ქართულის ყალიბს გვიჩვენებენ; დასტურდება ტმესი; ასევე, ძველი ვითარებაა დაცული **ოდ/დ** სავრცობიანი ზმნების მწკრივთა წარმოებაში; ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორია გამოხატულია **მ/გუ** პრეფიქსებით; სტატიკურ ვნებითა ანმყოსა და ორპირიან ზმნათა I თურმეობითის ფორმები ძველი ქართულის ნორმებითაა წარმოდგენილი; დამოკიდებული წინადადების მისათითებელი სიტყვა პლენასტურადაა გავრცობილი; დ და ა ხელნაწერებში გვაქვს სინტაქსური კონტამინაციის შემთხვევები.

ნანა ბურჭულაძე

*საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
თბილისი, საქართველო*

**ქვაზე კვითის ხელოვნების ორი ნიმუში
იყალბოდან**

**ქართული ხელოვნება ბიზანტიური და აღმოსავლეთ
ქრისტიანული ხელოვნების კონტექსტში**

ქართველი ერის კულტურული მემკვიდრეობის ჩამოყალიბების პროცესში ოდითგანვე წამყვან როლს თამაშობდა მისი უმჭიდროვესი ურთიერთობები, ერთი მხრივ, აღმოსავლეთის, მეორე მხრივ კი, დასავლეთის ცივილიზაციებთან. ასე იყო წარმართობის ხანაში და ასე გრძელდებოდა ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგაც. ბიზანტია და სირია-პალესტინა ის ძირითადი ორიენტირები იყო, რომელთა ფარგლებშიც ხდებოდა ჩვენი საეკლესიო ხელოვნების კანონიკისა თუ მხატვრული ენის თავისებურებების ჩამოყალიბება. თავის მხრივ, ქრისტიანული კულტურის განვითარების პროცესს ღრმა კვალი დააჩნიეს უცხოეთში მოღვაწე ქართველმა ბერ-მონაზვნებმა, ვისი ნახელავიც მართლმადიდებლური ხელოვნების საგანძურს თვითმყოფადი თავისებურებებით ამდიდრებდა.

ისტორიულ გარემოებათა გამო, ორიენტირებისადმი მიმართება, მათკენ სწრაფვის ხასიათი და მათგან ან მათზე ზემოქმედების ხარისხი პერიოდულად იცვლებოდა. ამას ნათელყოფს როგორც წერილობითი წყაროები, ისე შემორჩენილი მატერიალური ძეგლები, რომლებშიც ასახულია კონკრეტული პერიოდებისთვის

ნიშანდობლივი ქვეყნის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური თუ კულტურულ-რელიგიური მდგომარეობა.

ნათქვამის საილუსტრაციოდ თვალსაჩინო მაგალითია ქვაზე კვეთის ხელოვნების ორი ნიმუში სოფელ იყალთოდან, რომლებიც ამჟამად თელავის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში ინახება. ერთი მათგანი კანკელის ფილაა და იყალთოს მონასტრის მთავარ ღვთაება-ფერისცვალების ტაძარს ეკუთვნოდა; მეორე კი, სავარაუდოდ, ტრაპეზის ქვაა სოფლის შესასვლელთან მდებარე წმ. სტეფანეს ეკლესიიდან. ორივე ფრაგმენტულადაა მოღწეული, მაგრამ მათზე გამოსახულებები მაინც იკითხება. კანკელის ფილაზე წარმოდგენილია „ღვთისმშობლის დიდების“ სცენა, ტრაპეზის ქვაზე კი ორ ფრიზადაა განაწილებული ბიბლიური სცენები და წმ. მხედართა შეწყვილებული გამოსახულება.

იყალთოს ამ ძეგლების შესახებ ინფორმაცია კარგა ხანია რაც ცნობილია (გ. ჩუბინაშვილი, რ. შმერლინგი, თ. ბარნაველი, ნ. იამანიძე). კანკელის ქვა ზუსტად თარიღდება მასზევე მოცემული 1027 წლის წარწერით, ტრაპეზის ქვის თარიღი კი ხელოვნებათმცოდნეობით და პალეოგრაფიულ ანალიზს ეყრდნობა და მკვლევართა მიერ X-XI სს-ით განისაზღვრება.

ჩვენი ყურადღება თავიდანვე მიიპყრო ამ ორი რელიეფური ქვის სრულიად განსხვავებულად გადანწყვტამ. ნათქვამი როგორც ქვის კვეთის ტექნიკას, ისევე გამოსახულებათა იკონოგრაფიულ პროგრამებს, კომპოზიციურ სქემებსა და მხატვრული სტილის ნიშნებს ეხება. მათი შედარებითი ანალიზი და ქართული თუ უცხოური პარალელური მასალის ფონზე განხილვა ცხადყოფს, რომ ტრაპეზის ქვა კანკელის ფილაზე გაცილებით ადრეულია. სრულიად აშკარაა, რომ იგი, მთელი რიგი იკონოგრაფიული და სტილური ნიშნებით, აღმოსავლეთ საქრისტიანოს (სირია-პალესტინა, ეგვიპტე, კაპადოკია) უკავშირდება. აღსანიშნავია, რომ არა მისი წარწერები, იგი შესაძლოა დათარიღებულიყო VI-VII სს-ითაც; მით უფრო, რომ თვით წმინდა სტეფანეს ეკლესიის თავდაპირველი მშენებლობის თარიღიც VI-VII სს-ით განისაზღვრება (გ. ჩუბინაშვილი, გ. ლალიაშვილი, თ. დვალი), რაც საქართველო-

ში და კერძოდ კახეთში ასურელი ბერების ჩამობრძანებისა და ღირსი მამა ზენონის იყალთოში დამკვიდრების პერიოდი.

წარწერების პალეოგრაფიისა და ზოგიერთი იკონოგრაფიული დეტალის გათვალისწინებით, კვლევის ამ ეტაპზე შესაძლებლად მიგვაჩნია, წმ. სტეფანეს ეკლესიის ამ არაორდინარული ქვის VIII-IX სს-ით დათარიღება. ამის საფუძველს იძლევა ის გარემოებაც, რომ ბოლო დროის არქეოლოგიური მონაცემებით, ეს თარიღი ტაძრის მშენებლობის მეორე ეტაპად მიიჩნევა (გ. ლალიაშვილი). ამასთან, დასაშვებად ვთვლით ამ ქვის მოთავსებას იმ ძეგლების გვერდით, რომლებიც „გარდამავალი ხანის“ აღმოსავლეთქრისტიანული ხელოვნების ნიმუშებად წარმოგვიდგება („ნებელდის ჯგუფი“ – ?). ვფიქრობთ იმასაც, რომ ეს ქვა შესაძლოა წმინდა მინიდან, კერძოდ კი, იერუსალიმის მახლობლად პეტრე იბერის მიერ დაარსებული წმ. თევდორეს მონასტრიდან ჩამოეტანათ (ამის საფუძველს გვაძლევს გამოსახულებათა იკონოგრაფია).

რაც შეეხება საკუთრივ იყალთოს მონასტრის ღვთაება-ფერისცვალების ტაძრის კანკელის ქვას, მისი თარიღი და ყველა გარეგნული ნიშანი ცხადს ხდის მის კუთვნილებას X-XI სს-ის მიჯნის ქართული რელიეფის ხელოვნების საუკეთესო ძეგლების ჯგუფთან. ამ ჯგუფში შემავალი სვეტიცხოვლის, ალავერდის, კაცხის, ურთხვის, ზედაზნის, შიომღვიმის ტაძრების კანკელების შექმნის დრო საქართველოს გაერთიანების საწყის პერიოდს და ძლიერი, ბიზანტიისთვის დიდად ანგარიშგასაწევ ქვეყნად ჩამოყალიბების პროცესს ემთხვევა.

იყალთოს კანკელის ფილა, შესრულების ტექნიკითა და მხატვრული დონით აღნიშნული ჯგუფის ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია და იკონოგრაფიითაც უშუალოდ ბიზანტიას უკავშირდება.

ასე რომ, იყალთოს ეკლესიების კუთვნილი ქვის ორი ფილის საფუძველზე ნათლად ჩანს ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე ქართული ხელოვნების განვითარების განსხვავებული ტენდენციები და მიმართულება. სრულიად აშკარაა ქართული საეკლესიო ხელოვნების განვითარების ვექტორის ერთ შემთხვევაში სირია-პალესტინისკენ, ხოლო მეორეში – ბიზანტიისკენ „გადახრა“.

ეკატერინე გედევანიშვილი

*გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების
ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

გელათის წმ. გიორგის ეკლესიის მოხატულობაში ასახული “ცოცხალი” მთის გამოსახულებისათვის

გელათის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესიის ეგვტერის მოხატულობაში (XIII საუკუნე) „ამაღლების“ სცენაში პროფილიანი მთაა წარმოდგენილი. მთის პერსონიფიკაციის ნაკვეთები საგანგებოდაა გამოყოფილი – ცხვირი ნესტოებით, თვალ-წარბი, პირი, ყვრიმალეებიც კი. მთა აქ ისეა წარმოდგენილი, რომ „ამაღლების“ სასწაულით განცვიფრებული, თითქოსდა ამაღლებულ უფალს უმზერდეს. ის სხვაობს ბიზანტიურ ხელოვნებაში გავრცელებული ტრადიციული პერსონიფიკაციების გამოსახულებებისგან, რომელნიც, უმთავრესად, კაცისა თუ ქალის ანტროპომორფული ფიგურით არიან წარმოდგენილნი (სამოთხის მდინარე იქნება ეს თუ ჰადესი). აქ კი მხოლოდ სახეა ასახული და ამდენად, ის მთის „პორტრეტულ“ გამოსახულებად უფრო აღიქმება. წინამდებარე ნაშრომში ამ უჩვეულო გამოსახულების სიმბოლური ინტერპრეტაციაა წარმოდგენილი და მის იკონოგრაფიულ შთამაგონებლად ცნობილი ფილოსოფოსის იოანე პეტრიწის ნეოპლატონიკური სწავლებაა განხილული.

ხათუნა გოგია

*შოთა მესხიას ზუგდიდის სახელმწიფო-სასწავლო უნივერსიტეტი
ზუგდიდი, საქართველო*

ქრონოტოპის თავისებურებანი ქართულსა და ბიზანტიურ აგიოგრაფიაში

IV-XI საუკუნეების ბიზანტიური და ქართული სასულიერო მწერლობის ჟანრობრივი შემადგენლობა იდენტურია. ორივე მათგანის სისტემას ქნის ბიბლიოლოგია, აპოკრიფები, ეგზეგეტიკა, დოგმატიკა, ლიტურგიკა, კანონიკა, ასკეტიკა, მისტიკა, აგიოგრაფია და ჰიმნოგრაფია. ნაშრომში საუბარია აგიოგრაფიაზე – შუა საუკუნეების ქართული და ბიზანტიური სასულიერო მწერლობის ძირითად და ერთ-ერთ ადრე წარმოშობილი ჟანრზე (ქართულ მწერლობაში ამ ჟანრის განვითარების კლასიკური ხანა მე-5 – მე-11 საუკუნეებია, თუმცა, არსებობდა მე-18 საუკუნემდეც). აგიოგრაფია ყველაზე საიმედო და მდიდარ მასალას იძლევა შუა საუკუნეების აზროვნების, ზოგადქრისტიანული იდეალების ტრადიციული ქართული ადაპტაციის შესასწავლად.

მხატვრული დრო და სივრცე (ქრონოტოპი) ლიტერატურული ნაწარმოების კომპოზიციის მნიშვნელოვანი აქსესუარებია. ამ დეტალებზეა დამოკიდებული თხზულების სტრუქტურა და იდეაც. მოქმედების ადგილისა და დროის მიმართ აგიოგრაფები დიდ ინტერესს იჩენენ. აგიოგრაფიული ქრონოტოპი ზუსტი და რეალურია, მაგრამ იგი, ისევე როგორც სასულიერო მწერლობის ნებისმიერი სხვა მხატვრული სახე, სიმბოლურ დატვირთვას იძენს და განსაკუთრებული თავისებურებებით ხასიათდება: კონკრეტული,

ისტორიული დროისა და სივრცის ემპირიული მახასიათებლები აბსტრაგირებული, სქემატიზებული, სიმბოლიზებული და მოდე-ლირებულია. ამ გზით ემპირიულ-ისტორიული დრო და სივრცე ესთეტიკურ კატეგორიად არის ქცეული.

ნაშრომში:

ა) შედარებულია ბიზანტიური და ქართული აგიოგრაფიუ-ლი პროზის მხატვრული თავისებურებანი, კერძოდ, მხატვრული დროისა და სივრცის (ქრონოტოპის) ხასიათი და ნათელყოფილია მისი იერარქიის, სტრუქტურის, სპეციფიკის მსგავსება.

ბ) გაანალიზებულია ბიზანტიური კულტურიდან შეთვისებუ-ლი ე. წ. „პოლისური აზროვნების“ რაობა და ის, თუ როგორ მოხდა მისი ადაპტაცია ქართულ ნიადაგზე, ორიგინალურ აგიო-გრაფიულ ძეგლებში.

გ) საუბარია ქართულსა და ბიზანტიურ კულტურებში არსებულ „ბრუნვისა“ და „ციკლურობის“ იდეაზე, მის საკრალურ შინაარს-სა და გენეზისზე. აღნიშნულია, რომ ეს იდეა ხორცშესხმულია აგიოგრაფიაში და ის განაპირობებს ძეგლების კომპოზიციურსა და სტრუქტურულ თავისებურებებს.

დ) საუბარია – ქართული და ბიზანტიური განსახოვნების პა-რადიგმულ მოდელზე – ტელეოლოგიური ცენტრის მქონე წრესა და ე.წ. „მუსიკურ განსახოვნებაზე“, რომელიც თავს იჩენს შუა საუკუნეების ხელოვნების სხვადასხვა დარგში: პროზაში, არქიტე-ქტურაში, ხატწერაში, მუსიკაში და აგრეთვე ყოფითი კულტურის ფორმებში. ამის დამადასტურებელი სათანადო მაგალითები ნაშ-რომში მოყვანილია არა მხოლოდ ძეგლებიდან, არამედ სამეგრე-ლოს ეთნოგრაფიიდან, ფოლკორიდან და მეტყველებიდანაც.

თორნიკე დიასამიძე

*საქართველოს შოთა რუსთაველის თეატრისა და კინოს
სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

სიცოცხლის ხის რელიეფური კომპოზიცია ინგუშეთის ტყობა-იერდის ტაძრიდან და მისი მიმართება ქართულ შუა საუკუნეების ხელოვნებასთან

ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზე, კერძოდ, დაღესტანში, ინგუშეთში, ჩრდილოეთ ოსეთში, ბალყარეთში და სხვაგან დაფიქსირებულია ქრისტიანული არქიტექტურის არაერთი ძეგლი, რომელთაც მჭიდრო კავშირი აქვთ ქართულ ქრისტიანულ არქიტექტურასთან. საუკუნეების განმავლობაში იკვეთებოდა და ვითარდებოდა კავკასიური ურთიერთობები, ეს ურთიერთობები სხვადასხვა ფორმით გამოიხატებოდა, მათ შორის არქიტექტურული, ლინგვისტური, ეთნოგრაფიული თუ ეთნოლოგიური თვალსაზრისითაც. ჩვენ მიერ წარმოდგენილი ნაშრომი შეეხება ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზე, კერძოდ, ინგუშეთსა და დარესტანში აღმოჩენილ სიცოცხლის ხის კომპოზიციებს.

ინგუშეთში მდებარე ტყობა-იერდის ტაძარი იმათგანია, რომელიც საშუალებას გვაძლევს, ჩრდილო კავკასიაში ქართული კვალის არსებობაზე ვისაუბროთ. ტულჩინსკიმ 1901 წელს ტყობა – იერდის ტაძრის სამეცნიერო შესწავლისას იპოვა მცირე ზომის თიხის ფილა (ზომა 10X12 სმ). ფილაზე გამოსახულია ტოტემაგამილილი ხე ნაყოფითურთ და მის გვერდებზე წვრილფეხა ცხო-

ველები, ერთი ერთ მხარეს და მეორე მეორე მხარეს. მათ ფეხებს შორის ასომთავრული ასოებია - 14 თუ 19 და 2011.

ცნობილია, რომ აღნიშნული სიუჟეტი – სიცოცხლის ხესთან მდგომი ცხოველები, ქრისტიანული ხელოვნების სიმბოლური კომპოზიციაა ადრექრისტიანული ხანიდან და ის გვხვდება საქრისტიანოს არაერთ რეგიონში. მათ შორის სახასიათოა ქართული ხელოვნებისთვისაც. მნიშვნელოვანია, რომ ცალკეული ნიმუშები მოიპოვება დაღესტნის ძეგლებზე, ეგრეთ წოდებულ დაღესტნურ-ალბანურ ობიექტებზე. ერთ-ერთი ასეთი ძეგლის სიუჟეტში ხის ნაცვლად თევზია გამოსახული. ტყობა-იერდის რელიეფს ჩვენ განვიხილავთ როგორც ქრისტიანული ხელოვნების, ისე ქართული და, ზოგადად, კავკასიური ხელოვნების კონტექსტში, წარმოვაჩინოთ მის მხატვრულ თავისებურებებსა და მნიშვნელობას.

მარიამ დიდებულიძე

*გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლ-
თა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

ქველი გაბრის ეკლესია. ქართული და ბიზანტიური ხუროთმოძღვრების ურთიერთმიმართება აღრუბიზანტიურ სანაშობი

ბიზანტია მთელი მართლმადიდებლური სამყაროსთვის ტონის მიმცემი და მიბაძვის საგანი იყო და არა მარტო მართლმადიდებლური სამყაროსთვის, არამედ მთელი საქრისტიანოსთვის.

ამავე დროს, ქრისტიანული კულტურის მქონე ერები თვითონაც იყვნენ ქრისტიანული ხელოვნების შემოქმედნი. ისინი არა მხოლოდ ბაძავდნენ, არამედ თავიანთი საკუთარი მხატვრული ენით მეტყველებდნენ. მსგავსება-განსხვავება თან სდევს ყოველგვარ კულტურულ ურთიერთქმედებას, მით უმეტეს, თუ ერს უძველესი დროიდან მოყოლებული მხატვრული შემოქმედების მდიდარი კულტურული ტრადიცია ჰქონდა.

თვით ეროვნულ კულტურებს შიგნითაც თავს იჩენს თავისებურებათა და მრავალფეროვნებათა მთელი რიგი.

საქართველოს ქრისტიანული ხელოვნება, ფაქტობრივად, ბიზანტიური კულტურის პარალელურად იქმნებოდა, ბევრ რამეს იღებდა ბიზანტიისგან, თუმცა, მკაფიოდ გამოხატული საკუთარი მხატვრული ენა ჰქონდა.

აფხაზეთის, საქართველოს უძველესი სამეფოსა და ბიზანტიასთან ძლიერ დაახლოებული რეგიონის, ხუროთმოძღვრე-

ბა კარგი მაგალითია, ერთი მხრივ, მათი ურთიერთკავშირისა, მეორე მხრივ კი, თვით საქართველოს ქრისტიანული ხელოვნების თავისებურებისა და ერთიანობა-მრავალფეროვნებისა. ძველი გაგრის VI ს-ის ეკლესიის ხუროთმოძღვრება და ტიპოლოგია ამ საკითხების გაშუქებისთვის საგულისხმო მასალას იძლევა.

ნინო ქავთარია, ეკა დულაშვილი

*კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

**სანკტ-პეტერბურგის კოლექციის ქართულ-
ბერძნული ხელნაწერი (0.I.58)
ბიზანტიურ-ქართული კროსკულტურული
ურთიერთობების ნიმუში**

მსოფლიოს სხვადასხვა წიგნთსაცავში დაცული ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობა ჩვენივე კულტურის წერილობითი თუ მხატვრული შემოქმედების მნიშვნელოვან ნიმუშებს წარმოგვიდგენს. ჩვენი მოხსენება ეხება რუსეთის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში (სანკტ-პეტერბურგი) დაცულ ქართულ-ბერძნულ ხელნაწერს (0.I.58).

ხელნაწერი მნიშვნელოვანია როგორც ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური თვალსაზრისით, ასევე ხელოვნებათმცოდნეობითი თვალთახედვითაც.

კრებულის შესწავლის სიახლეს განაპირობებს ის, რომ ხელნაწერი შეიცავს ორენოვანი (ქართული და ბერძნული) ტექსტების თავისებურ ერთიანობას. ეს ტექსტები განსხვავებული ჟანრისა და შინაარსისაა. შეიცავს ლიტურგიკული ხასიათის საკითხავების ციკლს ოთხივე სახარებიდან, საუფლო დღესასწაულები-სა და წმინდანებისადმი მიძღვნილ ტროპარებს, ლოცვებსა და აპოკრიფულ ტექსტებს – იესო ქრისტესა და მეფე ავგაროზის

მიმონერას. ტექსტები განთავსებულია ხელნაწერის დასაწყისში, შუაშიც და ბოლოშიც.

ნუსხაში მოთავსებულია შვიდასი მინიატიურა და მხატვრული სტილის ანალიზით ხელნაწერი XV ს-ით თარიღდება. იგი ეტაპობრივი მნიშვნელობისაა, ასახავს ბიზანტიურ და პოსტბიზანტიურ ლიტერატურულ და მხატვრულ აზროვნებას.

ტექსტების ამგვარი განლაგება მინიატიურებთან ერთად ხელნაწერის თავისებურებაა, მისი ანალოგიური კრებული არც ბიზანტიურ და არც თანადროულ ქართულ ხელნაწერ ტრადიციაში არ მოგვეპოვება. პეტერბურგის ხელნაწერში მინიატიურები და ტექსტები ერთმანეთთან შინაარსობრივად და იდეურად არის დაკავშირებული. ნუსხაში არსებული ბერძნული ტექსტები ქართულისაგან განსხვავებულია. შეიცავს მაგ., სამედიცინო შინაარსის ეპიგრამებს, რომლებიც წლის თითოეული თვის დახასიათებას შეიცავს. ამ ეპიგრამების ავტორია XI- XII სს-ებში ბიზანტიის საიმპერატორო კარის ექიმი, რომელიც იმავდროულად შესანიშნავი პოეტიც იყო. ეს ტექსტები შუა საუკუნეების ბიზანტიაში საკმაოდ გავრცელებული იყო, მათ შორის სამონასტრო წრეებშიც. ხელნაწერში ეპიგრამების ტექსტს მოსდევს თვეების პერსონიფიცირებული აღწერა მინიატიურებთან ერთად, რაც ხელნაწერის შემდგენელს სჭირდება მინიერი დროის იდეის გადმოსაცემად.

ხელნაწერის ტექსტებისა და მხატვრული სტილის კვლევის საფუძველზე დადგინდა, რომ კრებული შექმნილია სამცხის (სამხრეთ საქართველო) საათაბაგოს სკრიპტორიუმში ცნობილი ისტორიული პიროვნების ქაიხოსრო ათაბაგისთვის, რომელიც საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის ისტორიაში გამორჩეული ფიგურაა. ხელნაწერის შემქმენლნი არიან პონტოდან სამცხეში გადმოსახლებული ბერძენი მღვდელმონაზონი სვიმეონი, რომელიც მოგვინებით, ქაიხოსრო ათაბაგის ხელშეწყობით აწყურის ეპისკოპოსი გახდა და ქართველი მონაზონი აკაკი, რომელიც ამავე ეპოქის სხვა ხელნაწერებშიც იხსენიება. პეტერბურგის ხელნაწერი ორი კულტურული ტრადიციის, ბიზანტიურისა

და ქართულის, ერთიანობაა. ხელნაწერი მნიშვნელოვანია პოსტ-ბიზანტიური ბერძნული ენის ისტორიისთვისაც.

ექვსი ციკლისაგან შემდგარი ხელნაწერის ილუსტრაციები ექვს განსხვავებულ სერიად წარმოგვიდგება და სხვადასხვა იკონოგრაფიული და სტილური ტენდენციის ამსახველია; ქრისტოლოგიურ თემას ძველი ალექმის, ღვთისმშობლისა და მაცხოვრის ცალკეულ დღესასწაულთა ამსახველი სცენები, წმინდანთა რიგი, თვეთა პერსონიფიკაციები, მხედარ წმინდანთა გამოსახულებები, ქრონოლოგიურ რიგზე განწყობილი მენოლოგიონი, განკუროვნებათა და სასწაულთა სცენები ენაცვლება.

მინიატიურათა მხატვრული სახე მჭიდროდ უკავშირდება XIV-XV საუკუნეების ქართული და ბიზანტიური (პოსტ-ბიზანტიური) სახვითი ხელოვნების ტრადიციებს; ზოგიერთ ციკლში კი მოცემულია XV-XVI საუკუნეების მხატვრულ აზროვნებაზე მისადაგებული კომენტარული ტრადიციების გამოძახილიც.

იკონოგრაფიული და მხატვრული მიმართულებების მრავალფეროვნება ბერძნულ-ქართული ხელნაწერის დასურათებას წამოგვიდგენს, როგორც ეპოქის მონინავე ძეგლს, რომელშიც გააზრებულია ტრადიციაც და ინოვაციური ხედვაც.

ხელნაწერის შედგენილობა, გარკვეულწილად, ავლენს მემკვიდრეობით მიღებულ იმ ლიტერატურულ და მხატვრულ ტენდენციებს, რაც იმ ეპოქაში, ბიზანტიის იმპერიის დაცემისა და საქართველოს მძიმე პოლიტიკური მდგომარეობის ფონზე, კვლავ იძლეოდა მაღალი პროფესიული დონის შენარჩუნების შესაძლებლობას. ორენოვანი კრებული საინტერესო მაგალითია ბიზანტიურ-ქართული კროსკულტურული ურთიერთობებისა, რაშიც თვალნათლივ გამოჩნდა როგორც იმ ეპოქის თვალთახედვით გააზრებული წინა საუკუნეების შემოქმედებითი გამოცდილება, ასევე თანადროული ლიტერატურული და მხატვრული აზროვნება და გემოვნება.

აპოლონ თაბუაშვილი

*კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

ათონის ივერთა მონასტრის აღაპები, როგორც ფეოდალური ეპოქის საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის წყარო

**კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული
სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით. გრანტი
№ YS-2016-92, „ფასები ფეოდალური ეპოქის საქართველოში“**

ფეოდალური ეპოქის საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის სხვადასხვა თემა დღემდე მოითხოვს სრულყოფილ შესწავლას. ერთ-ერთი ასეთი საკითხია ფასები, რაც, თავის მხრივ, განსაზღვრავდა იმდროინდელი ცხოვრების მრავალ ასპექტს. აღნიშნული საკითხი დღეისათვის პრაქტიკულად შეუსწავლელია. საკითხის შესასწავლად, თავის მხრივ, ძალზე მცირერიცხოვანი წყაროთ-მცოდნეობითი ბაზა გვაქვს. თუმცა, X საუკუნიდან სხვადასხვა პროდუქციის ფასების შესახებ ცნობები მაინც მოგვეპოვება, რაც ზოგადი სურათის აღდგენის საშუალებას იძლევა.

ფასების შესახებ ქართულენოვანი წერილობითი წყაროებიდან უმნიშვნელოვანესია ათონის ივერთა მონასტრის აღაპები. როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: „ამ აღაპთა მნიშვნელობა მხოლოდ ათონის ქართველთა მონასტრის ისტორიისათვის აუცილებლობით არ განისაზღვრება. საქართველოს კულ-

ტურულ-პოლიტიკურსა თუ ეკონომიკურ ისტორიას არა ერთი ძვირფასი ცნობა შეუძლია ამოკრიბოს აქედან... ცოცხლად არის აღბეჭდილი საყოველთაო სინამდვილის სურათი ამა თუ იმ საქონლის ფასებისა, საფასეს სახელებისა, მათი შედარებითი ოდენობისა და სხვა“. ავტორისათვის ცნობების სარგებლობის დამაბრკოლებელ გარემოებად ალაპების დაუთარილებლობა მიაჩნდა, რასაც ვრცელი ნაშრომი დაუთმო კიდეც. დღეისათვის ასეთი დამაბრკოლებელი გარემოება აღარ არსებობს, რადგან ათონის ალაპების შესახებ უმნიშვნელოვანესი გამოკვლევები გვაქვს (ელ. მეტრეველი, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან. თბ. 1996; ე. მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი. თბ. 1998; ნ. ბერძენიშვილი, ათონის ივერთა მონასტრის ალაპები, ნაშრომი გამოსაცემად მოამზადეს მ. ბერძენიშვილმა და დ. მეგრელაძემ. თბ. 2007 და სხვ.).

ათონის ალაპებში მოცემულია სხვადასხვა სასაქონლო ფასი, მაგალითისათვის მოვიყვანთ რამდენიმე მათგანს: დიდი სიძვირის პირობებში „იფქლი მოდი დრაჰკანად“ ფასობდა; თამარ მეფეს შეუწირავს „ორნი დიდნი სტავრანი, რომელნი ოც-ოცსა დრაჰკანსა სჯობდეს“; სემეონ ჭყონდიდელის გაზრდილმა ნიკოლოზმა „მოსცნა ეკლესიასა... უღელნი ჳარნი, ნასყიდნი პერპერად ზ (7) “; „მოსცნა ეკლესიასა ჩუენსა მუტრუკი ნასყიდი პერპერად იე (15)“; პროდროსმა ლულუმ „მოსცა ეკლესიასა ჯორი ერთი და გავყიდეთ ჩუდმეტ პერპერად“; „ორნი ჯუარნი ასოთხმოც დიმიტრატად ფასებული“...

ათონის ალაპებში, გარდა კონკრეტული პროდუქციის ფასებისა, ვხვდებით ინფორმაციას ამა თუ იმ ეკონომიკური საქმიანობისათვის საჭირო დანახარჯების შესახებ, მაგ.: მონასტრის გადასახურად 150 დრაჰკანი დახარჯულა და ა.შ.

ალაპებში დაცული ინფორმაცია საინტერესოა, ზოგადად, მოსახლეობის (იგულისხმება ზედა ფენები) ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ. წყაროს მიხედვით ირკვევა, რომ შეწირულობა საშუალოდ მერყეობდა 100-200 ბიზანტიური ოქროს მონეტის ფარგლებში.

საინტერესოა, რომ ათონის ალაპებზე, როგორც ეკონომიკური ისტორიის წყაროზე, ყურადღება გაუმახვილებია აკად. ივ. ჯავახიშვილს. დღემდე გამოუქვეყნებელ მასალებში, რომლებიც დაცულია კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, ათონის ალაპებიდან ამოკრებილია ზოგიერთი ცნობა ფასების შესახებ, თუმცა საგანგებო კვლევა ავტორს არ ჩაუტარებია. მოხსენების ფარგლებში იგეგმება ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნული გამოუცემელი მასალის შესახებ ინფორმაციის წარმოდგენა.

მოხსენების ფარგლებში წარმოდგენილი იქნება ათონის ალაპებში მოცემული ინფორმაციის დეტალური ანალიზი, რაც გულისხმობს სხვადასხვა პროდუქციის ფასის რეალურ განსაზღვრას, ამა თუ იმ საფასის (დიმიტრატის, პერპერას, დუკატის და სხვ.) წონის ზუსტ დადგენას, და შედარებას იმდროინდელ სხვა წყაროებში (მაგ., ნიკორწმინდელის დაწერილში) დაცულ ცნობებთან.

ასევე, ძალიან მნიშვნელოვანია იმის დადგენა, რომელი კონკრეტული ინფორმაცია ეხება საქართველოში არსებულ ფასებს და რომელი – ბიზანტიურ რეალობას.

ლერი თავაძე

*ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

ბიზანტიური ინსტიტუციები და საქართველოს გმართველი ელიტა VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე

ბიზანტიური ინსტიტუციები დიდი ხნის განმავლობაში ვრცელდებოდა თითქმის მთელი მსოფლიოს მასშტაბით, მათ შორის გამონაკლისი არც ქართული პოლიტიკური სივრცეა. VII-VIII საუკუნეებში განვითარებული მოვლენები გვიჩვენებს, რომ ქართველები მჭიდროდ იყვნენ ინტეგრირებული ბიზანტიურ პოლიტიკურ ინსტიტუციებში, ხოლო ამ ინსტიტუციების ერთი ნაწილი ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულების სახით საქართველოში ვრცელდებოდა. მათი გაცემა მხოლოდ აღმოსავლეთ რომის იმპერატორის პრეროგატივა იყო.

ჩვენი ამჟამინდელი კვლევების მნიშვნელოვანია რამდენიმე ბიზანტიური პოლიტიკური ინსტიტუტი, რომლებიც ღირსეულ ადგილს იკავებდნენ რომაულ/ბიზანტიურ ინსტიტუციურ მონყოლაში. მათ შორის ერთი-ერთი ყველაზე გავრცელებულია პატრიკოსი. აღნიშნული პატივი ჯერ კიდევ რომაული ხანის პირმშოა, თუმცა, ტიტულის სახით გავრცელება, უპირატესად, რომის ისტორიის ბიზანტიურ პერიოდში ჰპოვა. პატრიკოსი იყო არა მხოლოდ ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი ტიტული აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში, არამედ იკავებდა თავის საპატიო

ადგილს ბიზანტიის სენატშიც. პატრიკიოსის გარდა ჩვენი კვლევის ობიექტია ისეთი ბიზანტიური ინსტიტუციები, როგორებიცაა: *Āpatosi* – კონსული, აპო *Āpaton* პატრიკიოსი – ყოფილი კონსული პატრიკიოსი, აპო *Āpatoni* – ყოფილი კონსული და სხვა მათზე დაბალი რანგის ტიტულები (მაგ.: პატრიკიოსი, პროტოსპათაროსი, სპათაროსი, სტრატელატი და სხვ.).

ანთიპატოს-პატრიკიოსი განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა, ვინაიდან მისი აღორძინება, ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით, სწორედ ამ პერიოდს უნდა უკავშირდებოდეს. ანთიპატოს-პატრიკიოსი – პროკონსული განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი თანამდებობა იყო ძველ რომში. ბიზანტიურ პერიოდში იგი უკვე ტიტულის სახით ყალიბდება, თუმცა, გარკვეულწილად, თავისი არსებობის დასაწყისში ინარჩუნებს ძველი რომაული თანამდებობის ელფერს, ვინაიდან ამ ტიტულის მფლობელი, როგორც წესი, იკავებდა ყველაზე მნიშვნელოვანი ბიზანტიური ადმინისტრაციული ერთეულის მეთაურის, ოპსიკიონის თემას კომესის, თანამდებობას.

ქართულ პოლიტიკურ რეალობაში ამ ტიტულების ერთი ნაწილი დიდი ხანია, რაც გავრცელებული იყო, თუმცა მათი მეორე ნაწილი პირველად სწორედ VII-VIII საუკუნეებში ფიქსირდება. დიდებულთა დიდი ნაწილი, ვინც ამ ბიზანტიურ ტიტულებსა თუ თანამდებობებს ფლობდა, გასაგები მიზეზების გამო, საკუთრივ ბიზანტიაში მოღვაწეობდა, ხოლო მეორე ნაწილი ტიტულებს და, იშვიათად, თანამდებობებს საქართველოში ყოფნის პერიოდში იღებდა და ინარჩუნებდა. აღნიშნული მათი ბიზანტიურ სამყაროში ინტეგრაციის კარგი საშუალება იყო.

VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე მოღვაწე ქართველებს შორის, ვინც მნიშვნელოვან ბიზანტიურ ტიტულებსა და თანამდებობებს ფლობდნენ, შეგვიძლია დავასახელოთ ქართლის ერისმთავართა ოჯახის შემდეგი წევრები: არშუშა, ვარაზ-ბაკური, შალვა და სხვ. ეგრისში მოღვაწეობდნენ ბარნუკი იგივე ნებარნუკი და მისი შვილი, სერგი ბარნუკის ძე. ყველა მათგანი ფლობდა სხვადასხვა ბიზანტიურ ტიტულსა თუ თანამდებობას და მოღვაწეობ-

და ბიზანტიის იმპერიასა და საქართველოში. მათი ბიზანტიური ტიტულები და თანამდებობები იმაზე მიუთითებს, რომ ყველა მათგანი გარკვეული დროის განმავლობაში მაინც აღიარებდა ბიზანტიის იმპერატორის უზენაესობას. მათი უმრავლესობა იმპერატორის სამსახურში ცხოვრების ბოლომდე იდგა.

ხათუნა თოდაძე

*საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

იერარქიის ხედვა ქართულ-ბიზანტიურ საზოგადოებაში

მონასტიციზმის ინსტიტუტი ბიზანტიური საზოგადოების ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია და, ფაქტობრივად, იმპერიის ცხოვრების ყველა სფეროს ეხება. იმპერატორებს, ისევე როგორც საზოგადოების სხვა წარმომადგენლებს, თავიანთი ინტერესები ჰქონდათ მონასტრებთან მიმართებით.

სამონასტრო ცხოვრება ქართული საზოგადოებისთვისაც განუყოფელი ნაწილია. ისევე როგორც ბიზანტიურ იმპერატორებს, ქართველ მეფეებსაც განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჰქონდათ მონასტრებთან.

საიმპერატორო სიგელები და მეფეთა ანდერძები ერთ-ერთი წყაროა სამონასტრო ცხოვრების შესასწავლად.

ანალიზისათვის განვიხილოთ იმპერატორ მიქაელ VII დუკას და იმპერატორ ნიკეფოროს III ბოტანიატეს სიგელები მიქაელ ათალიატეს მონასტრისადმი და დავით აღმაშენებლის ანდერძი, დანერილი შიომღვიმის მონასტრისადმი.

სამივე წყარო მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს არა მარტო სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთდამოკიდებულების, არამედ საზოგადოების სტრუქტურის შესასწავლად.

შედარებითი ანალიზისას ნაჩვენები მსგავსება-განსხვავებანი კარგად ასახავს ქართული და ბიზანტიური საზოგადოების თავისებურებებს.

მაია კარანაძე

*კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო.*

ქრისტიანულ-აღმოსავლური და ბიზანტიური გავლენები ქართული ხელნაწერი წიგნის ყდებზე

მოსხენება შეეხება IX-XII, XIII-XV საუკუნეებში გადაწერილ და შემოსილ ქართულ ხელნაწერ წიგნებს, რომელთაც აქვთ გადაწერის თანადროული ან ადრეული რესტავრაციის შედეგად შემორჩენილი ყდები. ჩვენ არაერთგზის აღგვინიშნავს, რომ ადრეული ქართული ხელნაწერები გადაწერის თანადროული ყდებით დღემდე მცირე რაოდენობითაა მოღწეული (უმეტეს ნაწილს ყდა მოგვიანებით, XVIII-XIX საუკუნეებში გაუკეთდა). ეს ფაქტი თავს იჩენს არა მარტო ქართული წიგნის ყდის ისტორიის შესწავლისას, არამედ ბიზანტიური და, საერთოდ, ყდის ისტორიის კვლევის დროსაც.

ადრეული ქართული ხელნაწერების ყდების შესწავლამ გვიჩვენა, რომ ქართული წიგნების ყდებზე გვხვდება როგორც ქრისტიანულ-აღმოსავლური, ისე ბიზანტიური ხელნაწერების მხატვრულად გაფორმებისა და წიგნად შეკერვის ტექნოლოგიური პროცესები. კერძოდ, საუბარია ხელნაწერის რვეულებად აკინძულ ფურცლებზე, რომელთა ყუაზეც გამოყენებულია „გრეკაჟის“ ჩაღრმავება (H1741, Q241, A1100, A203, A27, H1331, A516), „ჯაჭვური“ აკინძვა (H1741, H1331, A203, A516, A27, H1865); ხის

დაფებზე „სწორხაზოვნად“, ანუ ვერტიკალურად, თოკების მიმაგრება (A135, Sin.Geo.O.67, H1331, A516), ორმაგი ხის დაფების დაფიქსირება აკინძული წიგნის ბლოკზე (H1741) და მასიური ხის დაფები, რომლებსაც სამივე მხრიდან კიდეზე მიუყვება ჩაღრმავება, ეს დეტალი თავად ბიზანტიურ ყდებზეც კი კოპტური ყდის პრინციპით აიხსნება (A135, A98, H1664, Q241, A1100, H1331, A516, H1865 და სხვ.). ამ ტიპის ქართული ხელნაწერი წიგნების ყდები X-XII და XIII-XIV საუკუნეებით დავათარიღეთ.

რაც შეეხება მხატვრულ ელემენტებს, უნდა აღინიშნოს, რომ IX-X საუკუნეებში გადანერილი ქართული ხელნაწერი წიგნის ტყავის ყდებისთვის, ძირითადად, დამახასიათებელია ქრისტიანულ-ალმოსავლური, წრესა და კვადრატში ჩახატული ტოლფერდა სტილიზებული ჯვრები (ადიშის ოთხთავი, 478 (კ-82), ადიშის იადგარი, 479 (კ-74); სინური მრავალთავი, Sin. Geo. O. 32-33- 57, Sin. Geo. N.26, Graz Geo. № 2058 /3 და სხვ.), ხოლო XI-XII საუკუნეებიდან კი ქართულ ყდებზე ჩნდება ბიზანტიური, კერძოდ, გოლგოთის ტიპის ჯვარი (A98, Q241, A27, A505).

საყურადღებოა ასევე XII საუკუნეში ოპიზის სამწიგნობრო კერაში შექმნილი ოთხთავების (Q906, Q907, Q929) მოოქრული ვერცხლის ყდები, რომელთა მაღალი საშემსრულებლო ტექნიკა მეტყველებს ოპიზის მონასტრის საოქრომჭედლო სკოლის არსებობაზე. როგორც ცნობილია, თითოეული ეს ეგზემპლარი გამოირჩევა თავისი დეკორაციულობით, რაც ფოთლოვან-ყვავილოვანი, მცენარეული ორნამენტების მრავალსახოვნებითა და წმინდანთა ფიგურების ვირტუოზული ტექნიკის შერწყმითაა მიღწეული, თუმცა, აქვე ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ისინი განიცდიან ბიზანტიური ხელოვნების გავლენას, რაც გამოიხატება წმინდანთა სხეულების თითოეული ნაწილის წაგრძელებული ფორმის თავისებურებებსა თუ მათ ჩაცმულობაში (ამის დასტურია ნმ. სოფიის ტაძრის კედლებზე ვედრების კომპოზიციები ქრისტე პანტოკრატორის „სკულპტურული“ გამოსახულებით, ასევე შეგვიძლია გავიხსენოთ კონქის ღვთისმშობლის მოზაიკა და სხვ.).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, მიგვაჩნია, რომ ადრეული (IX-XII, XIII-XV სს.) ხელნაწერი წიგნის ყდაზე მუშაობისას ყურადღების მიღმა არ უნდა დარჩეს არც ერთი ახლად გამოვლენილი ყდა ან თუნდაც მისი ფრაგმენტი, როგორც ყდის ისტორიის ამსახველი უმნიშვნელოვანესი ნიმუში. ასევე თითოეული ყდის შესწავლისას გათვალისწინებული უნდა იყოს ამა თუ იმ ეპოქისათვის დამახასიათებელი ნიშნები, რაც, თავის მხრივ, დაგვეხმარება გადანერის თანადროული და რესტავრირებული ყდების დათარიღებაში.

ექვთიმე კოჭლამაზაშვილი

*კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

გიორგი ათონელის მიერ თარგმნილი პარაკლიტონის ათონურ ნუსხაზე დართული ანონიმური შესხმითი ლექსი

გიორგი ათონელის მიერ თარგმნილი პარაკლიტონი ქართული ლიტურგიკული პოეზიის ერთ-ერთ უდიდეს მწვერვალად ითვლება. ათონის მთის ქართველთა მონასტრის (ივირონის) ქართულ ხელნაწერ წიგნთა კოლექციაში დღემდეა შემორჩენილი ამ ძეგლის ავტოგრაფი, რომელიც ხსენებული კოლექციის 45-ე ნომრითაა აღრიცხული.

ტექსტს ბოლოში ერთვის თექვსმეტმარცვლიანი და ოცდათექვსმეტსტრიქონიანი ორი აკროსტიქული სტროფი, რომელთა თავკიდური ასოებითაც და ბოლოკიდური ასოებითაც ერთი და იგივე ფრაზა იკითხება და ზუსტად იგივე ფრაზა წერია პირველ ტაეპადაც და ბოლო ტაეპადაც ორსავე სტროფში. ესე იგი აკროსტიქული ტაეპი ორივე შემთხვევაში ოთხკუთხა ჩარჩოს ქმნის. ამასთან, პირველი სტროფის აკროსტიქული ფრაზა შინაარსობრივად გრძელდება მეორე სტროფის აკროსტიქულ ფრაზაში, რაც ამ ორ სტროფს ერთ მთლიანობად კრავს (პირველი სტროფის აკროსტიქად წერია – „ნეტარებით იქები შენ ნათესავთა ყოველთაგან“, მეორე სტროფის აკროსტიქი კი აგრძელებს ამ აზრს: „იონთა და ქართველთაგან, გონიერთაგან, გიორგი“).

აკროსტიქიდანაც და ლექსის შინაარსიდანაც ირკვევა, რომ იგი შეუთხზავთ გიორგი ათონელის, როგორც უნიჭიერესი მთარგმნელის, შესაქებად. ლექსი შემკულია ბიბლიური ალუზიებითა და ბრწყინვალე რიტორიკული სამკაულებით და სტილის მხრივ პირველი და მეორე სტროფი ერთმანეთისაგან დიდად არ განსხვავდება, მაგრამ გაკვირვებას იწვევს ის, რომ პირველ სტროფში გიორგი შექებულია როგორც ჯერ კიდევ ცოცხალი კაცი, მეორე სტროფში კი იგი გარდაცვლილად მოიხსენიება; ამასთან, პირველი სტროფი დანერილი ჩანს გიორგიზე უფრო მაღალი იერარქიული პირის მიერ, სახელდობრ, მოძღვრის პოზიციიდან, რადგან ავტორი გიორგის ავალებს, დაამთავროს და სრულყოს ის მთარგმნელობითი ღვაწლი, რომელიც მას აქვს დანყებული; ხოლო მეორე სტროფის ავტორად კი გიორგის რომელიღაც მოწაფეა საგულგებელი, რომელიც მას მოძღვრად მოიხსენიებს და მისგან კურთხევას ითხოვს.

ეს წინააღმდეგობა, ჩვენი აზრით, მიუთითებს, რომ პირველი და მეორე სტროფი სხვადასხვა დროსაა დანერილი სხვადასხვა პირის მიერ. პირველი მათგანის ავტორი უნდა იყოს გიორგი ათონელის სულიერი მოძღვარი გიორგი დაყუდებული, მეორისა – გიორგი ათონელისავე მოწაფე და ბიოგრაფი, გიორგი ხუცეს-მონაზონი.

ქეთევან მამასახლისი

თბილისის სასულიერო აკადემია
თბილისი, საქართველო

წმ. ამონას სწავლანი

ეგვიპტეში მოსაგრე პირველ მეუდაბნოე მამათა შორის ერთ-ერთი გამორჩეული ადგილი უკავია ღირს ამონას (+357წ.). იგი გამორჩეულია თავისი ზნეობრივი სწავლებებითაც.

ამ წმინდა მამისადმი ინტერესი ასკეტურ ლიტერატურაში იმ-თავითვე იკვეთება. მის შესახებ მოგვითხრობენ პალადი ჰელენო-პოლელის „ლავსაიკონი“ და ანბანური პატერიკი.

აღნიშნულ ძეგლებში საინტერესო მასალებია დაცული წმ. ა-მონას უბინო მეუღლებრივი ცხოვრების, მისი შემონაზვნების, მამათა მონასტრის დაარსების, ანტონი დიდთან სულიერი სიახლოვისა და გარდაცვალების შესახებ.

ღირსი ამონას სწავლანი ერთ-ერთი გამორჩეულია ძველ ქართულ ნათარგნ ასკეტურ თხზულებათა შორის. ისინი საინტერესოა სიძველის თვალსაზრისითაც, დაცულია X –XI სს. ხელნაწერებში.

წმ. ამონას ასკეტურ-მისტიკური სწავლებებიდან მეცნიერულად შესწავლილი და გამოცემულია მხოლოდ ერთი – „ამონას სიტყუანი“ (Ath. 9(979 წ.); H 1662 (1040 წ.); sin.36 (925 წ.) , გამოსაცემად მოამზადა ილია აბულაძემ).

ღირსი მამის თექვსმეტი სწავლა დღემდე შეუსწავლელი და გამოუცემელია. იგი დაცულია X ს. უძველეს სინურ ხელნაწერებში: sin. 25 და sin.35. აღნიშნულ ნუსხათაგან sin. 35 თარიღიანია, კერძოდ, შესრულებულია 907 წელს. ამონას ეპისტოლეები დაცულია ხელნაწ-

ერში sin. Geo 13-ში, ის წარმოადგენს ეტრატს და შეიცავს ასკეტიკურ და აგიოგრაფიულ თხზულებებს (ანტონი დიდის ცხოვრებას, მის სწავლას, ამონას სწავლას და სხვ.). აღწერილობის თანახმად, მისი შედგენილობა მთლიანად უახლოვდება sin. Geo. 0. 35 ხელნაწერს, რომელიც, შესაძლოა, მისი ერთ-ერთი წყარო იყო. ეს ხელნაწერი პალიმფსესტია და გადაწერილია არაპროფესიონალი გადამწერლის მიერ. ამას ადასტურებს მისი ხელი. შენიშნულია, რომ Sin. Geo 13 ახალი კოლექციის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ხელნაწერია.

წმ. ამონას სწავლას წინ უძღვის სათაურები: „თქმული ნეტარისა მამისა ჩუენისა ამონაჲსი ა; წმიდისა ამონაჲსი ბ“ და ა.შ.

აღნიშნულ სწავლებათაგან ცამეტი დანომრილია ანბანურ რიგზე, ხოლო ორი – IV და XV – რიცხობრივად.

რიგით მეთექვსმეტე სწავლას sin. 25 და sin. 35-ში აქვს ერთნაირი სათაური: „თქმული დაწყნარებისთვის, რომელნი ახლად მოსრულნი იყვნენ მონაზონება“.

Sin. 25 ნუსხაში დაცულია მხოლოდ მესამე, მეცამეტე და მეთხუთმეტე სწავლანი, მაშინ, როცა sin. 35-ში წარმოდგენილია თექვსმეტივე სწავლა.

ღირსი მამის ასკეტიკურ-მისტიკური ხასიათის სწავლანი სულიერი რჩევებია მათთვის, ვისაც მოღვაწეობის უმაღლესი ფორმა – მონაზვნობა უტვირთავს. ესაა სწავლება ახლად შემონაზვნებულთათვის, განსაცდელში ჩავარდნილთათვის და ა.შ. წმინდა წერილიდან შესაბამისი ადგილების მოხმობით წმ. ამონა თითოეულ ცხოვრებისეულ მოვლენას ღრმა საღვთისმეტყველო საფუძველს უძებნის.

აღნიშნული ნუსხები წინათონურ პერიოდს განეკუთვნება და ჩვენს ყურადღებას მრავალმხრივ იპყრობს. ხელნაწერი ძალზე ძნელად იკითხება. ძეგლი ძალზე საინტერესოა ენობრივი თვალსაზრისით, გვხვდება ბევრი ლაფსუსი. განსაკუთრებით თვალშისაცემია დიფთონგების უგულუბელყოფა და გარკვეულ პოზიციაში ნახევარხმოვან იოტას ნაცვლად სრული ი ხმოვნის ხმარება. ასევე, თავისებურია წმინდა წერილიდან მოხმობილი შესაბამისი ადგილების მიმართება ათონურ რედაქციასთან.

ირმა მამასახლისი

*ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

ნადირობის სიუჟეტი ოპკის ფასადზე

ოპკის წმ. იოანე ნათლისმცემლის სამონასტრო კომპლექსი ისტორიულ ტაოში, თორთუმის ხეობის დასავლეთით მდებარეობს. აღნიშნული ტაძარი სამეცნიერო კვლევებში არაერთგზის გამხდარა მსჯელობის საგანი. ცნობილია ის ფაქტი, რომ ოპკის ტაძარი დეკორატიულ და რელიეფურ სახეთა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ტაძრის რელიეფურ დეკორში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს ზოომორფულ თემატიკაზე შექმნილი კომპოზიციები. ისინი ხან ორნამენტებშია ჩანერილი, ხან კი დამოუკიდებელი სცენის სახით თანაარსებობენ.

ჩვენი მიზანი ერთი კონკრეტული რელიეფური ფილის ჩვენებური ნაკითხვის მცდელობაა, კერძოდ, სამხრეთი სარკმლის მორთულობის, სადაც ნადირობის სიუჟეტია ასახული. აღნიშნულ საკითხს არაერთი გამოკვლევა მიეძღვნა. როგორც ირკვევა, ოპკის საკათედრო ტაძრის სამხრეთი თავსართიანი სარკმლის მორთულობა თავისებური გადანწყვით არაერთგზის გამხდარა მსჯელობის საგანი. ვ. ჯობაძე აღნიშნულ სიუჟეტს ნადირობის სცენად მიიჩნევს. ბოლო დროს აღნიშნულ სიუჟეტს საგანგებო კვლევა მიუძღვნეს ნატო გენგიურმა და ნინო გოდერძიშვილმა. ამ უკანასკნელთა აზრით, ეს სიუჟეტი ასტრალურ თემასთანაა დაკავშირებული.

თუმცა ჩვენი დაინტერესება ამ საკითხით რამდენიმე ფაქტორ-
მა განაპირობა. როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეების სახვით
ხელოვნებაში ნადირობის სიუჟეტს ერთ-ერთი გამორჩეული ად-
გილი უკავია. ამ სიუჟეტს თავისი ფესვებით ძველ აღმოსავლურ
ნიმუშებთან მივყავართ. მეფის ნადირობის სიუჟეტის ამსახველი
არაერთი ნიმუში გვაძლევს საშუალებას, ვივარაუდოთ მისი გა-
ვლენა შუა საუკუნეების ქრისტიანული ხელოვნების სახვით ნი-
მუშებზე. ჩვენი დაკვირვებით ირკვევა, რომ ოშკის რელიეფზე
სიცოცხლის ხესთან წარმდგარ ირმებს მშვილდოსანი მონადირე
უახლოვდება. იგი სროლის მზადყოფნაშია მოცემული.

საგანგებო მსჯელობას მოითხოვს სიცოცხლის ხის წინაშე
წარმდგარი ცხოველების სემანტიკა და მისი მიმართება მშვილ-
დოსან მონადირესთან. შესაბამისი ვიზუალური მასალისა და
საღვთისმეტყველო ტექსტების მოშველიებით, როგორც ირკვევა,
სიცოცხლის ხე ჯვარცმის წინაგანგებულებაა. აქედან გამომდი-
ნარე, სრულებით შესაძლებელია ოშკის ოსტატმა ერთი შეხედ-
ვით ნადირობის უჩვეულო გამოსახულებაში დაშიფრული სახით
ჯვრის წინასახე სიცოცხლის ხით შეანაცვალა. მშვილდოსანი მო-
ნადირე კი წმ. ევსტათე პლაკიდას ასახავს. წმინდანის ცხოვრების
თანახმად, პლაკიდას ნადირობისას ირმის რქებში გაბრწყინებუ-
ლი ჯვარი გამოესახა, ღვთაებრივმა ხმამ მას ნათლისღებისკენ
მოუწოდა. წმინდანს მოქცევის შემდეგ ევსტათი ეწოდა. ნიშან-
დობლივია, რომ IX საუკუნის დასურათებულ ფსალმუნებზე
ჯვრის სახე ქრისტეს გამოსახულებით შეიცვალა, რაც ერთგვა-
რად ხატთაყვანისმცემლთა მთავარ არგუმენტს წარმოადგენდა
ხატმბრძოლთა წინააღდეგ წარმოებულ კამათში. აღსანიშნავია
ისიც, რომ ჩვენში სახვითი ტრადიცია წინ უსწრებს წმ. ევსტათის
ცხოვრების ამსახველ ლიტერატურულ წყაროს.

ადრეული შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული, მშვილდოსა-
ნი მონადირისა და სიცოცხლის ხის წინაშე წარმდგარი ირმების
თემა მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში აქტუალობას არ
კარგავს. ისიც ცხადი ხდება, რომ ირმის მრავალსახა სემანტიკი-
დან გამომდინარე, იგი სიცოცხლის ხესთან მჭიდრო კავშირშია

და, ამასთანვე, ღმერთთან მიახლების სახე-სიმბოლოს წარმოადგენს. უდავოა, ასევე, ჩვენ ხელთ არსებული ბოლოდროინდელი კვლევის საფუძველზე აღნიშნული იკონოგრაფიული სცენის იდენტიფიცირება წმ. ევსტათი პლაკიდასთან.

შოთა მათითაშვილი

*ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

კათალიკოსობის დანესება V საუკუნის ქართლში: კანონიკური ასპექტი

ისტორიკოსთა უმრავლესობა ვახტანგ გორგასლის მიერ ქართლში კათალიკოსობის დანესებას ავტოკეფალიასთან აიგივებს. მეფე ვახტანგმა ქართლის ეკლესიის რეორგანიზაციის მნიშვნელოვანი რეფორმა გაატარა (კათალიკოსობის დანესებასთან ერთად თორმეტი ახალი ეპარქია და ოპიზის მონასტერიც დაარსა), მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავდა ავტოკეფალიის მოპოვებას. ქართლის ეკლესია VIII საუკუნემდე (ნომინალურად XI საუკუნემდე) კვლავ ანტიოქიის საპატრიარქოს სულიერი და კანონიკური ხელმძღვანელობის ქვეშ რჩებოდა. უცნაურია, რომ მკვლევართა უმეტესობა ყურადღებას არ აქცევდა იმ ფაქტს, რომ VI საუკუნის 40-იან წლებამდე ქართლის ეკლესიას ქართველი კათალიკოსი არ ჰყოლია, ხოლო VIII საუკუნის 40-იან წლებამდე ქართლის საკათალიკოსო კანდიდატები მოვალენი იყვნენ ხელდასხმისათვის ანტიოქიაში წასულიყვნენ. გარდა ამისა, ეკლესიის საჭემბპრობლის მიერ „კათალიკოსის“ ტიტულის მიღება სულაც არ ნიშნავდა ეკლესიის დამოუკიდებლობას, რადგან ანტიოქიის საპატრიარქოს, საუკუნეების განმავლობაში, სულ მცირე სამი კათალიკოსი ემორჩილებოდა: სელევკია-ქეთუზიფონის, ხორასნისა და რომაგირისისა, თუმცა, ცხადია, რომ ქართლის ეკლესიის

მეთაურისათვის „კათალიკოსის“ ტიტულს, საეკლესიოს გარდა, პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. „კათალიკოსის“ ტიტული მისი გავლენის ზრდას ნიშნავდა, არა მარტო ქართლში, არამედ მთელს ქრისტიანულ კავკასიაში.

კიტი მაჩაბელი

*გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების
ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

სირიულ-პალესტინური ბრინჯაოს საცეცხლურები: ლიტურგია და პილიგრიმობა

მოსხენება ეძღვნება ქრისტიანული აღმოსავლეთის რელიგიურ ცენტრებთან საქართველოს ურთიერთობის მჭევრმეტყველ საბუთებს, ლიტურგიკულ ნივთებს – ბრინჯაოს საცეცხლურებს, რომელთა მნიშვნელოვანი ნიმუშები დაცულია საქართველოს მუზეუმებში. ქრისტეს ცხოვრების ამსახველი რელიეფებით შემკული ეს საღვთისმსახურო ნივთები, რომელთა უძველესი ნიმუშები VI-VII საუკუნეებში არის შექმნილი, ადრექრისტიანული ხელოვნების იმ ნაწარმოებებს განეკუთვნება, რომელთაც მნიშვნელოვანწილად განაპირობეს ქრისტიანული იკონოგრაფიის ჩამოყალიბება და განვითარება.

სირია-პალესტინისა და კოპტური ეგვიპტის კულტურის ცენტრებმა ქრისტიანული ხელოვნების ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში გადამწყვეტი როლი შეასრულეს. ქრისტიანობის ამ კერებში ყალიბდებოდა რელიგიური ხელოვნების მხატვრულ-იდეური პრინციპები, იკონოგრაფიული თემები, რომლებიც იქ შექმნილ ხელოვნების ნაწარმოებთა – ხელნაწერთა ილუსტრაციები, ლიტურგიკული ნივთები, პილიგრიმული ამპულები, რელიკვარიუმები და სხვა ევლოგიები – მეშვეობით ვრცელდებოდა მთელს ქრისტიანულ სამყაროში, მათ შორის საქართველოშიც.

ღვთისმსახურებისთვის განკუთვნილ ბრინჯაოს საცეცხლურებს მემორული მნიშვნელობაც ჰქონდა. მათზე აღბეჭდილი ქრისტეს ცხოვრების ეპიზოდები წმიდა მიწის მომლოცველთათვის მათ მიერ მოლოცვილი ადგილების მოგონება იყო. ამასთანავე, წერილობით წყაროებში ბრინჯაოს საცეცხლურები ტაძრებისთვის შეწირულ ძვირფას ნივთებს შორის მოიხსენიება.

VI საუკუნისათვის საცეცხლურებს უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული მხატვრულ-კომპოზიციური სახე ჰქონდათ და მათი რელიეფური დეკორის პროგრამა ზუსტად იყო განსაზღვრული. საცეცხლურის ზედაპირზე ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ქრისტეს ცხოვრების რელიეფური სცენები არის გამოსახული. მათი რიცხვი ცვალებადია – ოთხიდან თორმეტამდე.

საცეცხლურთა რელიეფური დეკორი მჭიდროდ არის დაკავშირებული პალესტინური ამპულების რელიეფებთან, რომლებიც იკონოგრაფიული ტიპებისა და პროგრამების მთავარ გამავრცელებლებად არის მიჩნეული. ეკლესიის მამების თხზულებებში ახსნილია ამ საეკლესიო ნივთების ადგილი ღვთისმსახურებაში და მათი სიმბოლური მნიშვნელობა.

საქართველოში შემონახული, სახარების რელიეფური სცენებით შემკული ბრინჯაოს საცეცხლურები, ერთი მხრივ, მნიშვნელოვანწილად ავსებს ადრექრისტიანული ლიტურგიკული ხელოვნების კორპუსს, ხოლო, მეორე მხრივ, წარმოგვიდგენს დამატებით მასალას საქართველოს რელიგიური კულტურის კონსტრუირებაში სირია-პალესტინის როლის შესახებ.

ელენე მაჭავარიანი

*კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

ქართული მხატვრული ტრადიციების მიმართება ბიზანტიური წიგნის ხელოვნებასთან (XI-XIII სს.)

საქართველოს ბიზანტიასთან პოლიტიკური ურთიერთობით განპირობებულმა კულტურულმა კავშირებმა ასახვა ჰპოვეს ქართული ხელნაწერი წიგნის მხატვრულ გაფორმებაში. ქართველმა ოსტატებმა გარკვეულ პერიოდში შეითვისეს ბიზანტიური წიგნის ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი წერის მანერა, ორნამენტული მოტივები, საფერწერო ტექნიკის თავისებურებანი.

ამისდა მიუხედავად, ე.წ. ბიზანტიური მიმართულებების ხელნაწერებში ყოველთვის გამოსჭვივის ეროვნულ მხატვრულ ტრადიციებზე დაფუძნებული ქართველ ხელოვანთა ინდივიდუალური შემოქმედებითი ხასიათი.

თავფურცელთა კომპოზიციები. ქართული დასურათებული ოთხთავების თავფურცელზე წარმოდგენილი კომპოზიციები ესადაგება ქართული ტაძრების ტრადიციულ სასურათო სისტემას, კერძოდ, „ჯვარი“ გამოსახულია გუმბათში, ხოლო „ვედრება“ აღმოსავლეთის კონქში.

ქართულ ხელნაწერებში, კერძოდ, XI ს. ალავერდის ოთხთავის (A484) თავფურცელზე „ჯვარია“ გამოსახული, ხოლო XII ს. გელათისა(Q908) და ჯრუჭის II (H1667) ოთხთავებში „ვედრების“ კომპოზიცია. ასევე ქართულ ხელნაწერთა ჭედურ ყდებზე XII

საუკუნის ოქრომჭედელი ოსტატების – ბეკა და ბეშქენ ოპიზართა – მიერ ზურგის მხარეს „ვედრება“ შერჩეული.

როგორც ცნობილია, ბიზანტიური ხელნაწერი ნიგნის თავფურცელზე და შესაბამისად, ფრესკულ მხატვრობაში, კერძოდ, გუმბათში, წარმოდგენილია „პანტოკრატორი“ ან „ქრისტეს ამალღება“. ყურადსაღებია, რომ თამარ მეფის მიერ კონსტანტინოპოლში დაკვეთილ, ბიზანტიელი ოსტატის მიქაელ კორესელის მიერ მოხატულ ვანის ოთხთავში (A1335) თავფურცელზე გამოხატულია ქრისტე, რომელიც აკურთხებს აქეთ-იქით მდგომ მახარებლებს.

მახარებელთა მინიატიურების ორიარუსიანი სისტემა. ბერძენმა ოსტატმა – მიქაელ კორესელმა ვანის ოთხთავში გამორიცხა რა სახარების დასურათების თხრობითი ციკლი, თითოეული მახარებლის გამოსახულებას დაურთო საუფლო დღესასწაულის ერთ-ერთი კომპოზიცია: მათესთან წარმოადგინა „შობა“, მარკოზთან – „ნათლისღება“, ლუკასთან – „ხარება“, ხოლო იოანესთან – „ჯოჯოხეთის წარმოტყვევნა“, რითაც შეკრა ქრისტეს ამქვეყნიური ცხოვრების ციკლი.

ართვინის ოთხთავის ოსტატმა, ცხადია, ინდივიდუალური ხელნაწერით გადაიღო რა ვანის ოთხთავის მოხატულობის ზუსტი პირი, გაიმეორა მახარებელთა ორიარუსიანი სქემა, მაგრამ ახალი აღთქმის კომპოზიციებისათვის განკუთვნილი ფართობი ოქროთი დაფარა. მახარებელთა ორიარუსიანი კომპოზიცია ასევე უარყო ლაფსყალდის ოთხთავის მომხატველმა. მან მახარებელთა გამოსახულებანი ეროვნული ტრადიციების თანახმად ცალკე დამოუკიდებელ ფურცელზე მოათავსა.

თვეთა სიმბოლური გამოსახულებანი. საკალენდარო სისტემა. მიქაელ კორესელმა ვანის ოთხთავის კამარებში მარტის თვიდან მოყოლებული განათავსა თვეთა სიმბოლური გამოსახულებები, რომლებიც შრომით პროცესებს გამოხატავენ.

ართვინის ოთხთავის ოსტატი, რამდენადაც იგი იმეორებს ვანის ოთხთავის ზუსტ ასლს, იმეორებს თვეთა სიმბოლოების იკონოგრაფიას და მათი განაწილების თანმიმდევრობას. ლაფსყალდის

ოსტატმა გადაიღო რა თვეთა სიმბოლოები შესაბამისი შრომითი საქმიანობით (გამონაკლისია იანვრის თვის გამოსახულება, რომელსაც ხელში ლანგარი უჭირავს), შეცვალა თვეთა სიმბოლურ გამოსახულებათა განაწილების თანმიმდევრულობა. კამარებში მათი განთავსება იწყება არა მარტის თვით, არამედ, იმ პერიოდში საქართველოში მიღებული საეკლესიო საკალენდარო სისტემის თანახმად, სექტემბრის თვით.

ამრიგად, ზემოაღნიშნული მაგალითების განხილვის საფუძველზე შესაძლებელია მითითებულ ისტორიულ პერიოდში ქართული მხატვრული ტრადიციების გამოვლენა ბიზანტიური ხელნაწერი წიგნის ხელოვნებასთან ურთიერთმიმართებით.

გიორგი მაჭარაშვილი

გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
(ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი)
თბილისი, საქართველო

ნეოფიტე კვიპრელი გაბრიელ ქართველის შესახებ

ნეოფიტე დაყუდებულმა (XII-XIII სს.) მდიდარი მემკვიდრეობა დაგვიტოვა. იგი სასულიერო მწერლობის სხვადასხვა ჟანრს მოიცავს და ჯვაროსნების ეპოქაში არსებულ ვითარებას ასახავს. მას ეკუთვნის „სიტყვა ერთი პალესტინელი ბერის შესახებ“, რომელიც მთლიანად ეძღვნება გაბრიელ ქართველის ასკეტურ ღვაწლს. თხზულების მიზანია უსხეულო ბოროტ ძალებთან ბრძოლის გამოცდილება მიაწოდოს მკითხველს. „მივიჩნიე, რომ უსამათლო იქნებოდა სიღრმესა დავიწყებისასა მისცემოდა ასეთი გამოცდილება,“ – აღნიშნავს ღირსი ნეოფიტე ხსენებულ სიტყვაში.

როგორც ჩანს, გაბრიელი ნეოფიტე დაყუდებულის უფროსი თანამედროვე უნდა ყოფილიყო. თხზულებიდან ვიგებთ, რომ ნეოფიტემ გაბრიელის ამბავი მისივე მოწაფისგან შეიტყო. „...წარმომავლობით ქართველი, სახელად გაბრიელი, გამოცდილი ბერი, ღირსქმნილი სამღვდელო ხარისხისა, მეტად განაფული ყოველგვარ ხელსაქმეში, მოვიდა იერუსალიმის წმინდა ადგილებში, თავი გამოიჩინა შესანიშნავი სათნოებებით...“ – ვკითხულობთ თხზულების მეხუთე თავში.

გაბრიელი წიგნიერი ბერი ყოფილა, იგი XII საუკუნეში მოღვაწეობდა პალესტინის სხვადასხვა სავანეში. სამი წელი მან,

სვიმეონ მესვეტის მიბაძვით, საბანშიდის ლავრაში არსებულ სვეტზე დაჰყო. ნეოფიტე კვიპრელის თხზულებაში „სვიმეონ მესვეტის ცხოვრების“ პარალელური პასაჟიც არის წარმოდგენილი – უსხეულო ბოროტმა ძალებმა სვიმეონის მსგავსად გაბრიელ ქართველის დალუპვაც სცადეს და მისი ხიბლში ჩაგდება მოინდომეს.

თხზულება არ გამოირჩევა ფაქტობრივი მასალის სიუხვით. როგორც ჩანს, ღირს ნეოფიტეს გაბრიელის შესახებ მწირი ცნობები ჰქონდა. ბოლოს გაბრიელი მუსლიმებმა შეიპყრეს და დამასკოში წაიყვანეს, აღნიშნავს იგი. როგორი იყო გაბრიელ ქართველის თავგადასავალი ამის შემდეგ, ნეოფიტესთვის ცნობილი არ არის.

თამარ მესხი

*გ. ნერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
(ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი)
თბილისი, საქართველო*

**ცნობები პალესტინის ქართული სავანეების
შესახებ XVI-XVIII საუკუნეების გერმანულ
ხელნაწერებში**

XVI-XVII საუკუნეების გერმანულ ხელნაწერთა შორის გამოირჩევა ხელნაწერები სათაურით: Προισχυτάρσιον της αγίας πύλας Ιερουσαλήμ, რომლებშიც აღწერილია იერუსალიმსა და მის შემოგარენში მდებარე წმიდა სალოცავები. მსგავსი ხელნაწერების ერთი ნაწილი (8 ხელნაწერი) ჯერ კიდევ 1903 წელს გამოაქვეყნა ანთიმოს პაპადოპულოს-კერამევსმა კრებულში Православный Палестинский Сборник (том XIX, вып. 56-й). ჩვენ მიერ შესწავლილი აღწერილობები (14 ხელნაწერი, რომელთაგან 4 მოხატულია) გამოქვეყნდა 1984 და 1986 წლებში.

ამ აღწერილობებშიც მოთხრობილია იერუსალიმსა და მის შემოგარენში მდებარე სალოცავების შესახებ, თითოეულ მათგანთან დაკავშირებული ბიბლიური და ისტორიული ამბები. ეს აღწერილობები წმიდა მიწის სხვა აღწერილობებისაგან იმით განსხვავდება, რომ ისინი პილიგრიმების მიერ კი არა, პილიგრიმთათვის დაინერა პალესტინის მონასტრებში მოღვაწე ბერების მიერ და იმავე ფუნქციას ასრულებდა, რასაც დღევანდელი ტურისტული გზამკვლევები ასრულებს არქეოლოგიური ძეგლებისა და მუზეუმებისათვის.

მოსხენებაში წარმოდგენილია ცნობები, რომლებსაც ხსენებული ხელნაწერები ქართული ეკლესია-მონასტრებისა და მათი იმდროინდელი მდგომარეობის შესახებ გვანვდის, შედარებულია იმ აღწერილობათა მონაცემებთან, რომლებიც ჩვენი მკვლევრებისათვის უკვე ცნობილი იყო.

მაია ნინიძე

*ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შოთა რუსთაველის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი
თბილისი, საქართველო*

ციფრული არქივი და აკადემიური გამოცემა

საქართველოს თექვსმეტსაუკუნოვანი წერილობითი კულტურა აქვს. ჩვენს საცავებში დაგროვილი ხელნაწერები და დოკუმენტები ძვირფასი წყაროა არა მხოლოდ ადგილობრივი, არამედ მსოფლიო ისტორიის შესასწავლად. ის, თუ რა წვლილს შეიტანს ეს მასალები მეცნიერების განვითარებასა და მის მიღწევებში, დამოკიდებულია მათ ხელმისაწვდომობაზე. ჩვენი საცავები ვიზიტორებისთვის ღიაა, მაგრამ შესაძლებელია მათი ხელმისაწვდომობის კიდევ უფრო გაზრდაც, ვგულისხმობთ ელექტრონული არქივების შექმნას. ეს მსოფლიოში ფართოდ გავრცელებული, პოპულარული და კარგად აპრობირებული ხერხია.

რატომ არის ელექტრონული არქივების შექმნა ასეთი სასურველი, რა უპირატესობები აქვს მას? გამოსახულების გადიდების მოქნილი საშუალებების გამო მაღალი ხარისხით სკანირებული და XML ფორმატში გადაყვანილი დოკუმენტების ნაკითხვა ბევრად უფრო იოლია, ვიდრე თავად ხელნაწერებისა. რამდენადაც ხელნაწერის ციფრული გამოსახულების გამრავლება არც დროს მოითხოვს და არც ხარჯებს, შეგვიძლია რთულად ამოსაკითხი ადგილების კოპირება და ჩასმა მათი მსგავსი, მაგრამ უფრო მკაფიოდ გამოსახული ტექსტის გვერდით. შედარების შედეგად გა-

მოვლენილი მსგავსებები დაგვეხმარება გაკრული ხელით ნაწერის, გაფერმკრთალებული ან დაზიანებული ტექსტის ნაკითხვაში.

ციფრული არქივები ხელნაწერთა გამოსახულების გვერდ-დღვერდ გვთავაზობენ მათ ტრანსკრიპტებს, რაც მკითხველს ეხმარება ტექსტის ნაკითხვაში. ციფრულ არქივში განთავსებულ მასალას ახლავს ტექსტოლოგიური შენიშვნები, რაც ასევე მნიშვნელოვანია ტექსტის იდენტიფიცირებისათვის. მეორე მხრივ, ხელნაწერის გამოსახულების ხელმისაწვდომობა საშუალებას გვაძლევს ბრმად არ დავეთანხმით შემოთავაზებულ ვერსიას და საკუთარი დაკვირვებებიც ვანარმოოთ. ციფრული არქივის გამოყენება ერთდროულად შეუძლია განუსაზღვრელი რაოდენობის ადამიანს მსოფლიოს ყველა კუთხიდან, რაც ამ ფორმატს კიდევ ერთ უდავო უპირატესობას ანიჭებს.

ელექტრონული აკადემიური გამოცემები არ არის ჩვეულებრივი ტომეულები სამეცნიერო აპარატით. ეს არის ციფრული ბაზები, რომლებიც მოიცავს ყველა მნიშვნელოვან ხელნაწერსა და ნაბეჭდ წყაროს. მათ აქვთ ყველა ის შესაძლებლობა, რაც ციფრულ არქივებს და ამას ემატება არაერთი სხვა შესაძლებლობაც. მათგან ყველაზე მნიშვნელოვანია სინქრონიზაციის მექანიზმი, რომელიც მომხმარებელს საშუალებას აძლევს ერთდროულად შეხედოს ტექსტის ნებისმიერი პატარა მონაკვეთის ყველა ვარიანტულ ნაკითხვას. მეცნიერები დიდხანს კამათობდნენ ავტორის ბოლო ნებასა და ძირითადი ტექსტის არჩევანზე. ეს პრობლემა ელექტრონულ აკადემიურ გამოცემაში არ არსებობს, რადგან მომხმარებელს თავად შეუძლია აირჩიოს ძირითადი ტექსტიც და ის წყაროებიც, რომლებთანაც უნდა მისი შედარება.

ელექტრონულ არქივსა და აკადემიურ გამოცემას, ისევე, როგორც თითქმის ყველა ციფრულ ტექსტურ ფაილს, აქვს ძიების ინსტრუმენტი, ჰიპერლინკები კი საშუალებას იძლევა, რომ ისეთი სახის დამატებითი ინფორმაცია, როგორებიცაა გამოყენებული წყაროების სია, გლოსარიუმი, საძიებლები და სხვა, მკითხველს ხელთ ჰქონდეს. ეს ციფრული ბაზები იოლად მოსახმარი, კომუ-

ნიკაბელური და ინტერაქტიულია. მომხმარებელი თავად ირჩევს ყველა იმ მასალას, რისი ჩვენებაც სურს ეკრანზე.

აკადემიური გამოცემის ფორმატის დახვეწასა და განვითარებასთან დაკავშირებული მიღწევების გარდა, ციფრული ჰუმანიტარია ფართოდ იყენებს ახალ მეთოდებსა და ტექნოლოგიებს თავად კვლევის პროცესშიც. მაგალითად, ჩვენ წარმატებით დავნერგეთ კორპუსული კვლევები ტექსტოლოგიაში და გამოვიყენეთ საძიებო სისტემა ისეთი მხატვრული ხერხების შესასწავლადაც კი, როგორც ქართული ზმაა.

ლალი ოსეფაშვილი

*საქართველოს შოთა რუსთაველის
თეატრისა და კინოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

სახარებისეული სიუჟეტები ჯრუჭის ფსალმუნში

ქრისტიანულ ღმრთისმეტყველებაში ფსალმუნს წმინდა წერილის – სახარების შემდეგ თავისი მნიშვნელობით მეორე ადგილი უკავია. თანამედროვე მსოფლიოში შუა საუკუნეების პერიოდში შექმნილი 1000-მდე ილუსტრირებული ფსალმუნია ცნობილი. ვიდრე ქრისტიანული საგალობლები დამკვიდრდებოდა, ეკლესიაში ფსალმუნური საგალობლები სჭარბობდა. რადგანაც დავითნი წარმოადგენს ჰიმნთა კრებულს, ლირიკული ხასიათის ნაწარმოებს, მისი ილუსტრირება დიდ სირთულეებთანაა დაკავშირებული. თუმცა, ქრისტიანმა ერებმა ამ პრობლემას თავი საკმაოდ კარგად გაართვეს. შემკულობის თვალსაზრისით მეცნიერთა მიერ ფსალმუნთა რამდენიმე ჯგუფია გამოყოფილი, კერძოდ, არისტოკრატიული და სამონასტრო ფსალმუნნი.

ქართული დავითნიც მსოფლიო მემკვიდრეობის განუყოფელი ნაწილია. სამწუხაროდ, ჩვენამდე ერთეულმა მორთულმა ფსალმუნებმა მოაღწიეს.

მეცნიერებს დღემდე უკვირთ, რომ ისეთი სახობტო საგალობლების ტექსტი, როგორიც ფსალმუნია, როგორ იქცა მხატვართათვის უშრეტი შთაგონების წყაროდ და მაღალი საშემსრულებლო ოსტატობით როგორ ამეტყველდა სახვითი ხელოვნების ენაზე, რო-

გორ მიიღო „მატერიალური“ ფორმა. თუმცა, ცნობილია, რომ უკვე ადრე ქრისტიანული პერიოდიდანვე საეკლესიო მამები განმარტავდნენ ძველი აღთქმის ტექსტებს და ერთგვარად ეგზეგეტიკოსებადაც კი გვევლინებოდნენ, მათში ჰპოვებდნენ ახალი აღთქმისეული მოვლენების წინასახეებს, არქეტიპებს.

როგორც ზემოთ მოვიხსენიე, ჩვენამდე ერთეულმა მორთულმა ქართულმა ფსალმუნმა მოაღწია. ესენია: ჯრუჭის ფსალმუნი (H-1665) და თეთროსნის ფსალმუნი (H-75). როგორც შ. ამირანაშვილი მიიჩნევს, ქართული ფსალმუნი არ მისდევს არც ერთ სხვა ბიზანტიურ რედაქციას, იგი საქართველოშია შექმნილი და საკუთრივ – მცხეთის კათედრალში (აქ იგულისხმება ჯრუჭის დავითნი, რომელიც ექ. თაყაიშვილმა ჯრუჭის მონასტრიდან ჩამოიტანა სახელმწიფო მუზეუმის კოლექციაში).

როგორც ხელნაწერის ანდერძ – მინაწერი ცხადყოფს, მისი დამკვეთი ყოფილა ბატონიშვილი ზილიხანი. ასე რომ, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ჯრუჭის ფსალმუნი არისტოკრატიული წარმომავლობისაა და მან შემდეგ შეწირა სვეტიცხოვლის კათედრალს.

რაც შეეხება თარიღს, სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა; XIII-XV საუკუნეებს შორის ვარირებს ჯრუჭის ფსალმუნის შექმნის დრო.

ჯრუჭის ფსალმუნი წარმოადგენს დიდი ზომის კოდექსს 25X17,5, შესრულებულია ქაღალდზე. ტექსტს წინ უძღვის დავით წინასწარმეტყველის გამოსახულება. მინიატიურები იწყება 171 r-გვერდიდან. ამ მინიატიურებზე გამოსახულია დავითის გლორიფიკაციის სცენები: გამოსახულებები, ბრძოლის, ბატალური სცენები.

ინტერესს იწვევს ის გარემოება, რომ ფსალმუნის მხატვრულ-დეკორატიულ გაფორმებაში წმიდა ძველი აღთქმისეული სცენების გვერდით ჩართულია ახალი აღთქმისეული თემატიკაც ათორმეტი დღესასწაულის ციკლიდან, რომელნიც ძველი აღთქმისეული ხატ-სახეების არქეტიპებს უნდა წარმოადგენდნენ.

ამრიგად, ჩემი ყურადღება მიიპყრო ფსალმუნში – ძველი აღთქმისეულ წიგნში- ახალი აღთქმისეული მინიატიურების ჩართვამ. ეს სცენებია: „ხარება“ 171r, „ჯვარცმა“ 172r, „ჯოჯოხეთის წარ-

მოტყვევნა“ 173r, „შობა“ 174 r, „ნათლისღება“ 176r, „ იერუსალიმს შესვლა“ 177r, „ფერისცვალება“ 179r.

როგორც ჩამონათვალმა გვიჩვენა, სახარებისეული სცენები ხელნაწერში არც ათორმეტი დღესასწაულის ციკლის თანამიმდევრობითაა მოცემული და არც ლიტურგიკული კალენდრის მიხედვით. ალბათ, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მინიატიურები დროთა განმავლობაში დაიკარგა და მხოლოდ აღნიშნული სცენები შემოგვრჩა; რადგან სახარებისეულ მინიატიურათა ციკლი „ხარებით“ იწყება, სავარაუდოა, რომ თავდაპირველად, მინიატიურები სწორედ ათორმეტ დღესასწაულთა ციკლის თანამიმდევრობით უნდა ყოფილიყო განლაგებული.

ინტერესს იპყრობს შემდეგი გარემოებაც, იკონოგრაფია ტრადიციულია, ისევეა გადმოცემული, როგორც სახარებათა დასურათებისას გვხვდება ხოლმე. თუმცა, გვხვდება გამონაკლისებიც. „ჯოჯოხეთის წარმოტყვევნის“ კომპოზიციაში ცენტრში დგას ქრისტე, რომელსაც ჯოჯოხეთის ტყვეობიდან ამოჰყავს ადამი და ევა, ხოლო შავი ფერის ქვაბულზე ანგელოზია დამხობილი, ალბათ, ნიშნად ჯოჯოხეთზე გამარჯვებისა. ბიბლიური მეფეები მარჯვნივ დგანან.

ჩვენ თუ გადავხედავთ თეთროსნის ფსალმუნს და შევადარებთ ჯრუჭისას, განსხვავებას დავინახავთ. ჩვენთვის საინტერესო სახარებისეული სცენები თითქმის არ გვხვდება, გარდა ერთი კომპოზიციისა, კერძოდ, „ჯვარცმისა“. შესაძლოა, გაჩნდეს აზრი, რომ საერთო იკონოგრაფიული მოტივით სარგებლობდა მხატვარი. ერთი შეხედვით, შესაძლოა ასეა, მაგრამ ფონი თუ ჯრუჭის ფსალმუნში ოქროსფერია, თეთროსნისაში ლურჯია. რაც განსხვავებულ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

მიუხედავად იმისა, რომ ფერები ქალღმერთიდან ამოცვნილია, ჯრუჭის ფსალმუნის მინიატიურები მეტად ცხოველმყოფელ შთაბეჭდილებას ტოვებს, ამკარაა იგი არისტოკრატიული მიმართულების ფსალმუნია.

ამრიგად, როგორც კვლევამ გვიჩვენა, ჯრუჭის ფსალმუნის ტექსტში ჩართული სახარებისეული შვიდი მინიატიურა გარკვეულ კავშირს უნდა ბადებდეს ძველი ალექსის, კერძოდ, ფსალმუნის ილუსტრაციებთან.

ეკატერინე ონიანი

*თბილისის ვანო სარაჯიშვილის სახელობის
სახელმწიფო კონსერვატორია
თბილისი, საქართველო*

ათონის მთის ქართული ნავშირუპული ხელნაწარის ფრაგმენტის შესახებ

საქართველოს სახელმწიფო არქივში დაცულია ნეემირებულ ძლისპირთა კრებულის ფრაგმენტი (ორი ფურცელი), რომელიც ჯერ არ მოხვედრილა მეცნიერთა ინტერესების სფეროში. ხელნაწარის აღწერილობა მეტად მწირ ცნობებს შეიცავს მის შესახებ. იგი დათარიღებულია IX ან X-XI საუკუნეებით. არ არის მითითებული ძეგლის წარმომავლობა, უცნობია გადამწერის ვინაობა. აღწერილობაში აღნიშნულია მხოლოდ ის, რომ ძეგლი შემოსულია მოსკოვიდან, ყოფილი ლაზარევის ინსტიტუტიდან 1925 წელს. ხელნაწერი ძლიერ დაზიანებულია, ტექსტის ნაწილი გახუნებულია და არ იკითხება. საბედნიეროდ, ამ მონაკვეთებშიც სინგურისფერი სამუსიკო ნიშნები მაინც ჩანს, ასევე იკითხება მითითება ხმასა და გალობაზე. შემორჩენილი ფრაგმენტების საშუალებით, შესაძლებელი გახდა ხელნაწარის მთლიანი ტექსტის აღდგენა. აღმოჩნდა, რომ ძეგლი შეიცავს პირველი ხმის მეორე ოდის „მოიხილესა“-ს შვიდ ძლისპირს თავისი ღმრთისმშობლისა-ით და მესამე ოდის „განძლიერდასა“-ს პირველ ძლისპირსა და ღმრთისმშობლისას.

ხელნაწარის სამუსიკო ნიშნები, მათი ტექსტზე განლაგების პრინციპები იდენტურია დღეისთვის ცნობილ წყაროებში დაც-

ული ქართული ნევმური დამწერლობისა. ჰიმნების ზოგადი კალიგრაფიის, ნევმების გრაფიკული მოხაზულობის, განკვეთის წერტილების თავისებური კონფიგურაციის საშუალებით დასტურდება ხელნაწერის ათონური წარმომავლობა. იგი ნაწილია ათონური კოლექციის ქართული ხელნაწერისა №85.

მოსხენებაში წარმოდგენილია აღნიშნული ძეგლის პალეოგრაფიული თავისებურებების სამეცნიერო კვლევის პირველი შედეგები.

ქეთევან ოჩხრიკიძე

*საქართველოს შოთა რუსთაველის თეატრისა და კინოს
სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

მესაყვირე ანგელოზები ქართულ რელიეფურ მანდაკებლობაში

„საშინელი სამსჯავროს“ იკონოგრაფიაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს მესაყვირე ანგელოზების თემას, რომლებიც, ბიბლიური თხრობის მიხედვით, უფლის მეორედ მოსვლის მაუნყებლებად გვევლინებიან. მათ, გარკვეულწილად, ესქატოლოგიური ნიშან-სიმბოლოს ფუნქცია შეიძინეს, რომელთა საშუალებითაც შეგვიძლია ფრაგმენტულად შემორჩენილი კომპოზიციების შინაარსის განსაზღვრა. შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფურ ქანდაკებათა მაგალითებს შორის გვხვდება მესაყვირე ანგელოზის რამდენიმე ნიმუში. ისინი თავის დროზე იყვნენ „საშინელი სამსჯავროს“ ან „მეორედ მოსვლის“ რელიეფური კომპოზიციების ნაწილები, წარმოადგენენ დამოუკიდებელ სკულპტურულ გამოსახულებებს ან სხვა ფიგურებთან ერთად, ჩართულნი არიან რაიმე სახის კომპოზიციაში. ამგვარი ანგელოზები, სიმბოლური თუ პირდაპირი დატვირთვის მიხედვით, იმავე აზრის მატარებლები არიან, რასაც ვრცელი, მრავალკომპონენტიანი „მეორედ მოსვლის“ ან „საშინელი სამსჯავროს“ კომპოზიციების იდეა ატარებს.

ჩვენს მოხსენებაში თავი მოვეყარეთ მესაყვირე ანგელოზთა სახით გადმოცემული, სხვადასხვა ძეგლში (ბრდაძორის სტე-

ლა, სხიერის კანკელი, ანგელოზი სვეტიცხოვლის აღმოსავლეთ ფასადიდან) გაბნეული საშინელი სამსჯავროს თემატიკას და მათი, როგორც კომპოზიციურად და შინაარსობრივად მასთან დაკავშირებული ფიგურების, განხილვით, შევეცადეთ, უკეთ წარმოგვეჩინა ქართულ მქანდაკებლობაში წარმოდგენილი ესქატოლოგიური თემა.

თამაზ სანიკიძე

გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლ-
თა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი
თბილისი, საქართველო

მცხეთის პირველი სვეტიცხოვლის შესახებ

1968-72 წლებში მცხეთის სვეტიცხოველში ცნობილი რესტავრატორისა და მკვლევრის, პროფ. ვახტანგ ცინცაძის მიერ, აკად. გიორგი ჩუბინაშვილის მეთაურობით ჩატარდა სარესტავრაციო-საკონსერვაციო და არქეოლოგიური სამუშაოები (ვმონაწილეობდი მეც).

ტაძრის სამხრეთ კართან, ისტორიულ წყაროებში მითითებულ ადგილზე, აღმოჩნდა წმ. ნინოს და წმ. მირიან მეფის სვეტიცხოვლის ნაშთები (თარიღი დადასტურდა მასალის არქეომანიტური კვლევებით), რომელთა შესახებაც ბ-მა ვახტანგ ცინცაძემ სპეციალური ნაშრომი გამოაქვეყნა (იხ. ქართული ხელოვნება, გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 9, თბ., 1987). ნაშრომში, ისტორიული ფაქტების ფონზე, მოცემულია ნაგებობის აღწერა, გეგმის ანაზომი და მისი მასების სავარაუდო რეკონსტრუქცია, შორეული პარალელების (მცირე აზიურის, ევროპულის) საფუძველზე. მაშინ, როცა უახლოესი ანალოგები აქვეა – უფლისციხეში (რაც გვიან გავაცნობიერე).

წყაროების მიხედვით, მეფე მირიანი, თხოთის მთაზე თეოფანით შთაგონებული, დაუყოვლებლივ იწყებს ქრისტიანული სალოცავის შენებას. მამასადამე, მეფე შემზადებულია ამისათვის. მან კარგად იცის, რომ ქრისტიანობა რომის იმპერიაში აღიარე-

ბულია ოფიციალურ რელიგიად. სრულად აქვს გათავისებული ქრისტიანობის სიკეთე ერისთვის, ქვეყნისთვის და თავისთვისაც, ვითარცა მეფისთვის. იცის ისიც, რომ სხვაგან ქრისტიანები წარმართული დროის ბაზილიკურ სტრუქტურას იყენებენ საკუთარი ეკლესიების ასაშენებლად, მაგრამ მას უკვე მონიშნული აქვს ორიენტირი – უფლისციხე.

უფლისციხე ძვ.წ. IV ს-დან წარმოადგენს სატაძრო ქალაქს, მზისა და ცეცხლის სალოცავს, რომლის ძალა და გავლენა მოგვიანებით დამკვიდრებულმა კერპთაყვანისმცემლობამ ვერ გაანელა.

უფლისციხის ტაძრების ზოგადი ხუროთმოძღვრული აღნაგობა და წყობა ორიგინალურია – საქართველოს გარეთ არსად იპოვება (იხ. ჩემი მონოგრაფია და ოთხ ათეულამდე სტატია) და აწ უკვე კერპთა მსხვერველი მეფე სწორედ კერპების უარისმყოფელი უფლისციხიდან იღებს ქრისტიანული ეკლესიის გეგმარებით სქემას (გამარტივებულს). წმ. ნინოს თანადგომით ხის პატარა „სახლს ღმრთისა“ ჩადგამს სამეფო ბაღში, „სამოთხესა მას სამეუფოსა“ და განეფინება ქვეყანას „მზე სიმართლისა – ქრისტე“.

გეგმების მიხედვით, სცეტიცხოველიცა და უფლისციხის ტაძრებიც ორი ძირითადი ნაწილისგან შედგება. ერთია მოზრდილი, ფართო დარბაზი და მეორე, მასთან კიბეებით დაკავშირებული შედარებით ვიწრო, გრძელი და სამ მონაკვეთად დაყოფილი შენობა. უფლისციხის ტაძრების ზედა მასები და თალ-კამარები, ფაქტობრივად, თავდაპირველი სახით არის შემორჩენილი. შესაბამისად, გვაქვს საფუძველი სვეტიცხოველის კედლებიც მათთან მიმსგავსებულად წარმოვიდგინოთ. უფლისციხეში პირველი დარბაზი თავლია – შეუძლებელია გადახურული ყოფილიყო. სახურავი ვერ ექნებოდა სვეტიცხოველის ანალოგიურ დარბაზსაც – 1) არ ჩანს გადახურვის საყრდენი ბოძების ჩასადგმელი ღრმულები და 2) დაფარავდა (დაახშობდა) ცეცხლოვან სვეტს (ვ. ცინცაძეს დარბაზი გადახურულად აქვს წარმოდგენილი). ორივე ძეგლში მთავარია მეორე დარბაზი (ფუნქციურად, მხატვრულად)

– უფლისციხეში პირველისკენ საზეიმო კამაროვანი პორტიკით გახსნილი, რომლის წინ იდგა სამსხვერპლო-საკურთხეველი (მსგავსი ბორისა და არმაზისხევის ვერცხლის ლანგრებზე გამოსახულ და ვანის კარიბჭის ტაძრის საკურთხევლებისა). სვეტიცხოველში ამ დარბაზის გამორჩეული მნიშვნელობა ხაზგასმულია იმითაც, რომ მისი იატაკი მთელ სიგრძეზე მოგებული იყო საგულდაგულოდ მოჭიქული ბრტყელი აგურებით (პლინთებით). აქვე, მის ცენტრალურ მონაკვეთში დაფიქსირდა კედლებისა და თაღის საყრდენი, „ლიბანის კედარისგან“ გამოთლილი ექვსი სვეტის ჩასადგმელი ღრმულები, ხოლო კიბის ბაქანზე ბაზა, რომელზედაც მეშვიდე, სასწაულმოქმედი „სუეტი იგი უდიდესი... საშუალ ეკლესიისა შესადგმელად გამზადებული“ აღიმართა „ხარისხსა თვისსა“ წმ. ნინოს ლოცვა-ვედრებით და მხოლოდ ამის შემდეგ „მეფემან განასრულა ეკლესია“.

აღნიშნულ პარალელურ ფაქტებს შეიძლება კიდევ რამდენიმე დეტალი დაემატოს, მაგრამ, ვფიქრობ, ისედაც ცხადია, რომ წმ. მირიან მეფისა და წმ. ნინოს სვეტიცხოველი უფლისციხის ტაძრების მინაბაძს წარმოადგენდა.

და კიდევ: ამ დროს ქვეყანაში ეროვნული სულისკვეთება საგრძნობლად არის გამძაფრებული, რაც პირველი სტეტიცხოვლის უფლისციხესთან მიმართებითაც დასტურდება.

2006 წელს კიდევ ერთხელ აიყარა სვეტიცხოვლის იატაკი. დაიგო ტაძრისთვის სრულიად შეუფერებელი მოყავისფრო მარმარილოს ფილები; ხოლო პირველი ეკლესიის წმინდა ნაშთები, ათეული წლების მანძილზე მინის ქვეშ დაცული და მიმზიდველი, დაბეტონდა სამარადჟამოდ.

ნინო სიმონიშვილი

*დამოუკიდებელი მკვლევარი
თბილისი, საქართველო*

**ოშკის დავით კურაპალატის სტელის ვიზუალური
და იდეოლოგიური კონცეპცია Xს-ის II ნახევრის
ქართულ-გიჰანტიური ურთიერთობის კონტექსტში**

2003 წელს, ოშკის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის (963-973/76) სამხრეთ აფსიდში ჩაშენებული მეჩეთის დაშლის შემდეგ, აღმოჩნდა ქვის ორი სტელა, რომლებზეც გამოსახულია დონორთა, დავით III კურაპალატისა და ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის, კიდევ ერთი, ტაძარში არსებული მესამე წყვილადი პორტრეტი. სტელები ამჟამად ერზრუმის მუზეუმშია დაცული. ორანტიის შესტით ხელაპყრობილი დავითი ღვთისმშობლის გამოსახულების ქვეშაა წარმოდგენილი, ბაგრატის გამოსახულების ზემოთ კი იოანე ნათლისმცემლის ფიგურაა მოცემული. სტელებისადმი განსაკუთრებულ ინტერესს, დონორთა გამოსახულების გარდა, ისიც განაპირობებს, რომ მათი წინა და გვერდითი კედლები, სხვადასხვა შინაარსისა და დანიშნულების (განმარტებითი, სააღმშენებლო, მემორიალური), წითელი სინგურით შესრულებული ასომთავრული წარწერებითაა დაფარული. სტელების წარწერები ვ. სილოგავას მიერ იქნა გამოქვეყნებული, მათი იკონოგრაფია კი ჯერ კიდევ არ ყოფილა სპეციალური კვლევის საგანი.

დავით კურაპალატის სტელაზე წარმოდგენილი ვიზუალური და ვერბალური მონაცემების სემანტიკური ურთიერთკავშირის ანალიზი მკაფიოდ წარმოაჩენს სტელის იდეოლოგიურ და ვი-

ზუალურ კონცეფციას, რომელიც უშუალოდ უკავშირდება თანადროულ ბიზანტიაში, იმპერატორ ნიკიფორე ფოკას (963-969) მმართველობის პერიოდში ჩამოყალიბებულ საიმპერატორო მმართველობის ახალ მოდელს. ეს მოდელი განსხვავდება მაკედონური დინასტიის მმართველობის მემკვიდრეობითი კონცეფციისაგან და ბიზანტიაში სხვადასხვა სახის ვიზუალურ მედიაში, ომისა და ხელოვნების სინთეზის სახით იქნა კონცეპტუალიზირებული.

დავით კურაპალატის სტელის ორიგინალური იკონოგრაფიის ანალიზი X ს-ის მეორე ნახევრის ქართულ-ბიზანტიური ურთიერთობის კონტექსტში საშუალებას იძლევა ახლებურად იქნეს გააზრებული ის ისტორიული მოვლენები, რომლებმაც ახალი ბიზანტიური იკონოგრაფიის ქართული ადაპტაცია განაპირობეს და გამოითქვას ვარაუდი მისი შესრულების შესაძლო თარიღის შესახებ.

ნესტან სულავა

*ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

აგიობრაფი და ჰიმნობრაფი, როგორც ქართველი ერის სულიერი წინამძღოლი

საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების დროიდან მოყოლებული იქმნება ორიგინალური საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული თხზულებები, რომელთა ავტორები, ქართველი მწერლები, კერძოდ, აგიოგრაფები, ჰომილეტიკოსები და ჰიმნოგრაფები გვევლინებიან რელიგიურ და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ წინამძღოლებად, კულტურული და სამეცნიერო საქმიანობის თვალსაჩინო მოღვაწეებად. მათი სულიერი მემკვიდრეობა კულტურული და პოლიტიკური იდენტობის, ადამიანისა და საზოგადოების სულიერი სამყაროს ასახვას, ზნეობრივი სახის სრულყოფას ისახავს მიზნად. თანამედროვე საზოგადოება წარსულის გამოცდილების გარეშე ვერ ჩასწვდება იმ გამონვევებს, რომლებმაც კულტურულ ღირებულებებს უნდა მიუჩინოს ადგილი. ამიტომ ქრისტიანული კულტურის ჩამოყალიბებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან ქრისტიანობა ჰუმანური რელიგიაა, რომელსაც სულიერი ცხოვრების მომწესრიგებლის მისია ეკისრებოდა და მის წინამძღოლთა როლიც ყოველთვის მიმართული იყო ერისა და ქვეყნის სულიერი განვითარებისაკენ, ზნეობრივი ამაღლებისაკენ. აგიოგრაფია, ჰიმნოგრაფია, ჰომილეტიკა საღვთისმეტყველო ლიტერატურის ის სფეროა, რო-

მელსაც უშუალო კავშირი ჰქონდა და დღესაც აქვს მრევლთან და, შესაბამისად, მასზე დადებით გავლენასაც ახდენს. სულიერ ღირებულებებზე ორიენტირებული საზოგადოება მწერალს, ერთი მხრივ, ყოველთვის უსმენდა, მის დარიგებას შეისმენდა და, მეორე მხრივ, ერის საჭირობო პრობლემათა შესახებ აუცილებელ მოთხოვნებს უყენებდა. ამ მხრივ ყოველთვის განსაკუთრებული იყო საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიისა და მის მესვეურთა როლი, რომელთაც ღმერთი სულიერი წინამძღოლისა და აღმზრდელის მისიას აკისრებდა.

მოხსენების მიზანია აგიოგრაფიული და ჰიმნოგრაფიული თხზულებების ავტორთა, სასულიერო მიმართულების მწერლის როლის განხილვა საზოგადოების სულიერი, პოლიტიკურ-იდეოლოგიური, საზოგადოებრივი, კულტურული აღზრდისა და ადამიანის ზნეობრივი სრულყოფის საქმეში, მწერლის ადგილის განსაზღვრა ძველი საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და ადამიანთა ურთიერთობაში. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ქართული აგიოგრაფია და ჰიმნოგრაფია, რომლებიც ბიზანტიურისაგან განსხვავდებიან. იაკობ ხუცესის, „წმ. ევსტათი მცხეთელის წამების“ ავტორის, იოვანე საბანისძის, გიორგი მერჩულის, იოვანე-ზოსიმეს, გიორგი მთანმიდელის, გიორგი მცირის, ნიკოლოზ გულაბერისძის, არსენ ბულმაისიმისძისა და სხვათა თხზულებებში ეროვნული პრობლემის წარმოსახვა თითოეულ ავტორს ქართველი ერის სულიერ წინამძღოლად და ზნეობრივ ორიენტირად წარმოგვიდგენს.

აგიოგრაფიულ თხზულებათა ავტორები უმეტესად თვითმხილველნი და თანადამსწრენი არიან აღწერილი ამბებისა, რის გამოც თავიანთი ეპოქის მაჯისცემას ძალიან კარგად გრძნობენ და ზოგჯერ პირდაპირ, ზოგჯერ შეფარვით თავიანთ ეროვნულ პოზიციას გამოხატავენ. „წმ. შუშანიკის წამების“ ავტორმა ქვემო ქართლის პიტიახშის მიერ ჩადენილი სარწმუნოებრივი ლაღატი ეროვნული უბედურების მომასწავებლად მიიჩნია და მისი სარწმუნოებრივი ორიენტაცია, პოლიტიკურთან შერწყმული, გაბედულად დაგმო. ვარსკენის მიერ წმ. შუშანიკის წამება კერძო

მნიშვნელობის ფაქტად აღსაქმელი არ იყო, წმ. შუშანიკის დამსახურება და ღვაწლი ქრისტიანული სარწმუნოებისა და ქართველი ერის წინაშე იაკობმა სწორად და მრავალმხრივად შეაფასა. საქართველოს ისტორიაში ეს ის პერიოდი იყო, როდესაც სარწმუნოების დაცვა, მისთვის ბრძოლა, სიცოცხლის განირვა და წამება სამშობლოს, ერის ინტერესების დაცვის ტოლფარდი იყო, როდესაც მამული და რჯული ტოლფარდ ცნებებად აღიქმებოდა. ამიტომაცაა წმ. შუშანიკის ბრძოლა ქრისტიანობის დასაცავად ქართლის საპიტიანზოს ინტერესებით მოტივირებული. „წმ. შუშანიკის წამებით“ იაკობმა თავისი თანამედროვე მოდუნებული საზოგადოება გამოაფხიზლა და შუშანიკის სახით ზნეობრივად მისაბადი მაგალითი უჩვენა.

განსაკუთრებით ღირებულია იოვანე საბანისძის „წმ. აბოს წამების“ ეროვნულ-სარწმუნოებრივი იდეალები, რადგან არაბთა ბატონობის პერიოდში მონური უღლის გადასაგდებად ქართველებს დიდი ძალისხმევა სჭირდებოდათ. სწორედ ამ ხანებში გადაიკვეთა სამოელ კათალიკოსის, იოვანე საბანისძისა და წმ. აბოს სამოღვაწეო გზები. სამოელ ქართლის კათალიკოსი წმ. აბოს წამების აღწერის ინიციატივით, იოვანე საბანისძე კი სამოელის დავალების აღსრულებით, ამ შეთანხმებული ქმედებით, ერის სულიერ წინამძღოლებად მოგვევლინენ, რათა შთამომავლობას დარჩენოდა ახალი მონამის ღვაწლი და დამსახურება ქრისტიანული სარწმუნოებისა და ქართველი ერის წინაშე. იოვანე საბანისძის, როგორც მწერლისა და ერის სულიერი წინამძღოლის, როლს თხზულების საღვთისმეტყველო, იდეოლოგიურ-პოლიტიკური და მხატვრულ-ესთეტიკური ფენომენი განსაზღვრავს, რომელთაგან გამოვყოფდი ზოგიერთს: 1. ქრისტიანული სარწმუნოების ღირსებათა ზოგად ასპექტებში ჩვენება და სხვა რელიგიებთან შედარებით მისი სულიერი სიძლიერისა და ინტელექტუალური შესაძლებლობების უპირატესობათა დამტკიცება; ამ ფონზე პროზელიტიზმის პრობლემა და ქრისტიანობაზე ახლადმოქცეული აბოს სულიერი განვითარება; 2. ქართველი ერის დადებით და უარყოფით თვისებათა ასახვა, რაც კულტურულ მსოფლიოში

ქართველთა ადგილის ძიებად აღიქმება; თხზულებაში ეს საკითხი ეროვნული თვითშემეცნებისა და თვითშეგნების გარკვევის ცდად იკითხება; 3. პიროვნების აღორძინება, პიროვნების სულიერი ზრდა და ჭეშმარიტებასთან მისი ზიარება დაბრკოლებათა გადალახვის საფუძველზე; ამ მხრივ განსაკუთრებულია ის საფეხურები, რომელთაც ადამიანი წმინდანობისაკენ მიჰყავს.

ამავე თვალსაზრისითაა განსახილველი „ცხოვრებათა“ ჟანრის ავტორთა, როგორც სულიერ წინამძღოლთა, პოზიცია, რასაც თხზულებებში წარმოსახულ პერსონაჟთა ქმედებების მიზანდასახულობა და მსოფლხედვა ერწყმის. გიორგი მერჩულემ შემოგვინახა კლარჯეთში მოღვაწე ბერმონაზვნების დამსახურება საქართველოს სახელმწიფოებრიობისა და ქრისტიანული სარწმუნოების წინაშე, რაშიც განსაკუთრებულ ადგილს წმ. გრიგოლ ხანცთელი იჭერს. წმ. გრიგოლის მიერ აშენებული მონასტრები, მისი შედგენილი წესდება და „სანელინდო იადგარი“ ახალი ქართლის ჩამოყალიბების სანინდარი გახდა, ხოლო თვით ავტორის განაცხადი მამულის, ენისა და სარწმუნოების ერთიანობის შესახებ, რამაც ავტორი ერის სულიერ წინამძღვრად წარმოგვიდგინა. „წმ. ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ მნიშვნელობის განსაზღვრისას გასათვალისწინებელია ავტორის მიერ პირველად დასმული საქართველოს ღვთისმშობლის წილხვედრილად მიჩნევის შესახებ იდეოლოგიური ღირებულების მქონე მესიანური იდეა, რომელსაც მომდევნო ხანის ქართულ მწერლობაში ქართველი ერისათვის კონცეპტუალური მისია დაეკისრა. ორივე თხზულების ავტორთა როლი, როგორც ერის სულიერი წინამძღოლისა, თვალსაჩინოა: მათ მესიანურ იდეოლოგიას საფუძველი განუმტკიცეს და ქართველ ერს ეროვნული თვითშეგნებისა და თვითშემეცნების ინტერესი აღუძრეს.

ამ მხრივ უაღრესად მნიშვნელოვანია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ეროვნული იდეოლოგიის აღორძინების, ქართული ეკლესიის სამოციქულოდ მიჩნევის თვალსაზრისის, ღვთისმშობლის წილხვედომილობის, წმინდა ნინოს მიერ ქართველთა მოქცევის, უფლის კვართის საქართველოში დამკვიდრების ტრადიციის ასახვით.

ყოველივე ეს მოითხოვდა ქართული ენის ღვთაებრიობის აღიარებასაც, რაც გამოიხატა იოანე-ზოსიმეს საგალობელში „ქება და დიდება ქართულისა ენისა“.

მწერლის სულიერი წინამძღოლობა, მისია განსაკუთრებულ ფუნქციას იძენს ათონის საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული სკოლის წარმომადგენელთა წმ. ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდელების მრავალმხრივ საქმიანობაში. წმ. გიორგი მთაწმიდელი ქართველ-ბერძენთა რელიგიურ-სარწმუნოებრივი და ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის დასაცავად საკამათო საკითხების განხილვაში აქტიურად ჩაერთო, ქართველთა ღირსების წარმოჩენას შეუდგა. ღრმა ცოდნით აღჭურვილმა ბერმონაზონმა 1057 წელს ქედმაღალი ანტიოქიელი სამღვდელოების წინაშე საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობა დაიცვა. მისი პოლემიკა ანტიოქიის პატრიარქთან არა მხოლოდ მისი მომზადების დონესა და სულიერ სიძლიერეს მოწმობს, არამედ ბრძოლას იდეოლოგიურ-სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობისათვის. ივირონის მოღვაწემ ყველას ამცნო ქართული ეკლესიის სამოციქულო წილხვედრილობა და დაასაბუთა მისი მრავალსაუკუნოვანი დამოუკიდებლობა. შემდეგში საგანგებო მისია დაეკისრა შავი მთის სკოლის მესვეურთაგან წმ. ეფრემ მცირეს, რომელმაც წმ. გიორგი მთაწმიდელის დანყებული საქმე განაგრძო და საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალურობის საფუძვლები სხვა უცხოური წყაროების მონაცემებითაც გაამაგრა.

წინაპარ ჰიმნოგრაფთა გზა განაგრძეს საქართველოს კათოლიკოსებმა ნიკოლოზ გულაბერისძემ და არსენ ბულმაისიმისძემ თავიანთი მემკვიდრეობით, რომლებშიც ქართველი ერის სინმინდეთა შესახებ ახალი კონცეფციები იყო ჩამოყალიბებული.

ტაძარში მდგარი ქართველი კაცი ისმენდა ქადაგებებს, ქართულ გალობას, ქართველ წმინდანთა ქმედებებსა და თავგანწირვას სულიერი სიძლიერისა და ზნეობრივი სრულყოფის მაგალითებად სახავდა. პერსონაჟიც და მწერალიც ერთი მიზნით მოქმედებდნენ, ეს ერის სულიერი ამაღლება, განმტკიცება, სრულყოფა, ერის იდენტობის ჩვენება იყო. რელიგიურ წინამძ-

ლოლს საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მომწესრიგებლის მისია, განსხვავებული მსოფლმხედველობის მქონე სოციალურ ჯგუფებთან თავისი სულიერი გამოცდილების გამოყენებით ერისა და სახელმწიფოს ზნეობრივ-სულიერი წინამძღოლის როლის შესრულება ეკისრებოდა. საუკუნეების განმავლობაში ამ გზას აგრძელებდნენ საერო ლიტერატურის წარმომადგენლებიც.

ზემოთქმული დებულებების წარმოდგენის შემდეგ ახსნას მოითხოვს ის საკითხი, თუ რატომ შეიცვალა მწერლის მისია თანამედროვე ცხოვრებაში, განსაკუთრებით XX საუკუნის 90-იან წლებსა და XXI საუკუნეში, რამ გამოიწვია მისი ფუნქციის დაკარგვა//მოშლა//შეცვლა, რადგან საზოგადოების ზნეობრივი სახის განვითარება და შენარჩუნება ყოველ ეპოქაში ყველა ერისა და სახელმწიფოს უპირველესი, უმნიშვნელოვანესი საკითხი იყო და ასეთადაც დარჩება.

გიორგი სოსიაშვილი

*გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი
გორი, საქართველო*

**უცხოეთში არსებული ქართული ეკლესია-
მონასტრების მატოქები და მამულები შიდა
ქართლში (ლიახვის ხეობა)**

საზღვარგარეთ არსებულ ქართულ ეკლესია-მონასტრებს საუკუნეების მანძილზე საქართველოში თავისი ადგილ-მამულები ჰქონდათ. უცხოეთის ქართულ სამონასტრო ცენტრებს შორის განსაკუთრებული ადგილი ეკავა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს, რომლის მიმართ დიდ ყურადღებას იჩენდა როგორც საქართველოს სამეფო ხელისუფლება, ისე სხვადასხვა ფეოდალური საგვარეულო. ისინი ქართველთა მიერ დაარსებულ სულიერ კერას დიდძალ მატერიალურ ქონებას სწირავდნენ. იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს საქართველოში თავისი მამულებიც ჰქონდა. ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში იგი არაერთ სოფელს ფლობდა და აქედან მიღებული შემოსავალი მონასტერს ხმარდებოდა. ჯვრის მონასტერს თავისი მამული ჰქონდა შიდა ქართლშიც, კერძოდ, სოფ. დირბში. აღნიშნული სოფელი მთლიანად მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა. დირბში იერუსალიმის არქიმანდრიტის რეზიდენციაც იყო. ჯვრის ქართულ სავანეს ეკუთვნოდა ასევე სოფელი თერგვისი, რომელიც პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარეობს. არსებობს ქართლის მეფის ლუარსაბ II-ის სიგელი, რომლითაც დასტურდება, რომ თერგვისი ჯვრის მონასტრის საკუთრებაში არსებული სოფელი იყო. თერგვისში იერუსალიმის

ქართული ტაძრის მფლობელობა უფრო გვიანდელი დოკუმენტი-
თაც დასტურდება. 1640 წლის საბუთით, რომელიც გაცემულია
ელისე თბილელის მიერ, ჩანს, რომ თბილელ ეპისკოპოსს ელისეს,
რომელიც დოკუმენტში ქრისტეს საფლავის მოსამსახურედ იხსე-
ნიება, ამ სოფელში იოთამ ბარლიშვილი ჩაუსახლება. შიდა
ქართლში იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს სხვა მამულებიც ჰქონ-
და. ეს იყო სოფელ ხვითის მიმდებარე ტერიტორია (აღნიშნული
სოფელი მდებარეობს დიდი ლიახვის ხეობაში, სოფ. ნიქოზის მე-
ზობლად). 1624 წლის ერთი დოკუმენტით ირკვევა, რომ სოფელი
ხვითი იერუსალიმისათვის ვინმე დალლაძეს შეუწირავს. ჯვრის
მონასტერს ნიქოზშიც ჰქონდა მამული. XVIII საუკუნის დასაწყის-
ში ვახტანგ ბატონიშვილმა იერუსალიმის ქართველთა სალოცავს
ხელახლა ნიქოზში ერთი ზვრისა და ერთი მეზვრეს შეწირულო-
ბა დაუმტკიცა. ეს მამული უნინ ჯვრის მონასტრისათვის დიასა-
მიძეებს შეუწირავთ. ნიქოზთან იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის
ურთიერთობა დოკუმენტური მასალის გარდა ეპიგრაფიკული წყ-
აროებითაც დასტურდება. ამ მხრივ, ძალზე საყურადღებო ცნო-
ბას შეიცავს ნიქოზის ტაძრის სამრეკლოს წარწერა, სადაც **„ჯუა-
რის კაცი“** იხსენიება. სავარაუდოა, რომ „ჯვარის კაცი“ ნიქოზსა
და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებულ ჯვრის მონასტრის
მამულებს მეთვალყურეობდა და იგი XV საუკუნეში, ჯვრის მო-
ნასტრის წინამძღვრის – ნიქოზის ეპისკოპოსის, დანიელის, მიერ
იყო დანიშნული. ლიახვის ხეობაში არა მარტო ჯვრის მონასტერს
ჰქონდა მამულები, არამედ სინას წმ. ეკატერინეს მონასტერსაც,
რომელსაც საქართველოში, კერძოდ, თბილისში თავისი მეტოქიც
ჰქონდა. სინას მონასტერს, რომელიც შუასაუკუნეებში მართლმა-
დიდებელი ქრისტიანული ეკლესიის ერთ-ერთ უდიდეს ცენტრს
წარმოადგენდა, საუკუნეების მანძილზე ძალზე აქტიური კავშირი
ჰქონდა საქართველოსთან. თბილისში სინას მონასტრის მეტოქე
არსებობდა, თუმცა მისი კავშირი საქართველოსთან მხოლოდ
ამით არ შემოიფარგლებოდა. სინას მონასტრის საკუთრებაში
იყო დიდი ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელ მეღვრეკისი. ამას
ადასტურებს XVII საუკუნის ერთ დოკუმენტი, რომელიც საქართ-

ველოში სინელი მთავარეპისკოპოსის - ანანიას სტუმრობას ეხება. როგორც ამ დუკუნენტიდან ირკვევა, მეღვრეკისში არსებული სინას მონასტრის მამულები ერთი პერიოდი მონასტრის ნებართვის გარეშე გაყიდულა და ვახტანგ V შაჰნავაზს ანანიას თხოვნით მონასტრისათვის მამულები გამოუსყიდია.

სოფელ მეღვრეკისში სინას მონასტრის მფლობელობა სხვა დოკუმენტებითაც დასტურდება. 1720 წელს ვახტანგ VI-ის დროს შედგენილ სვეტიცხოვლისა და კათალიკოსის ყმების ნუსხაში მოხსენიებულია: „ქ. მეღვრეკს თანმინდისა თორმეტი“. „თანმინდაში“, ჩვენი აზრით, სინას წმ. ეკატერინეს მონასტერი უნდა იგულისხმებოდეს. ასეთი ფორმით სინას მონასტრის მოხსენიება ქართულ წყაროებში უცხო არ არის. დავით IV აღმაშენებელმა მის მიერ სინას მთაზე წმ. ეკატერინეს მონასტერში აგებული წმ. გიორგის ეკლესიისთვის არაერთი საეკლესიო ნივთი გაგზავნა. ამას ადასტურებს ორ სინურ ხელნაწერზე დართული ანდერძ-მინაწერი. ერთ-ერთ მათგანს, სანელინდო სამოციქულოს, შემოუნახავს დავით IV-ის ხელით, მხედრულად შესრულებული ანდერძი, რომელიც მის მიერ სინას მთაზე ხელნაწერის გაგზავნის შესახებ გვამცნობს: „ქ. მე, დავით უნარჩევსმან მონამან ყოელთა მონათა ქრისტესთამან, განგვზავნე წიგნი ესე **მთას წმინდას სინას**, ვინც იხმარებდეთ, ლოცვა ყავთ ჩემთ(უ)ინ.“ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის დიდი ლიახვის ხეობის სოფლების აღწერის დავთრების მიხედვით, სოფელ მეღვრეკისში ფიქსირდებიან სინას მონასტრის კუთვნილი გლეხები. სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის წარმომადგენელი საქართველოში, თბილისში არსებულ მეტოქსა და მეღვრეკისის მამულებს განაგებდა და იგი მეღვრეკისის არქიმანდრიტადაც იწოდებოდა. XX საუკუნის დასაწყისში სინას მთის წმ. ეკატერინეს მეტოქი თბილისში უაღრესად მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა. 1910 წლით დათარიღებულ არქიმანდრიტ ამფილოქეს მოხსენებითი ბარათიდან ირკვევა, რომ ხანძარმა თბილისში არსებული სინას მონასტრის მეტოქი მონასტრის ყველა ნაგებობა გაანადგურა. გადარჩა მხოლოდ ეკლესია. სინას მონასტრის კრებული იძულებული გახდა მეტოქის აღდგენისთვის სახსრების

გამონახვის მიზნით მეღვრეკისში არსებული ქონება გაეყიდა. უცხოეთის ქართული ეკლესია-მონასტრებიდან დიდი ღიახვის ხეობაში ერთ-ერთ სოფელს ფლობდა პეტრინონის ქართველთა მონასტერი, ეს იყო სოფელი ერგნეთი. თ. მესხის კვლევის მიხედვით, 1310 წელს შექმნილ ღვთისმშობლის ხატის ქართული მინაწერის ბერძნულ თარგმანში, რომელიც პეტრინონის მონასტრის ერთ-ერთი ხელნაწერიდან გადაწერეს, მითითებულია, რომ ხატის დამწერმა ორმა ძმამ, ეგნატემ და ათანასემ, პეტრინონის მონასტერს შესწირეს კარალეთში, ლილოსა და ერგნეთში არსებული მამულები, მათ შორის სოფელ **ერგნეთში** ორი ვენახი. პატარა ღიახვის ხეობაში თავისი მეტოქე ჰქონდა ათონის მონასტერსაც. 1779 წლით დათარიღებული დოკუმენტით ირკვევა, რომ ათონის ვატოპედიის მონასტრის მეტოქე იყო ფოტრისის ხეობაში (მდ. პატარა ღიახვის ერთ-ერთი შენაკადი) არსებული წმინდა გიორგის ქაშუეთის ეკლესია, რომელიც მდ. პატარა ღიახვის ადიდების გამო ჩამოიქცა და ქართლის დედოფალმა მარიამმა (როსტომ მეფის მეუღლემ) მის ნაცვლად მდ. პატარა ღიახვის გამოღმა მხარეს სხვა ტაძარი ააშენა. ქაშუეთის წმინდა გიორგის ტაძარი მცირე ზომის დარბაზულ ნაგებობას წარმოადგენდა. მას გალავანიც ჰქონდა შემოვლებული. ეკლესია სოფელ ბელოთიდან 1.5 კმ-ის დაშორებით, სოფლის აღმოსავლეთით მდებარეობს. იგი დაზიანებული სახით შემორჩა და სამწუხაროდ, რუსეთის მიერ ოკუპირებულ ტერიტორიაზეა მოქცეული.

ქეთევან ტატიშვილი

*კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

ბიზანტიაში მოღვაწე ქართველი წმინდანების საგალობლები ანტონ I კათალიკოსის ჰიმნოგრაფიულ მემკვიდრეობაში

ანტონ I კათალიკოსის რედაქციის სადღესასწაულო სხვა ლიტურგიკული კრებულებისგან გამოირჩევა იმით, რომ მასში, ფაქტობრივად, ყველა ქართველი წმინდანის ხსენების დღეა შეტანილი. ხშირ შემთხვევაში მთლიანი განგებაა შედგენილი ანუ წმინდანის კანონი ან კანონები მცირე ფორმის საგალობლებთან ერთად. ანტონი უმეტესად თვითონვე წერს ახალ საგალობლებს და ძველ საგალობლებთან ერთად ათავსებს თავის სადღესასწაულოში. სწორედ ასე მოიქცა ბიზანტიაში მოღვაწე ქართველი წმინდანების ილარიონ ქართველის, ეფთვიმე ათონელის, გიორგი ათონელის, იოანესა და გაბრიელის ხსენების დღეებთან დაკავშირებით.

IX საუკუნეში მოღვაწე ქართველი ბერის ილარიონ ქართველის ხსენების დღე 19 ნოემბერსაა და პირველად XI საუკუნის ხელნაწერში გვხვდება. ილარიონს დიდი დამსახურება მიუძღვის საქართველოში სამონასტრო ცხოვრებისა და მშენებლობის განვითარებაში. ამავე დროს, მისი მოღვაწეობა იმით არის საინტერესო, რომ ცხოვრების უმეტესი ნაწილი საზღვარგარეთ გაატარა. ცხოვრობდა ბითვინიაში (ოლიმპზე), მოიარა პალესტინა,

რომი, ბიზანტია. იგი პირველია ჩვენთვის ცნობილ ქართველთაგან, რომელიც დასახლდა ბიზანტიაში (IX საუკუნის II ნახევარში). სწორედ ილარიონია ბიზანტია-საქართველოს საეკლესიო ურთიერთობის დამწყები. ანტონის სადღესასწაულოში ილარიონ ქართველის განგება შედგება ორი კანონისგან, რომელთაგან ერთის ავტორი თავად ანტონ კათალიკოსია, მეორის ავტორი უცნობია და მცირე საგალობლებისგან. ანტონისეული კანონი აკროსტიქიანია, რომლის ფრაზაა „ილარიონს მნათობსა დღისასა უგალობ“. როგორც ამ კანონის, ისე ანტონის მიერ დაწერილი სტიქარონის ტექსტში გვხვდება მამა ილარიონის ბიოგრაფიის ცალკეული ფაქტები. ეს მოსალოდნელიც იყო, რადგან ჰიმნოგრაფისთვის ცნობილია წმინდანის „ცხოვრება“, რასაც ადასტურებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ ამ წმინდანის სვინაქსარული „ცხოვრების“ ერთ-ერთი რედაქცია სადღესასწაულოშიცაა დაცული.

ათონის ივირონის მონასტერმა და მასში მოღვაწე ქართველმა წმინდა მამებმა შუა საუკუნეების ქართულ მწერლობას, კულტურასა და საზოგადოებრივი აზრის განვითარებას ღრმა კვალი დააჩნიეს, სწორედ ამიტომ ჯერ კიდევ XI საუკუნის სვინაქსარში A97 გვხვდება ეფთვიმე ათონელის, გიორგი ათონელისა და იოანე ათონელის ხსენება. ლიტურგიკულ კრებულებში დაცულია მათი საგალობლებიც. ანტონმა დაწერა და თავის ახალი რედაქციის სადღესასწაულოში (S1464) მოათავსა ათონელი მამების სამი (ეფთვიმე ათონელის, გიორგი ათონელის, იოანესა და გაბრიელის) კანონი მცირე ფორმის საგალობლებთან ერთად. მიუხედავად ამისა, ეფთვიმე და გიორგი ათონელების ძველი კანონები და მცირე საგალობლების ნაწილი უცვლელად დატოვა. ანტონ კათალიკოსმა არ შეცვალა ეფთვიმე ათონელის ხსენების დღე 13 მაისი, სამაგიეროდ, იოანე ათონელის ხსენება 14 ივლისიდან 12 ივლისს გადმოიტანა და მასთან ერთად დაანესა გაბრიელ ათონელის ხსენება. ძველი რედაქციების სადღესასწაულოებში გიორგი ათონელის ხსენება 30 ივნისსაა, ანტონთან – 27 ივნისს, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ 1749 წლით დათარიღებულ ტიპიკონშიც A122 ამ წმინდანის ხსენება იმავე დღესაა.

მოსხენებაში განხილულია ილარიონ ქართველის, ეფთვიმე, გიორგი, იოანე და გაბრიელ ათონელების ანტონისეული საგალობლების ტექსტობრივი და მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებანი.

ლელა შათირიშვილი

*კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

ადრებიზანტიური და ბიზანტიური კრებულები

1. კრებულები არის ის ხელნაწერი წიგნები, რომლებშიც თავმოყრილია სასულიერო მწერლობის სხვადასხვა დარგისა და ავტორის თხზულებები. ქართული კრებულების არსებობა ჯერ კიდევ მე-5 საუკუნეში შექმნილი ორიგინალური აგიოგრაფიული ნაწარმოების – „შუშანიკის წამების“ – ტექსტით დასტურდება. დღესდღეობით ჩვენამდე მოღწეული კრებულები (IX- XI სს.) მონმობენ, რომ მათი შექმნა-განვითარება და მრავალფეროვნება განაპირობა სხვადასხვა ეპოქის მოთხოვნილებებმა, ქვეყნის პოლიტიკურ-სარწმუნოებრივმა ორიენტაციამ და შესაბამისმა პოლიტიკურმა მდგომარეობამ. ამის გათვალისწინებით, ქართულ ხელნაწერ ტრადიციაში არსებობს ადრებიზანტიური და ბიზანტიური კრებულები.

2. IX ს-ის დასაწყისში ტაო-კლარჯეთიდან დაიწყო ქვეყნის გაერთიანებისათვის ზრუნვა. X ს-ის 80-იანი წლებიდან ქვეყნისათვის რეალური გახდა ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება. ქართველთა სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ქვეყანა ბიზანტია და მისი დედაქალაქი, კონსტანტინეპოლი, უკვე იყო უმნიშვნელოვანესი ქრისტიანული სასულიერო ცენტრი, ანუ „მეორე იერუსალიმი“. ეს მნიშვნელოვანი პროცესები, ცხადია, აისახა ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკურ კურსსა და აზროვნებაზე.

სწორედ პოლიტიკური სიახლეების ამსახველად გვევლინება მწერლობის ის ნიმუშები, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწია. ტაო-კლარჯეთის სამწერლო სკოლებში მოღვაწეები გრძნობდნენ სიახლის საჭიროებას, ამიტომაც თავს უყრიდნენ ქართულ ენაზე უკვე არსებულ ორიგინალურსა თუ თარგმნილ სასულიერო და საერო მწერლობის ნიმუშებს და ქმნიდნენ ძველი თარგმნილი ნიმუშების საფუძველზე ახალი ტიპის კრებულებს, ავსებდნენ ახალმოძიებული მასალით. IX-X საუკუნეებში ადრებიზანტიური კრებულების შექმნა განპირობებული იყო უმთავრესი მიზნით, ქართული ხელნაწერი წიგნის მეშვეობით გაეფართოვებინათ საზოგადოების შემეცნების არეალი. ეპოქის შესაბამისად იქმნება ტაო-კლარჯეთში მიქაელ მოდრეკილის იადგარი (S 425), საგალობლების კრებული, რომელშიც თავმოყრილია თარგმნილი და ორიგინალური ჰიმნები. ასევე ენციკლოპედიური ხასიათის უმნიშვნელოვანესი წიგნი „შატბერდის კრებული“ (S1141), რომლის ტექსტებიც სასულიერო და საერო მწერლობის სხვადასხვა დარგის უძველესი ნიმუშებია.

3. X საუკუნის 80-იანი წლებიდან ივირონის დაარსებამ და ქართველთა იქ თავმოყრამ ამ პერიოდის ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებს, სამეფო კარს, გაუჩინა ამბიციაც, რომ ქართველთა ქვეყანასაც ქართულად ჰქონოდა ქრისტიანული სამყროს მონინავე სასულიერო მწერლობის ნიმუშები. ბიზანტიაში მოღვაწე იოვანე ქართველი და ეფთვიმე, ბერად აღკვეცილი თორნიკე-ყოფილი იოვანე განსაზღვრავდნენ სათარგმნ ლიტერატურას ქართული პოლიტიკური და კულტურის ინტერესების გათვალისწინებით. მათ უმთავრეს საზრუნავს წარმოადგენდა უმდიდრესი საღმრთისმეტყველო ლიტერატურის ბერძნული ენიდან ქართულად გადმოთარგმნა, ქართული მწერლობის ბერძნული მწერლობის სიმალლეზე აყვანა, რაც იყო მეტად მნიშვნელოვანი ეტაპი ბიზანტიასთან, კონსტანტინეპოლთან, დაახლოების საქმეში. სწორედ ათონის მთაზე, ივირონის მონატერში იწყება ბიზანტიური პერიოდის უმნიშვნელოვანესი კრებულების დამზადება. ერთ-ერთი დიდი კრებული, რომელიც ეფთვიმემ თარგმნა, არის იოვანე ოქროპირის „მათეს თავის თარგმანება“ და „დიალოლო-

ნი“, რომელშიც შესულია თხზულებები: „გრიგოლ ჰრომთა პაპის ცხოვრება“ „დიალოლონი“, „ნმ. ბასილის საკითხავი“.

4. მე-11 საუკუნის 30-იან წლებში ეფთვიმე მთაწმიდელის თარგმანთა საფუძველზე იქმნება რამდენიმე მნიშვნელოვანი კრებული. კრებულთა შექმნის ინიციატორები იყვნენ: ზაქარია ბანელი სვინგელოზი, ბასილი მალუშისძე, ისაკ ულუმბოელი, გრიგოლ მთაწმიდელი. ჯგუფის მიზანი იყო ეფთვიმე ათონელის თარგმანთა დაცვა სხვათა ხელყოფისა და ჩხრეკისაგან.

5. ქართველთა აზროვნების ისტორიაში უმნიშვნელოვანეს ეტაპს ქმნის გიორგი მთაწმიდელის მოღვაწეობა. იგი თარგმნიდა ისეთ წიგნებს, რომლებიც მანამდე არ იყო ქართულ ენაზე; შექმნა არაერთი კრებული, რომლებიც შედგება ბერძნულიდან ახალთარგმნილი ტექსტებისაგან. მრავალრიცხოვან თარგმანთა შორის (თვენი, დიდი სვინაქსარი, პარაკლიტონი, დიდი კურთხევანი, პავლე სრული და კათოლიკე და სხვ.) შეუსრულებია ჰომილეტიკური კრებულების (Ivir. Geo 39 (ცაგ. 79) XI ს.; Ivir. Geo 49 კრებული XI ს.) საკითხავების თარგმანები. ამ ორ კრებულში თავმოყრილია სხვადასხვა დარგის თხზულებები.

6. ადრებიზანტიური და ბიზანტიური კრებულები, ქრისტიანული მწერლობის სხვა დარგების ნიმუშებთან ერთად, ნათლად ასახავენ იმ პროცესს, რომელიც გაიარა ქართულმა ქრისტიანულმა აზროვნებამ იმ ტენდენციების შესაბამისად, რომლებიც მნიშვნელოვანი იყო შესაბამის პერიოდში.

მაია შაორშიაძე

*კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

**მიტროპოლიტ მიხაილის სხვადასხვა საეპისკოპოსო
კათედრაზე მოღვაწეობის ქრონოლოგიის
საკითხისათვის (XVIII-XIX სს.)**

საისტორიო დოკუმენტების მიხედვით, მიხაილ მიტროპოლიტი XVIII საუკუნის 70-იანი წლებიდან XIX საუკუნის 10-იან წლებამდე მოღვაწეობდა და საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ეპარქიებიდან სამს – თბილელის, სამთავნელისა და ნინოწმინდელის კათედრებს განაგებდა. ქრონოლოგიურად დასადაგენია, თუ რომელ წლებში რომელ საეპისკოპოსოს მართავდა იგი.

წყაროების საფუძველზე ირკვევა, რომ 1741-1752 წლებში თბილელის კათედრას განაგებდა ათანასე ამილახვარი, რომელიც, მანამდე, ჯერ სამთავნელი, ხოლო შემდეგ მროველი ეპისკოპოსი იყო. 1752 წელს მიტროპოლიტი ათანასე მეფეებმა – თეიმურაზმა და ერეკლემ – რუსეთში ელჩად გაგზავნეს, მან კი თბილელად, თავის ნაცვლად, მროველი ქრისტეფორე თუმანიშვილი დატოვა.

ქრისტეფორე თბილელის სამწყსოს 1752-1770 წლებში განაგებდა. საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულია 1771 წლის არაერთი საბუთი, რომლებიც ერეკლე მეფის ოქმით ქრისტეფორე თბილელის სულის მოსახსენებლად ჩასატარებელი წირვის თაობაზეა გაცემული. ამრიგად, თბილელი ქრისტეფორე 1771 წელს უკვე გარდაცვლილია.

სწორედ 1771 წელს იკავებს თბილელის კათედრას მიხაილ მიტროპოლიტი.

1771 წლის ერთი დოკუმენტის მიხედვით, კათალიკოსი ანტონ I ქვეყანაში თავისი არყოფნის შემთხვევაში, საეკლესიო საქმეების ზედამხედველობას აკისრებს სამ მღვდელმთავარს და მათ შორისაა „ყოვლადსამღვდელო მიტროპოლიტი თბილისისა მიხაილ“. თბილელი მიხაილი საბუთებში ჩანს აგრეთვე 1774, 1775, 1777, 1778 წლებშიც და სხვ.

როგორც ჩანს, მიხაილი თბილელი ეპისკოპოსი იყო 1780 წლამდე, ხოლო 1781 წლიდან 1800 წლამდე საბუთებში თბილელად იხსენიება გერმანე. დაახლოებით, 1769-1781 წლებში გერმანე იყო დავით გარეჯის არქიმანდრიტი. გერმანე თბილელი წმ. იოანე მანგლელის აღზრდილი და თანამოღვაწე ცნობილი საეკლესიო პირია.

საისტორიო დოკუმენტებში არ ჩანს, სად მოღვაწეობდა მიხაილ მიტროპოლიტი 1780-1790 წლებში. ირკვევა, რომ 1787-1789 წლებში სამთავნელის კათედრას განაგებდა იულიოსი (მანამდე ნიქოზელი ეპისკოპოსი), ხოლო შემდეგ მან ურბნელის კათედრა ჩაიბარა. ერთი საისტორიო დოკუმენტიდან კი ვიგებთ, რომ მეფისა და კათალიკოსის გადაწყვეტილებით, სამთავისის კათედრის გამგებლობა 1790 წელს მიანდეს მიხაილს, რომლის მღვდელმთავრობაც აღნიშნულ კათედრაზე, მისი წინამორბედი იულიოს სამთავნელი ეპისკოპოსის მსგავსად, ოთარ ამილახვართან დაპირისპირებით დაიწყო.

შემდეგდროინდელ სიგელებში მიხაილი სამთავნელად აღარ მოიხსენიება. ჩანს, სამთავისში ის დიდხანს არ გაჩერებულა, რადგან XVIII საუკუნის 90-იანი წლებიდან სამთავნელად დოკუმენტებში ჩანს გერვასი მაჭავარიანი.

მიხაილი კი, საისტორიო დოკუმენტების მიხედვით, ცოტა მოგვიანებით, 1796 წელს ნინოწმინდის კათედრას იკავებს. ნინოწმინდელი მიხაილი დოკუმენტებში იხსენიება 1796, 1797, 1798, 1799, 1800 წლებში.

1802 წლის „ქართლ-კახეთის სასულიერო პირების მიმართვის წერილს რუსეთის იმპერატორისადმი“, სხვა მღვდელმთავრებთან

ერთად, ხელს აწერენ: ნინონმიდისა და საგარეჯოს მიტროპოლიტი მიხაილი და არქიეპისკოპოსი რუსთავისა და მარტყოფისა სტეფანე.

1803, 1806, 1807, 1808 წლებით დათარიღებულ დოკუმენტებში კი უკვე მოიხსენიება ნინონმინდელი მიტროპოლიტი და არქიეპისკოპოსი რუსთავისა სტეფანე (ჯორჯაძე). მისი დაკვეთით ეწეოდა სამწიგნობრო საქმიანობას ცნობილი ქართველი სასულიერო მოღვაწე და კალიგრაფი გაბრიელ მცირე. მის ნაშრომებს ახლავს მინაწერები და ანდერძები სტეფანე ნინონმინდელ-რუსთველისა. 1811 წლამდე, რუსეთის ხელისუფლების მიერ საქართველოში საეპისკოპოსო კათედრების გაუქმებამდე, სტეფანე უკანასკნელი ნინონმინდელ-რუსთველი ეპისკოპოსი იყო.

ამდენად, მიხაილი 1771-1780 წლებში ჯერ თბილელი მიტროპოლიტი იყო, 1790 წელს სამთავნელი მიტროპოლიტი გახდა, ხოლო 1796-1802 წლებში ნინონმინდის კათედრას განაგებდა. დამატებით ჩატარებულმა კვლევამ ნინონმინდელ მიხაილისა და სტეფანეს ქრონოლოგიის თაობაზე ჩვენი ადრინდელი მოსაზრების ხელმეორედ გადათარიღება და დაზუსტება განაპირობა.

პ. იოსელიანი მიხაილ ნინონმინდელზე წერდა: „არ უყვარდა მეფესა გიორგის. მოკვდა 1813 წელსა უსინათლოდ. იყო მონაფე ანტონი კათალიკოსისა.“ მიხაილ მიტროპოლიტი ბიბლიოფილიც ყოფილა. იოანე ბატონიშვილის თქმით, იგი „იყო ფილოსოფოსი და საღმრთოთა წერილთა შინა გამოცდილი... ესე უფრო დაშვრა საღმრთოთა წერილთა და ისტორიებთა გარდასაწერად, რომელმანც თვისითა ხელითა გარდასწერნა წიგნნი დიდნი და მცირენი ვიდრე რვაასამდისინ.“

ნმ. მღვდელი პ. კარბელაშვილი მიუთითებდა, რომ მიხაილი გვარად ინასარიძე იყო, ძე იოანე მხატვრისა. მას მოძღვრად ჰყავდა ასევე უსინათლო ნათლისმცემლის უდაბნოს მოღვაწე დანიილი. მიხაილ მიტროპოლიტი დასაფლავებულია დავით-გარეჯის იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში.

გიორგი ჩუბინიძე

*ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ბოლო კანონის გაგებისათვის

მკვლევარნი, რომელნიც საქართველოში ხატმბრძოლობის არსებობას ვარაუდობენ X-XII სს-ში, უმთავრესად ეყრდნობიან XII საუკუნის ქართული საეკლესიო სამართლის ძეგლს – რუის-ურბნისის ძეგლისწერას, კერძოდ, მის ბოლო კანონს, სადაც ტერმინი „ხატია“ ნახსენებია.

ხატთაყვანისცემის დოგმატს ორთოდოქსული ეკლესიისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ მხრივ, რომ ხატმბრძოლობა თავის თავში მოიცავდა თითქმის ყველა მანამდე არსებული ერესის არსს და ემუქრებოდა ერთ-ერთ უმთავრეს ქრისტიანულ დოგმატს – სწავლებას ღმერთის განკაცების შესახებ. ხატთაყვანისცემისა და ხატმბრძოლობის თემა VIII-IX საუკუნეებში და შემდგომაც აქტუალური იყო აღმოსავლეთის ეკლესიებში ზოგადად და იგი ასევე მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო საქართველოშიც.

ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ შუა საუკუნეებში ხატმბრძოლობის ერესმა საქართველოშიც მოიკიდა ფეხი, რასაც მონოფიზიტური სომხური ეკლესიის გავლენით ხსნიან. ამ ეჭვს აძლიერებს ის ფაქტიც, რომ შუა საუკუნეების ქართულ წყაროებზე დაკვირვებით აშკარად იკვეთება მათში ხატის თაყვანისცემის დოგმატზე მინიშნებები, სახელდობრ, სხვადასხვა ქართულ ორიგინალურ ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში ხატები ურთიერთგანსხვავე-

ბული შინაარსის ეპითეტებითაა შემკობილი. თუ გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაში ხატი მხოლოდ სასწაულთმოქმედადაა წარმოდგენილი, მოგვიანო პერიოდის ძეგლში – „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ – ხატი არა მხოლოდ სასწაულთმოქმედად მიიჩნევა, არამედ იგი, როგორც თაყვანისცემის ობიექტი, ჯვრის კულტანაა გათანაბრებული. ამასთან, ხატი არის ერთგვარი საბუთი ღმერთის განკაცებისა. იმავე ძეგლში დაკონკრეტებულია, რომ ხატი თავად კი არაა სასწაულთა მოქმედი, არამედ – მასზე გამოსახული პირი, რაც იმას ნიშნავს, რომ ხატი, როგორც საგანი, აქ ყოველგვარი მაგიური შინაარსისაგანაა დაცლილი.

X-XII სს-ში საქართველოში ხატმბრძოლობის არსებობის ერთ-ერთ საბუთად, როგორც ვთქვით, რუის-ურბნისის ძეგლისწერის მე-19 კანონია მიჩნეული. ასეთი დასკვნა, ჩვენი აზრით, ტექსტის არასწორი გაგების შედეგია.

ამ ტექსტის ანალიზზე დაყრდნობით ჩვენ ვასაბუთებთ, რომ მოსაზრება X-XII სს-ში საქართველოში ხატმბრძოლობის არსებობის შესახებ უსაფუძვლოა.

ნესტან ჩხიკვაძე

*კ.კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
თბილისი, საქართველო*

IX-X სს-ის ტაოკლარჯული სალიტერატურო სკოლა (იერუსალიმიდან კონსტანტინეპოლისაკენ)

შუა საუკუნეების ქართული ხელნაწერი წიგნი, რომელიც ისტორიულ პალესტინასა და მესოპოტამიასთან მჭიდრო კულტურული ურთიერთობების პირობებში იქმნება, დიდხანია იპყრობს ბიზანტინისტთა და, ზოგადად, ქრისტიანული აღმოსავლეთის სამწერლობო ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევართა ყურადღებას. ამ ინტერესის საფუძველს კი ქმნის ის გარემოება, რომ ქრისტიანული აღმოსავლეთის უძველეს ცენტრებთან დაკავშირებულ ქართულ ხელნაწერ წიგნში დაცულია ბიბლიური, აგიოგრაფიული, ჰომილეტიკური და, რიგ შემთხვევებში, აპოკრიფული დარგის ის არქაული, ადრებიზანტიური რედაქციები, რომელთა იდენტური ბერძნული თუ სხვაენოვანი (არაბული, სირიული, სომხური) დედნების მოძიება ამჟამადაც პრობლემურ საკითხად რჩება. დღემდე არსებული თვალსაზრისის თანახმად, ქართულ ხელნაწერ ტრადიციაში იერუსალიმური რედაქციები დომინანტურ პოზიციას X ს-ის დასასრულამდე ინარჩუნებენ.

ქართული ხელნაწერი წიგნის საზღვარგარეთული კოლექციების (სინური, ტაოკლარჯული) ხელახალმა კატალოგიზაციამ და კვლევამ ნათელი გახადა, რომ აღმოსავლურქრისტიანულ სალიტერატურო პროცესებში ქართული ხელნაწერი ტრადიციის

ჩართვის სრული სურათის აღსადგენად არ კმარა ყურადღების გამახვილება მხოლოდ ცალკეული ძეგლების რედაქციულ თავისებურებებზე. ტრადიციათა (იერუსალიმიურიდან კონსტანტინეპოლურისკენ) მონაცვლეობის პროცესისთვის თვალის გადავენება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ კოდექსის, როგორც ერთიანი კულტურული მოვლენის, შესწავლის საფუძველზე. გაირკვა, რომ უკვე IX ს-ის ბოლო მეოთხედიდან ქართულ სამნიგნობრო ტრადიციაში ჩამოყალიბდა წიგნის შედგენა-რედაქტირების ახალი, კონსტანტინეპოლური კონცეფცია, რომელიც გულისხმობდა კოდექსის ორგანიზაციულ და შინაარსობრივ მრავალფეროვნებას.

ახალი, კონსტანტინეპოლური კოდექსისკენ პირველი ნაბიჯები გადაიდგა IX-X სს-ში, ტაო-კლარჯეთის სკრიპტორიუმებში, რომელთა შორისაც განსაკუთრებული ინტენსივობით ამ პროცესს უპასუხეს შატბერდის, პარხლისა და ოშკის მნიგნობრებმა (გადამწერ-რედაქტორებმა, დამკვეთებმა). ამ სამონასტრო ცენტრებში, ერთი მხრივ, შედგა ანთოლოგიური შინაარსის, ერთგვარი საგანმანათლებლო კრებულები და, მეორე მხრივ, დაიწყო ბიბლიური წიგნების (სახარებისა და ფსალმუნის) ილუმინირებული კოდექსების შედგენა. ორგანიზაციულად (ვგულისხმობთ კოდექსის დეკორირების, თხზულებათა თემატური განაწილების, ვრცელი კოლოფონების დართვისა და ტექსტიდან გამოყოფის, წიგნთა დათარიღების სისტემებს) ამ ახალი ტიპის კოდექსებში კი გაერთიანდა ძველი, იერუსალიმიური რედაქციის ტექსტები.

IX-X სს-ის ტაოკლარჯული სალიტერატურო სკოლის ეს ტენდენციები მოხსენებაში განხილული იქნება კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში დაცული X ს-ის ორი უმნიშვნელოვანესი წიგნის – შატბერდის კრებულისა (S 1141) და მცხეთის ფსალმუნის (A38 მაგალითზე).

იზოლდა ქიქინაძე

*ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

ლარგვისის სამხატვრო სკოლა XIV საუკუნეში

ქსნის საერისთავოს გამოყოფა ქართლის საერისთავოსაგან ქვენიფნეველ-ლარგველების ერისთავობით სათავეში XIII საუკუნის 50-60-იან წლებში მოხდა. ამიერიდან ლარგვისის მონასტრის წმ. თეოდორეს ეკლესია ქსნის ერისთავების მთავარი სამლოცველო და მათი საგვარეულო საძვალე იყო.

ქსნის საერისთავოს დამოუკიდებლობამ სასიკეთოდ იმოქმედა საერისთავოს კულტურისა და ხელოვნების განვითარებაზე. ერისთავთა ხელშეწყობითა და უხვი საბოძვარის გაცემით ახალი ხატებითა და სხვა საეკლესიო ნივთებით შეიმკო ლარგვისის მონასტრის წმ. თეოდორეს მთავარი ეკლესია, აიგო ახალი ეკლესიები, გადაინერა კოდექსები და შეიმკო მინიატიურებით, ფრესკებით მოიხატა ეკლესიათა კედლები, დაინერა ახალი ხატები და სხვა. შეიქმნა მეტად მნიშვნელოვანი მატთანე „ძეგლი ერისთავთა“, სადაც ერისთავთა ინტერესების შესაბამისად გადმოცემულია ქვენიფნეველ-ლარგველთა ისტორია უძველესი დროიდან XV საუკუნის დასაწყისამდე.

XIII საუკუნის ბოლოსა და XIV საუკუნის დასაწყისში მოღვაწეობდა ლარგვისის მონასტერში კალიგრაფი და მხატვარი ბარნაბა, რომელმაც გადანერა ლიტურგიკული ხასიათის ორი კოდექსი S4814 და A25. A25 შეამკო ზატიკის დღესასწაულის შვიდი

მინიატიურით: „თომას კვირა“, „მენელსაცხებლე დედათა კვირა“, „განრღვეულის კვირა“, „სამარიტელის კვირა“, „ბრმის კვირა“, „ამაღლება“, „კრებაი ნიკიას-წმინდა მამათა კვირა“.

XIV საუკუნის მეორე ნახევარში ლარგვისის მონასტერში მოღვაწეობს კალიგრაფი და მხატვარი ავგაროს ბანდაისძე (ასევე მისი შვილი – მხატვარი გრიგოლი). ავგაროზ ბანდაისძემ გიორგი თაბაურთან და კიდევ სხვა ორ კალიგრაფთან ერთად გადანერა პარაკლიტონი - A575.

ავგაროზ ბანდაისძემ მახარებელთა მინიატიურებითა და დეკორატიული ელემენტებით (კამარებით, თავსართებით) შეამკო გიორგი თაბაურის მიერ გადანერილი სახარება H2122. ავგაროზს ეკუთვნის ასევე მათიანე „ძეგლი ერისთავთას“ შედგენა და ვირშელ III-ის პორტრეტი, რაც უნიკალური მოვლენაა ქართულ მათიანეში ქტიტორის პორტრეტის განთავსებისა.

A25 მინიატიურების იკონოგრაფია მონმობს, რომ ბარნაბა სარგებლობს უძველესი სირიული ორიგინალებით, ხოლო სტილისტურად მინიატიურებში აისახა XIII საუკუნის ბოლოდან ქართულ ფერწერაში მიმდინარე მხატვრული ტენდენციები. ხალხური მიმართულების მინიატიურებში არის მცდელობა პალეოლოგოსური სტილის სიახლეების „შელწევისა“, რაც ვლინდება ფიგურებისა და სახეების ფერწერულ მოდელირებაში, სივრცობრივი სიღრმისა და მოცულობრივი ფორმის გადმოცემაში, მაგრამ ეს ნიშნები ზატიკის მინიატიურებში უფრო სუსტია, ვიდრე ამავე პერიოდის ქართული კედლის მხატვრობის ნიმუშებში.

ზატიკის მინიატიურები, ძირითადად, პროვინციულ სკოლაში არსებულ მხატვრულ ტენდენციებს არის მინდობილი; ბარნაბა არცთუ ისე მაღალი დონის ხელოვანია, მაგრამ იგი ქმნის იკონოგრაფიული და სტილის თვალსაზრისით კოდექსის გაფორმების უნიკალურ ნიმუშს.

ლარგვისის სახარების გაფორმება იმ უშუალოებითა და გულუბრყვილობით ხასიათდება, რაც მას ხალხური ხელოვნების წრეში აქცევს. მინიატიურების გრაფიკული მკაცრი და ხისტი წერის მანერა სრულიად განსხვავებულია A25-ის ფორმათა ძერწვის მც-

დელობისაგან; განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ადგილობრივი შეფერილობის ეთნიკური ტიპაჟი - ლოყებში განიერი, ნვერ-ულვაშით შემოფარგლული სახის ოვალური კეხიანი ცხვირით.

ვირშელ მესამის პორტრეტი ასახავს იმ საერთო ტენდენციას, რომელიც XIV საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართული ისტორიული პორტრეტისათვის იყო დამახასიათებელი. მთელი ყურადღება გადატანილია კონტურზე და სამოსი დაწერილია სიბრტყობრივად, ნიშანდობლივია ფრონტალური პოზა.

XIV – XV სს. ხალხური მიმართულების ქართული ხელნაწერი ნიგნის მინიატიურაში მთავარია გრაფიკული ხაზის გამომსახველობა, მონუმენტურობა, ლაკონიურობა, კომპოზიციის გამარტივება, პროპორციების დარღვევა, ფერისა და ფორმის გამომსახველობა, ჟღერადი კოლორიტი, სინგურის ჭარბი გამოყენებით.

თემო ჯოჯუა

*ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო*

**ვინაიდან იაკობის მიერ დოლისყანის მონასტრის
ინამაჟვრის ეფდვომოვის დაკვეთით გადაწერილი
ლიტურგიკული კრებული (C 25) რუსეთის
მაცნეირებათა აკადემიის აღმოსავლურ
ხელნაწერთა ინსტიტუტიდან (კრიპტოგრაფული
ანდარკაჰი; მომგებლისა და გადაწერის ვინაობა;
გადაწერის ადგილი)**

1. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში C 25-ე ნომრით დაცულია ქალაქდზე დაწერილი ლიტურგიკული კრებული, რომელმაც ჩვენამდე ნაკლები სახით მოაღწია. არსებობს ხელნაწერის ერთადერთი აკადემიური აღწერილობა, რომელიც ლელა ხოფერიას მიერ არის შედგენილი. აღწერილობა გამოქვეყნებულია 2016 წელს, თბილისში, ქართულ ენაზე.

აღწერილობაში ლიტურგიკული კრებული, პალეოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით, XIII-XIV საუკუნეებით არის დათარიღებული. იქვე, გამოთქმულია მოსაზრება ხელნაწერის გადამწერის ვინაობის შესახებაც (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ). აღწერილობაში ლიტურგიკული კრებულის გადწერის ადგილისა და მომგებლის ვინაობის შესახებ არაფერია ნათქვამი.

2. ლიტურგიკული კრებულის 68r-ზე, ძირითადი ტექსტის ერთ-ერთი ნაკვეთის დასასრულსა და მეორე ნაკვეთის დასაწყ-

ისში, გადამწერისვე ხელით შესრულებულია ანდერძი: „*ღმერთო და ნათლისმცემელო ქრისტესო და ნმიდათ მთავარანგელოზთ მადლო, ადიდე ორსავე შინა ცხორება[სა] პ(ატრონი)(?), ნ(ინამძღუარი) დოლისყანისა ეფდჳმოზ, ა(მი)ნ“.*

კოლოფონის ტექსტის ნაკითხვა ლელა ხოფერიას ეკუთვნის. გამონაკლისს წარმოადგენს ანდერძის დაქარაგმებული სიტყვები – „*პ(ატრონი)*“ და „*ნ(ინამძღუარი)*“, რომლებიც მკვლევარმა ქარაგმების გაუხსნელად დატოვა. ამ ორ სიტყვაში ქარაგმები ჩემ მიერ არის გახსნილი (პირველ სიტყვაში – კითხვის ნიშნის ქვეშ).

აღწერილობის თანახმად, ანდერძში მოხსენიებული ეფდჳმოზი, შესაძლოა, ლიტურგიკული კრებულის გადამწერი იყო. ამ საკითხის თაობაზე განსხვავებული მოსაზრება მაქვს და ვფიქრობ, რომ ეფდჳმოზი ლიტურგიკული კრებულის არა გადამწერი, არამედ მომგებელი იყო.

ამგვარი დასკვნისაკენ შემდეგი გარემოება მიბიძგებს: შუა საუკუნეების ქართული მწიგნობრობის ისტორიიდან უცნობია ისეთი კალიგრაფი, რომელიც თავის მიერ გადამწერილი ხელნაწერის ანდერძში უფალს საკუთარი თავის განდიდებას (არა შეწყალებას ან მეოხებას, არამედ განდიდებას) შესთხოვს და პირიქით, დღეისათვის ცნობილია ასეულობით მწიგნობარი, რომლებიც მათ მიერ გადანუსხული წიგნების ანდერძებში ღმერთს სწორედ ხელნაწერის მომგებლის განდიდებას ევედრებიან.

ანდერძის მიხედვით, ეფდჳმოზი „დოლისყანის წინამძღვარი“ იყო. სამწუხაროდ, მის შესახებ რაიმე დამატებით ცნობებს, ჯერ-ჯერობით, ვერ მივაკვლიე. შესაბამისად, საკითხის შესწავლის ამ ეტაპზე, მხოლოდ იმის თქმა შემიძლია, რომ ეფდჳმოზი სასულიერო პირი იყო, კლარჯეთის ერთ-ერთ უძველეს საეკლესიო ცენტრში – დოლისყანის მონასტერში მოღვაწეობდა, ამ სავანის ორგანიზაციულ იერარქიაში უმაღლესი საფეხური ეკავა და წინამძღვრის თანამდებობას ფლობდა.

3. ლიტურგიკული კრებულის 238r-სა და 259v-ზე, ძირითადი ტექსტის ცალკეული ნაკვეთების სათაურებთან, გადამწერისვე ხელით შესრულებულია ორი კოლოფონი, რომლებიც ხელნაწე-

რის აღწერაში ქარაგმების გახსნისა და წაკითხვის გარეშეა შეტანილი: 1. „აჭ; უჭ; რსც“; და 2. „აჭ; უჭ; რსც“.

კოლოფონების შესწავლა აჩვენებს, რომ ეს, ერთი შეხედვით, გაურკვეველი შინაარსის მქონე ტექსტები წარმოადგენს ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ანჩინური სისტემით გადმოცემულ კრიპტოგრამებს, რომლებიც შემდეგი სახით იკითხება: 1. „ქ(რისტ)ე, შ(ეინყალ)ე ი(ა)კ(ო)ბ“; და 2. „ქ(რისტ)ე, შ(ეინყალ)ე ი(ა)კ(ო)ბ“.

კრიპტოგრამული ანდერძების წაკითხვის შედეგად, ირკვევა, რომ ამ ტექსტებში ვინმე იაკობია მოხსენიებული. მართალია, კოლოფონებიდან პირდაპირ არ ჩანს, რა კავშირი ჰქონდა იაკობს ლიტურგიკული კრებულის შექმნასთან, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ ხელნაწერის ანდერძებში მოხსენიებულ ორ პირს – წინამძღვარ ეფდემოზსა და იაკობს – შორის, ერთ-ერთი პირი – ეფდემოზი წიგნის მომგებელია, მაშინ მეორე პირი – იაკობი სხვა არავინ შეიძლება იყოს, თუ არა ლიტურგიკული კრებულის გადამწერი, რომელიც თავის კოლოფონებში, უფალს, მომგებლის – ეფდემოზის ანდერძისაგან განსხვავებით, არა განდიდებას, არამედ, დამკვიდრებული ტრადიციის შესაბამისად, შეწყალებას შესთხოვს.

იაკობის ვინაობასა და ცხოვრება-მოღვაწეობაზე საუბრისაგან წინამდებარე მოხსენებაში თავს შევიკავებ და მხოლოდ იმას აღვნიშნავ, რომ იგი, წინამძღვარი ეფდემოზის მსგავსად, დოლისყანის მონასტრის მონესე იყო ან დოლისყანის მონასტრის მახლობლად მდებარე სავანეში ანუ ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ერთ-ერთ ეკლესიასა თუ მონასტერში მოღვაწეობდა.

ამ ბოლო თეზასთან დაკავშირებით, საინტერესო ჩანს ხელნაწერის მომგებლის ანდერძი, რომელშიც გადამწერი მომგებლის – წინამძღვარი ეფდემოზის განდიდებას, უფლის გარდა, იოანე ნათლისმცემელსა და მთავარანგელოზებსაც ევედრება. ჩემი დაკვირვებით, ის ფაქტი, რომ კოლოფონში მაინცადამაინც მთავარანგელოზები არიან დასახელებული, შემთხვევითი არ არის: სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დოლისყანის ეკლესია მთავარანგელოზთა სახელობისა იყო. შე-

საბამისად, სავსებით ლოგიკურია, რომ გადამწერმა მომგებლის ანდერძში დაასახელა სწორედ მთავარანგელოზები, რომლებიც წინამძღვარ ეფდგმოზის სამოღვაწეო ტაძრის ზეციური პატრონები იყვნენ და რომელთა მიმართაც მომგებელს გამორჩეული სასოება ჰქონდა.

თუ ეს მსჯელობა სწორია, მაშინ რით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ ანდერძში, უფლისა და მთავარანგელოზების გვერდით, წმ. იოანე ნათლისმცემელიც არის დასახელებული? დასმულ კითხვაზე კატეგორიული პასუხის გაცემა, ჯერჯერობით, არ შემოიძლია. თუმცა კი, ვვარაუდობ, რომ წმ. იოანე ნათლისმცემელი იმ მონასტრისა თუ ეკლესიის ზეციური პატრონი უნდა ყოფილიყო, რომელშიც კოლოფონის დამწერი – იაკობი მოღვაწეობდა. ხოლო ვინაიდან დოლისყანის მონასტრის მახლობლად მდებარე ეკლესია-მონასტრებს შორის წმ. იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ყველაზე ცნობილ სავანედ ოპიზის მონასტერი ითვლება, კითხვის ნიშნის ქვეშ გამოვთქვამ მოსაზრებას, რომ შესაძლოა, იაკობი სწორედ ოპიზის მონასტრის მონესე იყო.

4. ლიტურგიკული კრებულის ანჩინური სისტემით გადმოცემულ კრიპტოგრამულ ანდერძებთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს ორი ქართული ხელნაწერი წიგნის – კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული გამოკრებილი სამოციქულოსა (A4) და საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცული გამოკრებილი სამოციქულო-სახარების (1446-220) ფურცლებზე გადამწერის ხელით შესრულებული ორი კრიპტოგრამული ანდერძი, რომლებიც იმავე ანჩინური სისტემით არის გადმოცემული და რომლებშიც, აგრეთვე, ვინმე იაკობია მოხსენიებული.

საკითხის შესწავლის ამ ეტაპზე, არ შემოიძლია, დაბეჯითებით ვთქვა, თუ რა მიმართება არსებობს, ერთი მხრივ, ლიტურგიკულ კრებულს, ხოლო, მეორე მხრივ, გამოკრებილ სამოციქულოსა და გამოკრებილ სამოციქულო-სახარებას შორის. მართალია, ამ სამი ხელნაწერიდან პირველი ხელნაწერი XIII-XIV საუკუნეებით, ხოლო დანარჩენი ორი ხელნაწერი XVI საუკუნითაა დათარიღებული, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ ეს დათარიღებები, რომლებიც

მთლიანად პალეოგრაფიულ დაკვირვებებს ემყარება, მცდარია და რეალურად, სამივე ხელნაწერი ერთი და იმავე პირის მიერ არის გადაწერილი.

აღნიშნულ საკითხის შესწავლა უკვე დაწყებული მაქვს და მიღებულ შედეგებს სამეცნიერო წრეებს ახლო მომავალში გავაცნობ. აქ კი, წინმსწრებად, მხოლოდ იმას ვიტყვი, რომ გამოკრებილი სამოციქულო და გამოკრებილი სამოციქულო-სახარება, რომლებიც აქამდე ორ სხვადასხვა ხელნაწერად იყო მიჩნეული, სინამდვილეში, ერთი და იმავე ხელნაწერის ფრაგმენტები უნდა იყოს.

5. ლიტურგიკული კრებულის ანდერძებში მისი გადანერის ადგილის შესახებ ცნობები დაცული არ არის, თუმცა, მას შემდეგ, რაც გაირკვა, რომ ხელნაწერის მომგებელი – ეფდემოზი კლარჯეთში მდებარე დოლისყანის მონასტრის წინამძღვარი იყო, ხოლო გადანერი – იაკობი იმავე დოლისყანაში ან მის მახლობლად მდებარე რომელიღაც სავანეში (ოპიზის მონასტერში?) მოღვაწეობდა, ავტომატურად დგინდება ისიც, რომ ლიტურგიკული კრებული დოლისყანის მონასტერში ან ტაო-კლარჯეთის ერთ-ერთ, ჯერჯერობით, დაუდგენელ ეკლესიასა თუ მონასტერში (ოპიზაში?) იყო გადაწერილი.

დასასრულ, აღვნიშნავ, რომ უკანასკნელ ხანებში ტაო-კლარჯეთში მიმდინარე სამნიგნობრე პროცესებით არაერთი მკვლევარი დაინტერესდა. გამოქვეყნდა ტაო-კლარჯეთთან დაკავშირებული ხელნაწერი წიგნების რამდენიმე კატალოგიც. ამ კატალოგებში ჩვენთვის საინტერესო ლიტურგიკული კრებულის შესახებ ინფორმაცია შეტანილი არ არის. ეს სავსებით ბუნებრივია, რადგან ხელნაწერის 68r-ზე შესრულებულ ანდერძში დოლისყანის მონასტრის მოხსენიებისთვის აქამდე არავის მიუქცევია ყურადღება და ამიტომ ხელნაწერის წარმომავლობა დღემდე უცნობი რჩებოდა. წინამდებარე მოხსენებაში, ვფიქრობ, არგუმენტირებულად არის ნაჩვენები, რომ ლიტურგიკული კრებული ტაო კლარჯული წარმომავლობის ხელნაწერია. შესაბამისად, მის შესახებ ინფორმაცია ჯეროვანი სახით უნდა შევიდეს ტაო-კლარჯეთთან დაკავშირებული ქართული ხელნაწერი წიგნების კატალოგებში.

Ioseb Alimbarashvili

Gori State University, Georgia

**GREEK TRACES IN MANGLISI MONASTERY
ACCORDING TO THE CORRESPONDENCE OF DIMITRI
MEGVINETKHUTSESISHVILI AND MARIE BROSE**

The paper deals with history and inscriptions of one of the brilliant specimens of Georgian architecture – Manglisi monastery. The study was based on the correspondence between the well-known Kartvelologist, a member of Imperial Academy of Sciences Marie Brosset and prominent researcher Dimitri Megvinetkhutsesishvili. This correspondence is preserved in Marie Brosset's funds at the Institute of Oriental Studies, St. Petersburg Academy of Sciences.

As is known, the stone church in Manglisi was built as early as in 330-ies. In the second half of the V century, on the same site, King Vakhtang Gorgasali constructed a new church and established the Manglisi Bishopric. The main church, which Dimitri Megvinetkhutsesishvili described in detail, was built in the first quarter of the XI century by King Giorgi I (1014-1027).

From 1824, the Yerevan Grenadiers Regiment was stationed in Manglisi. The military gradually colonized uninhabited areas. Soldiers and their family members often damaged the church in order to obtain construction materials. Nikoloz Muraviov, commander of the Regiment (the Viceroy in the Caucasus in 1854-1856), gave order to restore the cathedral. Greek masters were specially invited. In his letter to Marie Brosset, Dimitri Megvinetkhutsesishvili writes about traces left by Greek

masters during the construction of the old church. Unfortunately, many historical lapidary inscriptions were lost or significantly damaged during the repairs done in 1850-ies.

Construction of a new church was started in 2 kilometers from the old one. The stones, some of them ornamented, others bearing inscriptions, were taken from the old church for the secondary use. As a result, a big number of lapidary inscriptions was destroyed. The process of destruction was continued by the colonists.

Taking the above-mentioned into consideration, photographs of inscriptions sent by Dimitri Megvinetkhutsesishvili to Marie Brosset have great importance for history of Georgia.

The Correspondence between Dimitri Megvinetkhutsesishvili and Marie Brosset concerning the Manglisi Cathedral is analyzed in the paper. Scholarly works of almost all those researchers who have worked on the monument: Eqvtime Takaishvili, Akaki Shanidze, Malakia Dvali and Teimuraz Barnaveli, were used for the analysis.

The photocopies of inscriptions from Manglisi Cathedral sent by Dimitry Megvinetkhutsesishvili to Marie Brosset, now preserved in the Marie Brosset funds of the Institute of Oriental Studies, St. Petersburg Academy of Sciences, are attached to the paper. The photographs are published for the first time.

Malkhaz Apridonidze

Gr.Robakidze University, Georgia

GEORGIA AND THE INSTITUTION OF KNIGHTS

The paper discusses possibility of existence of the knighthood in Georgia.

The first who mentioned similarity between the chivalry moral principles in Georgia and West Europe was French Orientalist and Kartvelologist Marie Brosset (1802-1880), who in September 1837, delivered a paper at the session of Russian Imperial Academy. “Amiran-Darejaniani”, the adventure-heroic novel, was analyzed in the paper. In 1838 the paper was published in the “Bulletin Scientifique de L’Academie imperiale des Sciences, III, 1838, Melanges asiaques”. In his paper Brosset pointed out that “Amiran-Darejaniani” and “Knight in the Panther’s Skin” show existence of chivalric ideals and customs among the Georgians. The scholar noted that the both texts reflected Georgian historical reality and they had much in common with noble moral principles and ideas existing in medieval West Europe.

Iv. Javakhishvili noted the usage of terms “army” and “military” in old Georgian sources and arrived to the conclusion that these terms concerned not only the army “but a high and influential military circle, representatives of which could approach the king with their demands.”

Knighthood emerged in feudal Europe. Although the public life in feudal Georgia did not create the similar institution, but the high property status of nobility, as well as the predominant feeling of superiority,

and the necessity to defend own property have shaped moral principles of chivalry in Georgia. These principles were followed by the nobility, who considered them characteristic features of aristocracy.

Shaping of ethical and aesthetic principles of knighthood in any nation and existence of “influential military circle” does not mean and doesn’t give us the liberty to talk about existence of knighthood in Georgia, especially when we lack any evidence for this.

It seems that everything was ready and there existed every condition for emergence of knighthood in Georgia. Everything indicates that the chivalry moral code existed in Medieval Georgia. This can be corroborated by the text of the “Knight in the Panther’s Skin”, the medieval chivalry poem. It conveys the code not directly but literally. Of interest is to which hierarchy did Shota Rustaveli, the author of the poem belong? If we take into consideration the text of “The Knight in the Panther’s Skin” and the social environment described in it, it goes without saying that the author was from the nobles. More precisely, he was the third or fourth child of the family. Namely the third or fourth child was traditionally destined for a career in the church (in difference from the first, second and often the third child, who remained in the world) and received a very good education, like the one the author of “The Knight in the Panther’s Skin” shows.

Taking an oath of fealty in Georgia was highly valued. It was a fundamental element of the feudal system. The oath was taken during the ceremony, in the same way as in West Europe. The oath created a new link between a vassal, subordinate, and his lord. Any deviation and reciprocations violated all other principals of the vassalage – the fundament of existing social political structure of the society.

A breach of fealty was generally held to be dishonourable both in West Europe and Georgia. Nobody would be forgiven, including the king. An account by Stephanos Orbeliani explains why did the noblemen turned away from King Giorgi III (1156-1184) and Queen Tamar. Struggle for the throne was just an excuse. The reason should be sought not in Demetre’s legitimate aspirations to ascend the throne, but in the

breach of loyalty, which shook the socio-political and moral code of the vassalage.

The knighthood was not institutionalized in Georgia. The reasons for this will be discussed in my paper.

Andrea Babuin

Ioannina University, Greece

IMAGES OF SOLDIERY IN LATE MEDIEVAL EPIRUS, XIII-XV CENTURY

During the last centuries of the Middle Ages, Epirus, the region situated at the North-Western tip of the former Byzantine Empire, was a large battlefield where Greeks, Italians, Serbs, Albanians and Ottomans co-existed and often collided. The present paper will deal with the limited amount of existing visual sources with regard to the image of the troops that served in the area and the way they are represented within the paradigm of Late Byzantine monuments of Greece and the nearby regions. Through comparative analysis of written and iconographic materials coming from Serbia, Italian mainland and Greece, sources will be employed to recreate a visual rendition of the cavalry and infantry, the weaponry and insignia in use between local militia, mercenary units and the standing army. Finally, through the creation of a catalogue of existing images of the military in Epirote art through the XIII and XV centuries, this paper will try to address the theme of how reliable are late Byzantine pictorial sources in providing information on material culture.

Merab Babukhadia

Tbilisi Iv.Javakhishvili State University, Georgia

**THE EXAMPLE OF GEORGIAN TRANSLATION OF
BYZANTINE SPIRITUAL LITERATURE: PRAISE OF THE
GREATEST AND MOST GLORIOUS CELESTIAL MILITARY
RULER ARCHANGEL MICHAEL AND OF OTHER
ARCHANGELS**

The author of the work is Deacon Panteleimon. It was probably written in the first quarter of the VII century. Biblical-historical passages, with some exceptions, should not be interpolated By Euphemius the Athonite because he had the peculiar manner of translation, moreover, that none of the newly discovered Greek texts is an original used for the Georgian translation. Popularity of three Archangels was conditioned by their mention in the Bible. Hierarchically they belonged to the highest rank of the Seraphims. The Feast of Archangel Michael on November 8 is of Alexandrian origin. The work was to be copied by Arsen Ninotsmindeli. According to the colophons, the hierarchy of the copiers is presented in the following way: John Chrysostom is the spiritual son of John Grdzelisidze, and Iovane Garercheli is spiritual son of Arsen Ninotsmindeli.

The work probably was written in the first quarter of the VIII century. Old Greek and Old Russian redactions found by T. Chkonia differ from the Greek, Roman and Georgian manuscripts. This diminishes the number of “interpolations” by Euphemius the Athonite.

Despite the fact that linguistic diversity was characteristic of the XI-XII centuries monuments, the text of our interest follows old Georgian language norms: Absolute case in numerals used as attribute does not change by nominative; ancient form of the word “saxl” (saxl) is used in A and D manuscripts; nouns with a / e (a/e) stem in genitive case singular and in instrumental cases are elided. Non-spread action with Instrumental case function is confirmed in paronomastic expressions; Ergative is represented without case formant. Pronouns follow Old Georgian mold almost without exceptions. Tmesis is confirmed. Old norms are also followed in od / d (od/d) emphatic formants. Inclusive-exclusive categories are expressed by m/gv (m/gu) prefixes. Present time of passive static verbs and two personal verbs in the first resultative forms are presented according to old Georgian norms. Correlate word of Subordinate Clause is extended pleonastically. There are cases of syntactic contamination in D and A manuscripts.

Olga Barashko

National Research University "Higher School of Economics," Russia

**ARCHITECTURE OF CHURCHES IN BIETI AND
KUSIRETI IN THE CONTEXT OF GEORGIAN-BYZANTINE
RELATIONSHIPS IN THE IX-X CENTURIES**

In the IX-X centuries, the territories of the historical province of Shida-Kartli were the subject of constant disputes between different Georgian state formations, which at that period had an independent status and did not yet merge into a unified state. These were primarily the Abkhazian kingdom, Tao-Klarjeti (Kartvelian) Principality and Kakhetian Principality who fought for the influence in the region. Since the beginning of the IX century, the Ani kingdom of the Armenian Bagratids entered the struggle.

Among the buildings of this period, a special place is occupied by the semi-cave church of the monastery in Bieti that is dated back to the IX century by the lapidary inscriptions on its eastern façade. The northern part of this church is carved into the rock. It has several rooms and windows that face the other side of the gorge. The rock-cut part of the church is separated from the main stone-built part by two large arched spans, one of which has a keel-shaped form and a low and broad arch. There is a row of arched niches above the first level arches, with a corridor extending behind it. That corridor opens through the arcs into the main space of the building. Following the western wall, the niches become completely deaf. That motif continues on the western wall and its first row is decorated with a wall arcade. The southern wall is also

decorated with arcs. That kind of space arrangement and decoration is often found in the monuments of the IX–XI century in Central Anatolia (Ala Kilise near Belisırma, №4 in Selime Kalesi complex, Tokali Kilise in Göreme and others).

The arcs on the western wall of Bieti appear in local architecture only in the singular case - in the church of Kusireti, the so-called “three-church basilica”, where the main one-nave volume is surrounded by a bypass from three sides (north, west and south). The arcade here consists of three perspective arcs with a keeled ending.

At the same time, the arcade (always three-part) with grooves, filled with red paint and with a keeled ending, is found in two monuments of the Ksani Gorge: the church in Tsirkoli (IX c.) and the church at Armazi (864). The western facade tympanum in Kusireti with an arch with two grooves is also painted with red paint. Kusireti, Armazi and Tsirkoli are related by the decoration of eastern window. In Armazi a window of pastophoria has a keel-like completion, while in Tsirkoli it is a double opening, one with semi-circular endings (such an element is located on the southern facade).

There is a unique motif of the multi-petalled rosette in Bieti appearing in the decor of the southern portal, as well as in the interior. The same is found in Kusireti and can be traced from churches of Liaconia (Ficandon, Ala-Kilise) and Cappadocia (Karagedic Kilise, Jagdebash).

For the IX-X centuries Georgia, churches in Bieti and Kusireti are unique buildings. Their architecture demonstrates combination of elements from different building traditions, mixed with local features. The issue requires more detailed study.

Vladimir Besolov

Russia

**ORIGINATION AND SHAPING OF GEORGIAN CENTRAL
DOMED CHURCHES IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS
ARCHITECTURE OF EASTERN CHRISTENDOM AND
BYZANTIUM: ON THE ISSUE OF AUTOCHTONISM OF
ARCHITECTURAL TRADITIONS**

Issues of the genesis and evolution of Georgian central domed churches in the light of development of religious architecture in other countries of Eastern Christendom and Byzantine Empire are raised in the paper. Particular importance is attached to typological and morphogenetic analysis. The author reviews all architectural morphotypes of central domed churches and their main varieties. Character of the domed architecture of Armenia and Byzantium is defined in the paper. The concept of autochtonism of architectural traditions of origination and shaping of central domed churches in Georgia and Caucasus is suggested.

Nana Burchuladze

Georgian National Museum, Georgia

**TWO SAMPLES OF THE ART OF STONE CARVING
FROM IKALTO: GEORGIAN ART IN THE CONTEXT OF
BYZANTINE AND EASTERN CHRISTIAN ART**

Since ancient times, Georgia's closest ties on the one hand with eastern civilization and on the other with the western one played a major part in the process of formation of cultural heritage of the Georgian nation. This was the case in pagan times, and the same was true after the spread of Christianity. Byzantium and Syria-Palestine were the most important landmarks within boundaries of which canonical forms of Georgia's ecclesiastical art and peculiarities of artistic language were formed. In its turn, Georgian monks who carried out activities abroad left a deep mark on the process of development of Christian culture in general. Pieces of art created by them were enriching the treasury of Orthodox world by original peculiarities.

Due to historical circumstances, connection with the landmarks, nature of aspiration towards them and degree of reciprocal influence periodically changed in time. This is made clear by both written sources and monuments of material culture, which reflect political, social, economic, cultural and religious state of the country.

The above stated is well-illustrated by two samples of the art of stone carving from the village of Ikalto that are recently preserved in the Telavi Historical and Ethnographical Museum. One of them is a templon closure slab that belonged to the main church of Transfigura-

tion of the Savior of Ikalto Monastery, while the other presumably is an altar-table stone from the Church of St. Stephan at the entrance to the village. They are both incomplete, but still it is possible to discern representations on them. The “Glory of Theotokos”, widely spread scene in Byzantium, is depicted on the templon closure slab, whereas the altar stone has biblical scenes and a saintly pair of the Holy Riders, distributed in two tiers.

Information about these artifacts from Ikalto has been known for quite a long time (G. Chubinashvili, R. Schmerling, T. Barnaveli, N. Iamanidze). The chancel screen slab is accurately dated to 1027 by the inscription on it. However, the date of the altar-table stone is based only on art historic and paleographic analysis: scholars have dated it to the X -XI centuries.

From the very beginning, our attention was drawn to a completely different rendering of these stone reliefs. It concerns the technique of stone carving, as well as iconographic programs of the representations, compositional schemes and features of artistic style. Comparative analysis of these pieces of art was carried out. They were also considered against the background of Georgian and foreign parallel material. As a result, we assumed that the altar-table stone is much more ancient than the templon closure slab. It is obvious that by a number of iconographic and stylistic peculiarities it is related to Eastern Christendom (Syria-Palestine, Egypt, Cappadocia). It is to be noted, that if not the inscriptions on it, the altar-table could have been dated to the VI-VII centuries, moreover it is considered that the church of St. Stephan was constructed in the VI-VII centuries (G. Chubinashvili, G. Laghiashvili, T. Dvali). This is the period of Syrian Fathers’ arrival in Georgia, namely in Kakheti, and the time of settling of Venerable Father Zenon in Ikalto.

Taking into consideration paleographic peculiarities and some iconographic details, at this stage of study we consider possible to date this exceptional stone from St. Stephan Church to the VIII-IX centuries. This consideration is supported by the fact that based on recent archaeological findings the above date is associated with the second stage of the

church construction (G. Laghiashvili). At the same time, we consider possible to place the stone of our interest in line with the monuments that are related to the Eastern Christian art pieces of transitional period (“Tsebelda group”?). It seems also plausible to assume that this stone was probably brought from the Holy Land, namely from the Monastery of St. Theodore established by Peter the Iberian near Jerusalem.

What concerns the templon closure slab of the Ikalto church of Transfiguration of the Savior, its date and every outward feature point to its belonging to the most exclusive group of pieces of Georgian relief art of the turn from the X to the XI century. The date of creation of the templon closure slabs from Svetitskhoveli, Alaverdi, Katskhi, Urtkhvi, Zedazeni and Shiomghvime churches coincides with the initial period of Georgia’s unification and the process of forming it as a strong state to be reckoned with by Byzantium.

In terms of execution technique and artistic standard, the chancel screen slab is one of the best examples of the above-mentioned group of chancels. Its iconography is directly related to the samples from Byzantium.

Thus, the two stone slabs from Ikalto church clearly demonstrate different tendencies and directions of the Georgian art development at different stages of history. It is obvious that in one case the development of Georgian religious art was oriented towards Syria-Palestine, while in another case it was Byzantine-oriented.

Izolda Chichinadze

Tbilisi Iv.Javakhishvili State University, Georgia

THE ARTISTIC SCHOOL OF LARGVISI IN THE XIV CENTURY

Ksani Principality split from Kartli Principality in 1250s-1260s. The rulers of the former were Kvenipneveli-Largveli Eristavies (provincial governors). From that time on, St. Theodore Church of Largvisi Monastery became the main chapel and burial place for the Eristavies of Ksani.

The independence of Ksani principality has efficiently affected development of culture and art in the principality. With the support and big donations from the Eristavies, the main church of St. Theodore in the Largvisi Monastery was adorned with new icons and other church items. The new churches were built, manuscripts were copied and illuminated, the church walls were decorated with murals, new icons were painted, etc. The significant chronicle “Dzegli Eristavta” was written. It contains Kvenipneveli-Largvelies’ history since ancient times up to the beginning of the XV c., narrated according to the interests of the noble family.

In the end of the XIII century and beginning of the XIV century, calligrapher and painter Barnaba carried out activities in Largvisi monastery. He copied two liturgical codices S-4814 and A-25, and illuminated the latter with seven miniatures of Pentecostarion holidays, including: “St. Thomas Sunday”, “Sunday of the Myrrhbearing Women”, “Sunday of the Paralytic”, “Sunday of the Samaritan Woman,” “Sunday of the Blind Man”, “Ascension”, and the “Sunday of the Holy Fathers of the Nicaea Council”.

In the second half of the XIV c., the calligrapher and painter Avgaros Bandaisdze (as well as his son, painter Grigol) was active in the Largvisi Monastery. Together with Giorgi Tabauri and two other calligraphers he copied Octoechos A-575.

Avgaros Bandaisdze illuminated the Holy Gospel H-2122 copied by Giorgi Tabauri with miniatures of holy Apostles and decorative elements (canon tables and head pieces). He is also the compiler of the chronicle “Dzegli Eristavta” and the author of the portrait of Virshel III, on whose commission was copied the manuscript. Depiction of the donator in Georgian Chronicle is the unique exclusion.

Iconography of the miniatures from A-25 suggests that Barnaba copied ancient Syrian originals. Stylistically, the miniatures show artistic trends introduced since the end of the XIII century. The painter had an attempt to introduce novelties of the Palaeologan style into the miniatures of the folk trend. This is clear from the modelling of figures and faces, as well as from rendering of three-dimensional shapes and their depth. If compared with contemporary examples of Georgian mural painting, the technical aspects of the miniatures are more modest.

The miniatures of Pentecostarion cycle were created according to artistic tendencies of the local provincial school of painting. Barnaba was not the highly qualified painter, but from the standpoint of iconography and style, he created a unique example of manuscript illumination.

The immediacy and naïve style of the miniatures from Largvisi Gospel places them in the category of folk art. The use of austere style in the Gospel miniatures absolutely differs from the attempt of shaping figures in A-25. Of special note is the face of local ethnic type: wide cheeks, the facial oval rimmed with beard, moustaches and an aquiline nose.

An artistic style characteristic of Georgian historical portraits, which was introduced after the second half of XIV c., is reflected in the portrait of Virshel III: the attention is shifted to the contour, and garment is painted flat; the figure is depicted frontally.

The main artistic criteria in the miniatures of the XIV-XV cc. Geor-

gian manuscripts of the folk trend are the following: expressiveness of graphical line, monumentality, laconism, simplification of the composition, ignorance of the proportions, expressiveness of colour and form, use of bright colours, and abundant use of synopia pigment.

Tinatin Chronz, Claudia Sode,

University of Cologne, Germany

**A NEW WITNESS OF THE ANCIENT LITURGY OF
JERUSALEM IN THE NATIONAL MUSEUM OF GEORGIA:
MESTIA, SVANETI-MUSEUM, MS. 9 (K-51)**

It is commonly known, that the old Georgian liturgical manuscripts are some of the most important witnesses of the Old Jerusalem Rite before its Byzantinisation.

In Kartli, as well as in the Holy Land, Georgian monks translated tirelessly and carefully the liturgical books used in Palestine into their native language for use in monastic communities and parishes. Thus, a Georgian translation was made of the Liturgy of St. James and the Palestinian Liturgy of the Presanctified, of the Lectionary, the Homiliary, the Iadgari (Tropologion) and the Euchologion. Those liturgical books are widely attested in Georgian manuscripts of the VII-X centuries. In this way, the liturgical tradition of the Mother of all Churches, Jerusalem, governed the life of the Church on the slopes of the Great and Lesser Caucasus before the XI century, when in Byzantium, especially on Mount Athos, new translations – now of byzantine liturgical books – were created and made obligatory by the Council of Ruisi-Urbnisi in 1103/04 for the Georgian regions.

Euchologia are books for bishops and priests which contain prayers, litanies and even readings for public services, as liturgies, sacraments and blessings. The Georgian Euchologion-manuscripts are preserved first of all in St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. In Georgia itself,

until now only one Euchologion of the Old Jerusalem tradition was known, the famous Archieraticon of Symeon III, Catholikos of Kartli, who officiated in 1001–1014, i.e. the manuscript A 86, preserved in the Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts in Tbilisi. Due to the edition of Kekelidze in 1912, this important witness has found intense interest of different scholars. It is a fine, but relatively late manuscript and performs, so to say, the swan song of the Jerusalem liturgy in the Iberian Caucasus. Additionally, it is an item that has obviously been edited specifically for the needs of the Patriarchal worship and shows certain scholarly characteristics.

In this presentation we will introduce a new Euchologion fragment preserved in the Svaneti Museum of History and Ethnography in Mes-tia of the Georgian National Museum. The fragment consists of three bifolia, which belong to two different quires of one manuscript. It contains fragments from various liturgical formulas, i.e. the liturgy of Saint James, the Christian initiation and the rite of betrothal.

Our recent study of this fragment shows, that it represents another copy of the Old Jerusalem Euchologion in Georgia, a witness dating back to its heyday and once used in an average Georgian community.

Giorgi Chubinidze

Ilia University, Georgia

FOR THE UNDERSTANDING OF THE LAST LAW OF THE RUISI-URBNISI CHURCH COUNCIL

The scholars, who consider plausible existence of iconoclasm in Georgia in the X-XII century, mainly rely on “Ruisi-Urbnisi Code”, the Georgian Church law document. They especially cite a passage which mentions the term “icon”.

Iconoclasm arose as a continuation of other heresies before it, endangering one of the main Christian dogmas: it was against the teaching that Jesus Christ is one person having two natures, including the human one. The issue of iconophile and iconoclastic attitudes towards icons remained topical in the VIII-IX centuries and later on in the churches of Christian East. Probably the same was the situation in Georgia.

According to certain scholars, in the X-XII centuries iconoclastic heresy spread in Georgia as well. This is explained as a result of increased influence of Armenian Monophysite church. The suspicion is enhanced by the fact that the Georgian sources of middle ages focus on iconophile dogmas that might have been a reaction on emerging iconoclastic tendency. Scholars also note that the icons in contemporary Georgian original hagiographic literature are praised by epithets that differ from the ones used earlier. If according to “The Life of Grigol of Khandzta” (IX c.) an icon is considered only as a miracle-worker, in a written monument of the following period – “The Life of Serapion

of Zarzma” (X c.), the icon is both a miracle-worker and a veneration object equaled to the cult of the cross.

At the same time, icon is considered a kind of proof for Christ becoming human. The same story claims that not the icon itself, but a person depicted on it is a miracle-worker. This means that an icon as an object is free from any magical content.

As we have already mentioned, the last law of the Ruisi-Urbnisi Code is sometimes interpreted as the confirmation of iconoclasm’s existence in the XII century Georgia. In our opinion, such a conclusion is the result of the wrong understanding of the text.

On the basis of the text analysis, it is well founded that the consideration about existence of iconoclastic heresy in the X-XII century in Georgia is unsubstantiated.

Tornike Diasamidze

Shota Rustaveli Theatre and Film State University, Georgia

**THE BAS-RELIEF COMPOSITION OF THE TREE OF LIFE
FROM THE CHURCH OF TKOBA-ERDI IN INGUSHETIA
AND ITS RELATION TO GEORGIAN MEDIEVAL ART**

A number of Christian monuments in the North Caucasus, namely in Dagestan, Ingushetia, North Ossetia, Balkaria etc., are closely related to Georgian Christian architecture. The Caucasian peoples were shaping and developing relations over the centuries. The relationships were expressed in various forms, including those of architectural, linguistic, ethnographic or ethnological origin. The presented paper concerns a bas-relief composition of the Tree of Life discovered in the territory of North Caucasus, namely in Ingushetia and Dagestan.

Church of Tkoba-Erdi in Ingushetia is one of the local edifices, which allows us to talk about the existence of a Georgian trace in the North Caucasus. In 1901, N. Tulchinsky, while studying the church of Tkoba-Erdi, found a small clay tile (size - 10X12 cm). A branchy fruit-bearing tree, flanked by small animals, is depicted on the tile. The following Georgian asomtavruli graphemes can be discerned between the legs of the animals: ႦႦ or ႦႦ and ႦႦႦႦ.

It is well known, that the composition “Animals flanking the Tree of Life” is a common symbolic motif in Christian art, known since early Christian times and found in a number of Christian regions. It is characteristic of Georgian art as well. It is important that single samples of the composition are also depicted on monuments in Dagestan, on the

so-called “Dagestanian-Albanian objects”. In one of the compositions found in Dagestan, the Tree of Life is substituted by fish.

In my paper I will consider the bas-relief of Tkoba-Erdi in the context of Christian, namely Georgian and Caucasian art in general, and will focus on its artistic features and significance.

Mariam Didebulidze

G. Chubinashvili National

Center for Georgian Art History and Heritage Preservation, Georgia

**CHURCH IN OLD GAGRA: INTERRELATIONS OF THE
GEORGIAN AND BYZANTINE ARCHITECTURE IN EARLY
BYZANTINE PERIOD.**

Byzantium served as a model and source of inspiration for the whole Orthodox Christendom as well as for the entire Christian world.

At the same time, many countries created Christian art in their own right. They not only copied and appropriated Byzantine models, but revealed their own specific artistic language. Similarities and differences can be marked out in any kind of cultural interactions, especially if the countries in question have age-old cultural traditions of their own.

At the same time, regional specifics and diversity within the national artistic tradition may be observed.

The Christian art of Georgia was developing in parallel to Byzantium, in the same period. Naturally it adopted many features (both artistic and technical) from Byzantium, but always revealed independent artistic language and thinking.

Abkhazeti was one of the oldest kingdoms of Georgia which in early Christian period was tightly related to Byzantium. Its architecture is a good example of interaction on one hand, and on the other, of specific and independent character of the Georgian architecture proper, revealing diversity and integrity of the art of its historical regions. Architecture and typology of the VI century church in Old Gagra provides excellent case for dealing with these issues.

Marco Fasolio

University of Eastern Piemonte, Italy

**THE CHALDOI AND IVIRON. BYZANTINE-GEORGIAN
FAMILY TIES IN THE PONTOS BEFORE THE
FOURTH CRUSADE**

Most contemporary scholars agree that the foundation of the Empire of Trebizond by Andronikos' I Komnenos grandsons Alexios and David in 1204 was mainly a Georgian affair. In fact, not only queen Tamar of Georgia provided them with the troops to accomplish the conquest of Chaldia and Paphlagonia, but their mother was probably Tamar's sister Rusudan and until 1204 they had spent their entire lives at court in Tbilisi after leaving Constantinople during Isaac Angelos' uprising. Since then, the relationships between the Iberian Kingdom and the mega-Komnenid Empire were well recorded by the sources and have been amply studied at least from the early XIX century, when Fallmerayer produced his pioneering works on the Trebizondian realm. Nevertheless, the bonds between Chaldia and Georgia are dated far before the fourth Crusade and can be traced from the early X century.

Constantine VII already stated that Chalchalan military clans could not be described as fully 'Rhomean', because they had probably Armenian or Georgian origins and they likely immigrated from the neighbouring lands during the Islamic invasions in the previous centuries. We know that the Taronites had Bagratid ancestors, that the Pontic aristocratic families which supported the late X-century rebellions of Bardas Phokas and Bardas Skeros, both former dukes of Chaldia, encouraged them to find allies in the Iberian kingdoms against Basil II and that even Theodore

Gabras, autonomous ruler of Trebizond, married a Georgian princess in order to secure his eastern borders and to strengthen his power against Alexios I at the end of the XI century. These facts, notably the origins of the Taronites' clan and Theodore Gabras' vicissitudes, can be quite easily reconstructed from coeval sources, but the same cannot be said about the connections between Georgia and another Pontic family, the Chaldoi.

The Chaldoi had Greek descent and, as their name suggests, were indigenous of Chaldia. When John Chaldos was appointed duke of Trebizond in the mid-IX century, they became one of the greatest families in the region. Nevertheless, its most prominent member was another John, military official during the reign of Basil II, who was governor of Thessalonica in the last decade of the X century. As a duke, one of his duties was to deal with the monasteries of Mount Athos, but the only Ivironite document recording his rule is a sigillion he conceded to Iviron. We may suppose that the Chaldoi had previously established some kind of relationship with the Georgian world, perhaps when John's ancestor was duke in Chaldia. Possibly Ivironite monks knew they could expect a favourable attitude from him, as John's family ties with Georgia made him sensible to the monastery's needs. Albeit the Chaldoi settled in Thessalonica after John's appointment by Basil II, they did not lose their Georgian/Ivironite relationships even a century later, as the monastic chartulary clearly attests. One may think that Georgian connections were a 'structural feature' of Chaldean archontic clans: even if they moved from the Pontos, they kept those connections active, as if having a bond with Iberia was an essential trait of their nature.

Georgia Foukaneli

The National Hellenic Research Foundation, Greece

PILGRIMAGE TO SINAI: THE EPIGRAPHIC EVIDENCE

From the outset, as early as the IV century, pilgrimage to Sinai was associated with the sojourn of the people of Israel in the desert of Sinai on their way to the Promised Land, and therefore with divine revelations; for it was on Mount Choreb where God appeared to Moses first in the Burning Bush (*Exodus* 3, 1-14) and then at the Law Giving (*Exodus* 32, 15); moreover, it was on Mount Choreb where God consoled the persecuted Prophet Elijah (*Kings* III, 19, 1-7). These Old Testament traditions formed the solid foundation of the pilgrimage to the Sinai land, while the veneration of Saint Catherine became later its second pillar.

In the past decades, the intensive studies of western pilgrim texts created the impression that Sinai pilgrims originated in their majority from the West and that pilgrimage to Sinai, already known as a pious practice in the late Antiquity, was well established only in the late Middle Ages. The study of a new material, such as pilgrim graffiti and inscriptions preserved in the Sinai Monastery and across the pilgrim roads, apart from providing evidence for the pilgrimage topography, testify for the existence of Georgian, Armenian, Greek and Arab speaking Sinai pilgrims, counterbalancing therefore the silence of the texts for the period from the VI to the XIII centuries and enriching our knowledge about the spiritual relations between the Sinai Monastery and the Christian World of the East.

Nikos Fyssas

The Mount Sinai Foundation, Greece

THE UBISI MURALS (XIV C.) AND THE ICONOGRAPHIC AVANT-GARDE OF THE PALAEOLOGANERA

The murals of the Katholikon of the Ubisi Monastery (Imereti) have attracted the interest of the scholars for the quality and integrity of the iconographic program, and for the refined style, thus belonging to a series of Georgian monuments which adopt principles of the avant-garde art of the Palaeologan period. Although the inner line of continuity or even a line of succession from the earlier to the later ones can be sufficiently traced in some of these monuments, their artistic evolution cannot be explained as an exclusively inner progress, but it presupposes the existence of a parallel, continuous and prolific relation to the metropolitan art of the era.

In this perspective, this paper will focus mainly on the iconography of several scenes depicted in Ubisi, by pointing out iconographic parallels (in some cases exact ones) in different monuments of the broader Orthodox cultural commonwealth. The outcome of such a comparison testifies that the progressive elements of Ubisi follow rare iconographic examples, which are up to now supposed to be mid-XIV century or even later creations, rarely repeated in the second half of the century, but, in some cases, very popular in the XV century and onwards.

All this progressiveness and the concurrency to the most advanced iconographic and, further, stylistic achievements of the metropolitan art cannot be accidental: the Ubisi murals are a tangible token for a sensi-

tive (direct or indirect) line of communication between Georgian artists and their Byzantine and Balkan colleagues. Thus, Ubisi, an indisputably Georgian creation, is by no means a less cosmopolitan masterpiece.

Ekaterine Gedevanishvili

*G. Chubinashvili National Center for Georgian Art History and Heritage
Preservation, Georgia*

**THE IMAGE OF “ANIMATED” MOUNTAIN IN WALL
PAINTINGS OF THE CHURCH OF ST. GEORGE AT
GELATI MONASTERY**

The present paper deals with the personification of the mountain presented in the scene of the Ascension in the frescoes of the Church of St. George at Gelati Monastery (13th c). The Mount of Olive is presented here by a huge depiction of a man’s profile with sharply outlined facial features. In fact, the designer of the Gelati painting presents not a mere personification of the mountain, but its “portrait”. What especially captures the attention is that the mountain is not a passive compositional element of the scene, but rather its active participant. The impression of involvement is rendered primarily through the direction of the mountain’s “gaze”, as well as the countenance of the face. The paper provides a symbolic interpretation of this image, as well as a possible explanation of its iconographic specificity, connecting it with the philosophy of Ioane Petritsi.

Khatuna Gogia

Zugdidi State University, Georgia

CHRONOTOPE PECULIARITIES IN GEORGIAN AND BYZANTINE HAGIOGRAPHY

The genres of theological writings in Byzantine and Georgian hagiography of IV-XI centuries are identical. These are Bibliology, apocrypha, exegetics, dogmatism, liturgics, law, ascetics, mysticism, hagiography and hymnography. The paper deals with hagiography – the main and one of the early genres of Georgian and Byzantine theological writings in Middle Ages (The classical period of this genre development in Georgian writings covers V- XI centuries, though it existed till XVIII century). Hagiography provides the most reliable and rich material for studying medieval mentality, the traditional Georgian adaptation of common Christian ideals. Artistic time and space (chronotope) are important accessories of the composition of literary work. The structure and idea of the narrative depend on these details. Hagiographers show great interest toward the place and time of action. The hagiographical chronotope is accurate and real, but as any other artistic form of theological writings it has a symbolic meaning and is characterized by special features: empirical characteristics of concrete historical time and space are abstract, schematized, symbolic and modeled. In this way empirical-historical time and space becomes an aesthetic category.

The following issues will be discussed in the paper:

a) Artistic peculiarities of Byzantine and Georgian hagiographic prose are compared, including the nature of artistic time and space

(chronotope). The similarity of hierarchy, structure and specificity of the latter are defined.

b) The concept of the so-called “polis thinking”, assimilated from the Byzantine culture, and the issue of its adaptation to the Georgian reality, to original hagiographic monuments is analyzed.

c) An idea of “rotation” and “cyclicity” in Georgian and Byzantine cultures, its sacral content and genesis are discussed. It is underlined that this idea was realized in hagiography. It defined compositional and structural peculiarities of narratives.

d) The paradigmatic model of Georgian and Byzantine imagery – the circle with teleological center, as well as the so called “musical reflections” – found in different fields of medieval art, namely in prose, architecture, iconography and music, as well as in everyday life, will be discussed in the paper. The relevant examples will be presented not only from narratives but also from ethnography, folklore and story-telling of Samegrelo region.

Karen Hamada

University of Tsukuba, Japan

**ANTI-ARMENIAN DISCOURSES IN GREEK AND
GEORGIAN POLEMICAL TEXTS IN THE TENTH AND
ELEVENTH CENTURIES AND ARMENIANS' REACTIONS**

After the Council of Chalcedon, theological controversies and religio-political disputes brought about serious divisions inside and outside the Byzantine Empire. In the sixth century, the Armenian Church declared its rejection of the definition of the Council but the Georgian Church remained in the Chalcedonian tradition.

However, the Chalcedonian issue, especially the Christological problem remained a live issue for centuries in Byzantium and the Christian East. During the tenth and eleventh centuries, along with the reassertion of Byzantine military power and political influence in the East of the Empire, controversies on religious matters between Byzantines and Armenians resurfaced. These tensions reached their peak around 1045, when the Bagratid kingdom of Armenia surrendered its capital Ani to the Byzantines and a considerable number of Armenian noblemen and clergy flowed into the capital and other major cities of the Empire. One of the most important polemical texts against the Armenians was a treatise written by Niketas Stethatos (ca. 1000–1090). During the same period, the Kingdom of Georgia, in the process of political, cultural, and religious unification, took upon itself the role of defending the orthodox Chalcedonian faith in the region. Georgians translated some anti-Arme-

nian treatises from Greek, including that of Niketas Stethatos, and also composed refutations of Armenians originally in Georgian.

It should be noted that these anti-Armenian discourses in Greek and Georgian texts were not unilateral accusations. According to some historical sources, Armenian theologians were often invited to court for public discussions both in Byzantium and Georgia. It is also possible to find Armenian reactions to anti-Armenian discourses among theological treatises. Anania of Sanahin (Anania Sanahnec'i), one of the leading Armenian intellectuals of that period, from the Sanahin monastery, wrote a refutation of the "dyophysites" on the request of the Armenian Catholicos Peter I (1019–1058). Some parts of Anania's treatise seem to correspond to the chapters of Niketas Stethatos'. Anania also refers to the process of the "division" of the Georgians from the Armenians. It is quite likely that he, who lived under political pressure from the Byzantines and witnessed the development of the Georgians in the north, was sensitive to their anti-Armenian discourses and attempted to refute them.

In this study, I analyze Greek and Georgian polemical texts against the Armenians and determine their connection to Anania Sanahnec'i's treatise against the dyophysites.

Gunay Heydarli

Baku State University, Azerbaijan

GEORGIAN CHRISTIANITY AND ROMAN CATHOLIC PRESENCE

Georgian rulers had long maintained contact with European rulers, including the Papacy, and relations between Rome and ecclesiastical and political rulers of Georgia were generally positive. An exchange of letters between Queen Rusudan and Honorius III and his successor Gregory IX resulted in the presence of Franciscan and Dominican missionaries in Georgia between the thirteenth and sixteenth centuries. With the Bull *Rex Regum altissimus* of 1328, John XXII, then in Avignon, suppressed the bishopric of Smyrna and transferred it to Tiflis. As a consequence of the constant turmoil affecting the country, the see became a titular one, with the bishop unable to reside in Tiflis. The last of fourteen bishops of Tiflis was appointed on 29 April 1505, and it is unclear what Catholic Episcopal oversight if any existed in Georgia before the country was officially placed under the jurisdiction of the Propaganda in 1633.

The return of Catholic missionaries to Georgia in the seventeenth century was led by the Augustinians based in Isfahan. The Portuguese Augustinians Belchior dos Anjos and Guilherme de Santo Agostinho had first raised the possibility of establishing a mission of the Order in Georgia during the embassy of Luis Pereira de Lacerda. Belchior describes a meeting with Alexander II, king of Kakheti, Georgia, during which Alexander was accompanied by two Georgian archbishops and two monks.

In a report to the Spanish king in 1614, Belchior tells of having informed Aleixo de Meneses in Goa of his meeting with Georgians and of how the archbishop of Goa instructed him, on his return to Persia in 1608-1609, to obtain permission from the Georgian patriarch for Meneses and himself to visit and live in Georgia.

The relationships of the Augustinians missionaries and Georgia are described in a manuscript of 1627 by the Portuguese Augustinian Friar Ambrosio dos Anjos in the National Archive of Portugal: "The true account of the Glorious Martyrdom of the Most Serene Queen Ketevan Dedopoli in Shiraz Metropolis of the Kingdom of Persia by Order of Shah Abbas, on the Twenty-second day of September in the year 1624. Written by Friar Ambrosio dos Anjos, Religious of the Order of our Father, Saint Augustine, then present at the Convent of the said Order in the city of Shiraz." This long forgotten record sheds new light on the reasons for the Queen's captivity in Safavid Iran, describes her relationship with the Catholic missionaries, her death and burial and the recovery and subsequent dispersal of her relics, and it is important for providing in its final section valuable clarification on disputed issues of the Georgian history.

Cornelia Horn

Martin-Luther University Halle-Wittenberg, Germany

**PROLEGOMENA TO THE CRITICAL DIGITAL EDITION
OF THE PROTEVANGELIUM OF JAMES IN THE
CAUCASUS**

The *Protevangelium of James* is one of the most influential and central extra-biblical and hagiographical texts both within and outside of the Christian tradition. It stands at the center of how Christians articulated numerous aspects of their understanding of the history of Christ's incarnation, the interaction between the human and divine realms, as well as the role of women in the history of salvation, only to mention a few. Perhaps even more importantly, it is a text that focused and promoted the liturgical celebration of these identificatory moments of Christian self-understanding within the community of Christian believers.

Any scholarship on the *Protevangelium of James* will build on Émile de Strecker's ground-breaking edition of the Greek witnesses. For a thorough understanding of the place of the *Protevangelium of James* at the crossroads between Byzantium and the Christian East and at the interreligious intersection of Christianity, Judaism, and Islam, however, it is necessary to study in detail the transmission and reception history of the *Protevangelium of James*, in literary and art historical environments, in the world of the Christian Orient. Here, the evidence of Georgian and Armenian witnesses is important, because they provide central evidence for processes of pro-active inculturation, both in the areas of literary developments and visual culture.

As part of the project of establishing a critical digital edition of the *Protevangelium of James* in its Caucasian contexts, this paper discusses the *status quaestionis* of the Georgian and Armenian witnesses to the text, identifies new discoveries of manuscript evidence that has come to light, and establishes the corpus of relevant manuscript evidence that requires study on the road towards achieving the goal of the critical digital edition. Particularly important for the discussion are two aspects. A first one consists in recognizing and building upon the insight that the work that is necessary to produce editions deepens our insights into ancient ways of collaboration and network building. A second aspect that requires considerable attention is the need to develop a new methodological approach to the production of critical editions as digital editions. Here it is necessary not only to take serious and build upon technological advances in the realm of the Digital Humanities. It is also necessary to understand the work of editing as an integrative cultural process that combines philological, material, and visual / art historical data. From the new processes of critical study and publication production that are emerging, the understanding of Georgian literature, architecture, and art as a space of encounter of Byzantine and Eastern or Oriental Christian traditions has much to gain.

Mark Huggins

University of Edinburgh, Great Britain

**A GLIMPSE INTO THE GEORGIAN GOLDEN AGE
THROUGH THE LENS OF THE MANUSCRIPT BORGIANUS
GEORGIANUS 4 (XII CENTURY)**

It is well-known and widely recognized that in the centuries after the Iconoclast controversy, the Byzantine empire – primarily Constantinople – experienced a period of revival and flourishing of the arts, learning and cultural achievements that scholars have often compared both to Classical Greece and the Renaissance in Western Europe. However, it is not nearly as often recognized that this spiritual and cultural prosperity was not limited to the political or administrative boundaries of the Byzantine empire at the time. From its very beginnings in the VII c., Iconoclasm had been a spiritual and cultural battle waged across the borders of many different empires in both East and West – and the responses to it, beginning in Jerusalem and Constantinople, were likewise unified, not by political allegiance, but by the common spiritual and cultural background of the Eastern Orthodox Church. It is for this reason that the Photian Renaissance in Constantinople was both preceded by a similar outburst of intellectual and ecclesiastical creativity in Jerusalem and followed by Golden Ages in various other Christian kingdoms of the day. The common and unified witness of Eastern Orthodox Christians across political borders led to an age of flourishing that spread wherever Iconophile Christianity held sway, and Georgia is a prime example of this phenomenon. The manuscript now known as Borgianus Georgianus 4 was originally copied in the year 1123, towards the end of the reign of king David

IV the Great of Georgia. It is comprised of homilies from various fathers of the Church, such as: Gregory of Nyssa, John Chrysostom, Epiphanius of Cyprus, Cyril of Alexandria, Sophronios of Jerusalem and Leontios Presbyter of Constantinople. The texts begin on Palm Sunday and run through Easter and Pentecost into late July. On its face, this manuscript resembles so many other extant homeliaries that one wonders why it is worth any special attention. However, the contents of this codex, placed into their proper context, constitute a window through which we can catch a glimpse of the dynamic revival of the Eastern Christian spirit in the centuries following the Iconoclast controversy – a revival that was by no means limited to Byzantium or Constantinople. It was precisely upon the codified foundation of Orthodox theology that the various spiritual revivals in Jerusalem, Constantinople, Serbia and Georgia were based. Far from representing a lack of creativity, the theological synthesis that arose out of the Triumph of Orthodoxy gave birth to an outburst of literary, intellectual and cultural inspiration that we now recognize as a Golden Age, across political and administrative boundaries. Thus, the manuscript Borgianus Georgianus 4 offers us an opportunity to observe the dynamic ability of spiritual and cultural unity to overcome separations of political affiliation, language, geography and historical circumstance. There could perhaps be no timelier message generally for our global community, and especially for the European community today.

Temo Jojua

Ilia University, Georgia

**A LITURGICAL COLLECTION (C25) FROM THE
INSTITUTE OF ORIENTAL MANUSCRIPTS OF THE
RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES, COPIED BY CERTAIN
IAKOB ON THE COMMISSION OF EPHDEMOZ, THE
FATHER SUPERIOR OF DOLISKANA MONASTERY
(ENCRYPTED TESTAMENTS, IDENTITIES OF THE
COMMISSIONER AND SCRIBE, AND PLACE OF COPYING)**

1. A Liturgical Collection written on paper is preserved in the collection of Georgian manuscripts held at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences under shelf number C25. The manuscript has come down to us in fragmentary form. The only existing academic description of the manuscript has been compiled by Lela Khoperia and was published in Georgian in 2016 in Tbilisi.

As stated in the description, the Liturgical Collection has been dated to the XIII-XIV cc. based on its paleographic peculiarities. Simultaneously, a suggestion was made about the name of the scribe (See below in the text). Place of copying of the Liturgical Collection and the name of its commissioner are not mentioned in the description.

2. The following testament, executed in the hand of the scribe, is found in the end of a certain chapter of the main text and in the beginning of another one: “God and the Baptizer of Christ and the grace of Archangels, glorify the overlord(?), Father Superior of Doliskana Ephdemoz in both lives, amen.”

Text of the colophon was read by Lela Khoperia, with the exclusion of abbreviated words “overlord” and “Father Superior” which have not been interpreted by the scholar. The above words have been interpreted by me (The first word remains under a question mark).

According to the description, Ephdemoz mentioned in the testament might has been the scribe of the Liturgical Collection. I have a different opinion on this matter and consider Ephdemoz to have been the commissioner, not the scribe of the manuscript.

I arrived to the above conclusion based on the following considerations: we are not aware of any example from Georgian medieval literature when a scribe used to ask God to glorify him (Rather, the following formulas were accepted: “God, Have mercy upon me”, or “Help me”). On the other hand, we have hundreds of examples when the scribe asked God to glorify the commissioner of the manuscript.

According to the testament, Ephdemoz was the “Father Superior of Doliskana”. Unfortunately, additional accounts about him have not yet been found. At this stage of the study I can only state that Ephdemoz was an ecclesiastic who carried out his activities in Doliskana, one of the most ancient church centers of Klarjeti province, and that he was the Father Superior, the high-ranking representative of the monastery.

3. Two colophons executed in the scribe’s hand, consisting of abbreviated words, are found on folios 238r and 259v of the Liturgical Collection, written beside the chapter titles: 1. „*ⴁ̃ⴃ; ⴃ̃ⴃ; ⴁ̃ⴃ*“; *ⴁ̃ⴃ* 2. „*ⴁ̃ⴃ; ⴃ̃ⴃ; ⴁ̃ⴃ*“. These texts have been entered into the description without interpreting them.

The study of the colophons has shown that these texts are the cryptograms. Old Georgian substitution cipher (the so-called *anchinuri*) was used to encrypt the above texts. These cryptograms can be read as follows: 1. “Christ, have mercy upon Iakob”, 2. “Christ, have mercy upon Iakob”.

Deciphering of the cryptograms has revealed that certain Iakob is mentioned in the texts. The texts give no hint of what might have

linked Iakob with creation of the liturgical collection, but if we take into consideration that Ephdemoz, one of two individuals mentioned in the colophons, was the commissioner of the manuscript, it can be logically concluded that the second individual, Iakob was none other than the scribe of the manuscript. In difference from the testament, mentioning Ephdemoz, the latter asks not for glorification but for having mercy upon him, as was the tradition.

At this stage of studies, I will refrain from discussing the identity and life activities of Iakob, and will only note that he was the monk of Doliskana Monastery, like Father Ephdemoz; or it might also be that he carried out his activities in a church or monastery in vicinity of Doliskana, in historical province of Tao-Klarjeti.

In this concern, of interest is the testament of the commissioner: the scribe asks John the Baptist and Archangels, apart from Christ, to glorify Ephdemoz. In my opinion, the mentioning of Archangels is not occasional: there exists an opinion among the scholarship that the Doliskana Church was consecrated in the name of Archangels. Therefore, it seems logical that the scribe has mentioned Archangels as guardians of the church in the testament of Ephdemoz, the Father Superior and commissioner, whose activities were linked with this very church and therefore who was most devoted to the Archangels.

If the above reasoning is correct, why should one mention John the Baptist together with God and Archangels? At this stage, it is impossible to give the straight answer. Though, in my opinion, John the Baptist should have been the heavenly patron of the monastery in which the scribe Iakob carried out his activities. As the only nearby monastery consecrated in the name of John the Baptist is the famous Opiza, I assume that Iakob was the monk of Opiza Monastery.

4. In connection with the encrypted testaments (*anchinuri* cryptograms) found in the liturgical collection, of note are two other encrypted testaments found on folios of two manuscripts: Aprakos from Korneli Kekelidze Georgian National Center (A-4) and Aprakos-Gospel from the Georgian National Archives (1446-220). These testaments are also

executed in the form of cryptograms by use of *anchinuri* code, with mention of certain Iakob in both of them.

At this stage of studies I cannot say convincingly what is linking the Liturgical Collection to Aprakos and Aprakos-Gospel. The first manuscript is dated to the XIII-XIV cc. and the other two – to the XVI c., but it is not excluded that the above dates, which are solely based on paleographic dating, are erroneous and that in reality all three manuscripts were copied by the same scribe.

I have already started to work on this issue. The results of the study will be available in near future. At this moment I can only say that the above-mentioned Aprakos and Aprakos-Gospel, which to this day are considered different manuscripts, seem to be just different fragments of the same manuscript.

5. The testament and colophons found in the Liturgical Collection does not mention the place of copying of the manuscript. Though, after I have defined that Ephdemoz, the commissioner of the manuscript was the Father Superior of Doliskana Monastery, Klarjeti province, and Iakob, the scribe, carried out his activities in Doliskana or some other nearby monastery (Opiza?), it can be stated that the Liturgical Collection was copied in Doliskana or some other church or monastery (Opiza?) of Tao-Klarjeti province.

Finally I should mention that lately, several scholars have shown interest to literary processes associated with Tao-Klarjeti. Several catalogues of manuscripts linked with Tao-Klarjeti have been published. All these catalogues lack information about the Liturgical Collection under study. This is not surprising, because prior to me nobody has paid attention to mentioning of the Father Superior of Doliskana in the testament supplied to the manuscript. I consider that in this paper I managed to reasonably substantiate that the Liturgical Collection under study has originated in Tao-Klarjeti province of Georgia. Correspondingly, information about it should be included into the catalogues of Georgian manuscripts linked with Tao-Klarjeti.

Maia Karanadze

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

EASTERN CHRISTIAN AND BYZANTINE INFLUENCES ON GEORGIAN MANUSCRIPT COVERS

The paper concerns Georgian manuscripts copied and bound in the IX-XII and XIII-XV centuries, with covers contemporary to copying or early restoration. As we have repeatedly pointed out, only a little number of Georgian manuscripts with original covers survive (Their majority was rebound in new covers in the XVIII and XIX centuries). The same is true in connection with the manuscripts of Byzantine origin.

The study of early Georgian manuscript covers has revealed that the Georgian masters were aware of design methods and bounding technique characteristic of both Byzantium and entire Eastern Christendom. Namely, this concerns creation of notches on a aspine of the manuscript during the stage of grecquage (H-1741, Q-241, A-1100, A-203, A-27, H-1331, A-516), chainlike sewing method for fixing gatherings (H-1741, H-1331, A-203, A-516, A-27, H-1865), vertical lacing of the ends of the supports through channels carved into the wooden boards (A-135, Sin. Geo.O.67, H-1331, A-516), fixing double wooden boards to the binding (H-1741), and the use of massive wooden boards grooved on its three sides (A-135, A-98, H-1664, Q-241, A-1100, H-1331, A-516, H-1865, etc.). It is accepted that the latter characteristic of Byzantine manuscript covers was adopted from the Coptic realm. The Georgian manuscript covers with the above characteristics have been dated by us to the X-XII and XIII-XIV centuries.

Equal-armed cross within a circle and square was used as a main ornamentation of the IX-X century Georgian manuscript covers (Four Gospels of Adishi, 478 (K-82), Tropologion of Adishi 479 (K-74); Four Gospels from Sinai, Sin. Geo. O. 32-33- 57, Sin. Geo. N.26, Graz Geo. № 2058 /3, etc.). This ornamentation was borrowed from Eastern Christian traditions. Starting from the XI-XII centuries, the Byzantine type Golgotha Cross was introduced as a decorative element of the Georgian covers (A-98, Q-241, A-27, A-505).

Of interest are gilded silver covers of the XII century created in Opiza literary center (Q-906, Q-907, Q-929). A high level of execution quality of the covers corroborates the fact of existence of a goldsmith school in Opiza Monastery. Each sample can be noted for richness of decorative elements. This is achieved by diversity of floral ornaments and elegantly shaped figures of the saints. The Byzantine influence is evident in clothing and elongation of each part of the saints' figures (We can give an example of a "sculptural" image of Christ Pantocrator from Deesis mosaic in the upper gallery of Hagia Sophia, as well as a mosaic depiction of the Mother of God in the conch, etc.).

Taking the above-mentioned into consideration, we conclude that when working on early manuscript covers (of IX-XII, XIII-XV cc.), each newly discovered cover or a fragment of it must be given special attention, since they represent a significant source for history of cover production. Peculiarities characteristic of certain epoch will assist in dating covers which are contemporary to manuscripts or which had undergone early restoration.

Nino Kavtaria, Eka Dughashvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

**THE GEORGIAN-GREEK MANUSCRIPT FROM SAINT
PETERSBURG COLLECTION (0.I.58) AS A SAMPLE OF
BYZANTINE-GEORGIAN CROSS-CULTURAL RELATIONS.**

Georgian manuscript heritage preserved in different depositories throughout the world consists of important pieces of the written and artistic cultural heritage of Georgia. The paper concerns Georgian-Greek manuscript (0.I.58), preserved at the National Library of Russia in St. Petersburg.

The manuscript is interesting not only from philological and textological point of view, but also with regard to art studies.

The manuscript comprises a kind of the set of bilingual (Georgian and Greek) texts. These texts differ in genre and content. The manuscript contains a cycle of liturgical readings from four Gospels, as well as canticles dedicated to church feasts and saints, prayers and apocryphal texts, the correspondence between Jesus Christ and Abgar. The texts are found in the beginning of the manuscript, in its middle and end.

The manuscript contains seven hundred miniatures. They were dated to the XV century based on the analysis of artistic style of paintings. The manuscript is a landmark and it reflects Byzantine and Post-Byzantine literary and artistic thinking.

This type of text and miniature distribution is characteristics only of this manuscript. Nothing analogues can be found in contemporary Byzantine or Georgian tradition. Miniatures and texts in St. Petersburg

manuscript are linked with each other by content and concept. Parallel texts in Greek and Georgian differ by content; e.g. they contain epigrams of medical content. Each epigram comprises characteristics of a month. A doctor of the Byzantine Royal court in the XI-XII centuries is the author of these epigrams. He was a talented poet as well. Texts of this type were widespread in medieval Byzantium, including the monasteries. Texts of epigrams are followed by description of months supplied with miniatures. The compiler of the manuscript used this method to convey an idea of the earthly passage of time.

Based on the study of the texts and artistic style, it was established that the manuscript was produced for Atabeg Kaikhosro, a historical person well known in scriptorium of the Saatabago of Samtskhe (South Georgia). Kaikhosro was the prominent figure in history of Georgian-Byzantine relations. The manuscript was created by a) Svimeon, Greek hieromonk who moved from Ponto to Samtskhe and later on, with assistance of Atabeg Kaiklhosro, became the Bishop of Atskuri, and b) Georgian monk Akaki. The latter is also mentioned in other manuscripts of the same period.

St. Petersburg manuscript shows the unity of two cultural traditions, that of Byzantium and Georgia. The manuscript is also of importance for history of Post-Byzantine Greek language.

Illustrations of the manuscript consist of six cycles subdivided into six different series. They reflect diverse iconographic and stylistic tendencies. The Christological theme, scenes from the Old Testament, scenes depicting feasts of the Mother of God and Saviour, personifications of the months, images of Holy Warriors and chronologically structured Menologion alternate with healing and miracle scenes. The artistic style of the miniatures is closely linked with Georgian and Byzantine (Post-Byzantine) art traditions. In certain cycles an echo of Komnenian traditions is combined with artistic thinking of the XV-XVI centuries.

Composition of the manuscript reveals those literary and artistic traditions which enabled the masters to maintain high professional level against the background of the fall of Byzantium and difficult political

situation in Georgia. The bilingual collection is an interesting example of Byzantine-Georgian cross-relations. It reflects experience of the former centuries as well as contemporary literary and artistic mentality and taste.

Ekvtimé Kochlamazashvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

**THE ANONYMOUS PRAISE POEM APPENDED TO
PARAKLITIKOS FROM MOUNT ATHOS IN GIORGI THE
ATHONITE'S TRANSLATION**

Paraklitikos translated by Giorgi the Athonite is considered the climax of Georgian liturgical poetry. The autograph of this work is still preserved in the collection of Georgian manuscripts held at the Georgian Monastery (Ivion) on Mount Athos under shelf number 45.

Two 16 syllable and 36 line acrostic strophes are found in the end of the text. The first and last letters of the acrostic lines spell out the same phrase. This phrase is also found in the first and last lines of both strophes; i.e. the acrostic lines in both cases create a quadrangular frame. Apart from that, content of an acrostic phrase from the first strophe is being continued by the acrostic phrase in the second strophe (Content of the acrostic in the first strophe – “You are praised with bliss by all the nations” is continued by the content of the second strophe acrostic – “by judicious Georgians and Greeks, Giorgi”). As a result, both strophes are being integrated into the whole self.

It is obvious both from the acrostic and content of the poem that the latter was written in praise of Giorgi the Athonite, the most talented translator. The poem contains biblical allusions and brilliant rhetorical quotes. The first and second strophes do not much differ from each other in style. But it is surprising that in the first strophe Giorgi is praised as a living man, while in the second one he is mentioned as

a deceased man. Apart from that, the first strophe seems to be written by a person who hierarchically stood higher than Giorgi since he gave the latter a task to complete and perfect translations already started. It can be assumed that the author of the second strophe is a disciple of Giorgi who mentions him as a teacher and asks for blessing.

In the opinion of the author, the noted contradiction indicates that the first and second strophes were authored by different individuals and were written in different times. Author of the first strophe should have been Giorgi the Anchorite, the spiritual teacher of Giorgi, and the author of the second strophe – hieromonk Giorgi, disciple and biographer of Giorgi the Athonite.

Yuriy Koreniuk, Roman Gutsulyak, Natalia Shevchenko

National Academy of Fine Arts and Architecture, Ukraine

RESEARCH OF MOSAICS AND FRESCOES OF THE ST. SOPHIA CATHEDRAL IN KYIV IN 2013-2014

In 1960 V. Lazarev published the monograph “Mosaics of Sophia in Kyiv” (1960) providing the art studies of the mosaic images along with the analysis of iconography of the whole ensemble of mosaics and frescoes. He also proposed division into periods of the ensemble creation. According to V. Lazarev, the initial phase was the creation of mosaics after which started the painting of interior with frescoes. The process of working on frescoes V. Lazarev divided into three phases, of which the first two are linked with two known church calendar dates of St. Sophia consecration on 11 May (1046) and 4 November (1061 or 1067). Meanwhile, the frescoes of external galleries and two towers leading to the choir, he dated to 11-12th centuries or later periods. This dating of frescoes in exterior parts of the building is based on the findings of contemporary researchers of St. Sophia’s architecture, who consider that the exterior gallery and two stair towers are extensions constructed in the end of XI - beginning of XII century. In 1970s, the thesis of a significant gap between the time the central core of St. Sophia was constructed and the time its external galleries and towers were built was reasonably refuted. As one of the arguments for refutation were the research results of fresco mortar bases. The research showed that five-nave core of the Cathedral, including its internal and external galleries, and stair towers have the same composition of mineral fillers

in fresco mortar. After that, there was no need to divide St. Sophia's fresco ensemble apart, as opposed to its creation differentiated by time gap imposed by the theory of long-term construction of the cathedral. Phase division of frescoes creation in the five-nave core of the Cathedral anchored to two consecrations also began to be perceived as artificial. However, V. Lazarev's thesis that the painting of frescoes began after the mosaics have been completed at the time remained unchanged. Nevertheless, over time, this idea gradually evolved.

But during the conservation of mosaics in Sophia Cathedral dome space, conducted in 2013-2014, places where mosaic overlaps fresco were found. Technological research of plaster bases of mosaics and frescoes in the under-dome space gave reason to assume that the whole under-dome ring together with under-dome arches were originally painted with frescoes, which were later replaced by mosaics, though not on the full scale: faces of the northern, southern and eastern under-dome arches were decorated with mosaics, while frescoes remained on the faces of the western arch. Therefore the mosaics of the under-dome space does not belong the first phase of interior decoration of St. Sophia (if they are, then not all of them). In the first phase of decoration of temple's interior, the under-dome space (whole, or its part) was painted with frescoes, which were replaced with mosaics to the level of cornices on the under-dome pillars.

Dmitry Kosourov

National Research University "Higher School of Economics", Russia

BAGRAT III – THE HIDDEN ALLY OF BYZANTINE EMPIRE?

For a long time, the historiography devoted to the history of Tao-Klarjeti in the X-XI centuries did not pay attention to the episode of the military conflict between Bagrat III and his stepfather David III Kuropalates in 988. In the majority of scientific works both rulers are always shown as inseparable confederates, whose thoughts and actions are tirelessly dedicated to the problem of the unification of the Georgian lands. Moreover, among the historians (M. Lordkipanidze, Z. Papaskiri, V. Kopaliani, W. Seibt) the opinion still prevails that during the reign of David III Kuropalates and Bagrat III, the Byzantine Empire opposed to unification and strengthening of the Georgian state in every possible way.

According to my hypothesis, Bagrat III was a hidden ally of Constantinople throughout his political activities (from 988 to 1014), i.e. he pursued the policy that was in the interests of the Empire. The first such step was, as already mentioned, the Bagrat's campaign against David, who supported the rebellion of Bardas Phokas against the authority of Emperor Basil II in 988. Despite his defeat in the local conflict with David, Bagrat, nevertheless, won a political victory, as he was awarded the title of kuropalates by Emperor Basil II during their meeting near Theodosiopolis in 1001.

Furthermore, all activities carried out by Bagrat after 988 allows us to consider him an ally of Constantinople. This can be judged also by cessation of the conflict between David and Bagrat from 990 to 1000, despite David's official announcement that he did not consider Bagrat as his successor. Moreover, in the period spanning from 1001 to 1014, when Bagrat III ruled on his own, the Georgian Kingdom had neither military nor diplomatic conflicts with the Byzantine Empire! It should be also noted that Bagrat III continued military operations against Transcaucasian Muslims, started by David III Kuropalates after 990, i.e. since the period when David was a subordinate to the Empire and pursued a policy that expressed her interests.

Therefore, as my thesis shows, there is no evidence based on written sources to support the statement that the Byzantines were opposed to the policy pursued by Bagrat III. On the contrary, in my opinion, Bagrat III was an ally and even a protege of Constantinople, and all his activities corresponded to the interests of the Empire.

Natalia Kulkova

St. Tikhon Orthodox University, Russia

THE FIRST WITNESS TO THE HISTORY OF THE CONVERSION OF GEORGIA

While looking up the history of Christianity in Iberia, one finds mostly oral traditions founded on archaeological evidence which may be explained in various ways. Some scholars say that the first written testimony is recorded in the works by Movses Khorenatsi, an Armenian author of the V century. Nobody seems to remember the first witness to the history of the conversion of Georgia – Rufinus of Aquileia (345–410). He was a contemporary of St Jerome, initially his friend and, since 395, his foe. He is well known as a prolific translator of works by Origen, St Basil of Caesarea and St Gregory of Nazianzen, anonymous “*Historia monachorum in Egypt*” and “*Church History*” by Eusebius of Caesarea. Rufinus was a founder of the Latin monastic community on the Mount of Olives nearby Jerusalem together with Melania the Elder, a Roman wealthy matron and a friend of St. Olympias the Deaconess, the addressee of letters of St John Chrysostom from his exile. It was Rufinus who introduced St. Jerome to Palestine when the latter was exiled from Rome and travelled in Egypt. Rufinus was a well-known person among his contemporaries. St. Paulinus of Nola called him the most noble and kind man of his time. St. Chromatius of Aquileia asked him to translate the Church History.

During his stay in Jerusalem (380–397), Rufinus met an Iberian nobleman Bakurios who served as a commander of the frontier troops

in Palestine. Bakurios (Rufinus calls him a pious and truthful man) told about a captive woman who healed a child and then the queen of the Iberian land with her prayers to Jesus Christ. Together with other new entries, Rufinus published the story in his version of the Church History, which made him the first Latin ecclesiastical historian.

Nathan Leidholm

University of Chicago, USA

**BLURRING THE LINE BETWEEN FAMILY AND
ETHNICITY: THE EXAMPLE OF GEORGIANS IN THE
BYZANTINE EMPIRE**

In medieval Byzantium, the most common term used to designate aristocratic family groups, *genos*, was also used to refer to ethnic groups or ‘nations,’ such as the Georgians (*genos tōn Ibērōn*). It is less often recognized that one’s relationship with his/her *genos*, whether the *genos* of the Georgians or the *genos* as family, carried with it much the same meaning on different scales, at least from the eleventh or twelfth century onward. In both the *genos* as family and the *genos* as *ethnos* there were strong expectations of solidarity and mutual support. Whether speaking of the *genos* as a family, a nation, or the entire human race, the continuation, preservation, and/or succession of the *genos* was always a primary concern among the highest ideals. Expectations of solidarity and loyalty to one’s *genos*, along with the concept’s central place in the social and political identity of medieval Byzantines, were shared across the term’s different uses. The Byzantines did not make an especially strong distinction between family genealogies and those meant to ascribe origins to an entire people. Their genealogies often took on aspects of a history, especially the history of a particular ‘tribe’ or ‘people.’

The conceptual overlap between the two meanings of *genos* are especially visible in the functions of monastic foundations, in particular those like the Athonite monastery of Iviron and that founded by Gregory

Pakourianos near Bačkovo in modern Bulgaria. Monastic communities were almost always consciously and overtly imagined as substitute families in Byzantium, even if monks failed to live up to the ideal of cutting all ties with their 'earthly' families. In the period considered here, it became especially common for Byzantine families amongst the aristocracy to establish private monasteries which acted as centers for the burial and commemoration of deceased family members, and contributed to each family's unique identity and cohesion. In these institutions, it was more than just vocabulary that the two definitions of the *genos* shared in the medieval Byzantine psyche. Private, family monasteries, which became commonplace by the eleventh century, served similar functions for the *genos* as kin group as those of 'ethnic' foundations like Iviron did for the *genos* of the Georgians. The shared values evident in the language of the sources provides a useful lens through which to view the important role of religious foundations in the social world of medieval Byzantium, and, thus, the importance of the *genos* as a more generalized concept.

This paper uses the example of Georgians in the Byzantine Empire to argue that the use of the same Greek term to designate both ethnic and kin groups in Byzantium was not a meaningless correlation. Instead, there was a certain degree of conceptual overlap among the different uses and scales of the concept of the *genos*, which carried real significance and can simultaneously advance our understanding of Byzantine ideas concerning both kinship and ethnicity.

Kitty Machabeli

*Giorgi Chubinashvili National Center for Georgian Art History and
Heritage Preservation, Georgia*

**SYRO-PALESTINIAN BRONZE CENSERS:
LITURGY AND PILGRIMAGE**

The paper focuses on the artistic and historical aspects of the early Christian liturgical objects – bronze censers preserved in Georgia. More than 10 censers, which are preserved in the museums of Georgia, are insufficiently studied. Therefore the examination of these censers will throw a new light to the history of their production and distribution.

The earliest censers, dated back to the VI-VII cc., contributed to establishing of iconographic vocabulary of Christian art. The widely circulated artifacts produced in the Holy Land transmitted iconographic schemes and visual concepts elaborated in the east Christian religious centers throughout the Christian world. The artifacts with the Gospel scenes – manuscript illuminations, liturgical vessels, reliquaries, pilgrims' ampullae and other eulogies were distributed in the various Christian countries. Medieval Georgia was not an exception in this respect. The contacts with Syria and Palestine made a great impact into the early medieval Georgian art.

The censers had multiple functions – they were used in various rituals, at the same time they were also popular as early Christian pilgrims' souvenirs. The New Testament scenes on the outer surface of censers were instrumental for spiritual connections between believers and the sites associated to Christ depicted on them. The importance of these

liturgical objects is reflected in written sources as censers are often listed among the rich donations made to churches and monasteries.

The extant material reveals that by the VI century shapes, decoration programs and iconographic subjects of censers were already well-defined. The number of the Gospel scenes varies from 4 to 12. The close links between censers and pilgrim ampullae are clearly discernable. The symbolic meaning of censers is explained in the Holy Scripture and the writings of the church Fathers.

These objects of Near Eastern provenance are additional proofs of close and intensive contacts between Georgia and the Holy Land. Moreover, their pictorial systems permits to re-evaluate the role of Syria and Palestine in the formation of the Georgian religious culture in early medieval times.

Giorgi Macharashvili

Ilia University, Georgia

NEOPHYTOS OF CYPRUS ABOUT GABRIEL THE IBERIAN

Neophytos the Recluse (XII-XIII cc.) left a rich written legacy. It includes various genres of theological literature and conveys the reality of the Crusader era. “The Speech Regarding One Palestine Monk”, which is entirely devoted to the ascetic life of Gabriel the Iberian, also belongs to him. The purpose of the work is to share with the readers the experience of fighting against demons. “...I thought it would be unfair if such an experience was forgotten,” remarks the Reverend Father Neophytos in his above-mentioned speech.

Presumably, Gabriel was a senior contemporary of Neophytos the Recluse. From the work it becomes clear that St. Neophytos received the information about Gabriel from his disciple. “...Georgian by origin, named Gabriel, an experienced monk, honored with a sacred dignity, a skilled craftsman, he came to the holy places of Jerusalem, and became known for his remarkable virtues” - we read in Chapter 5.

Gabriel was a literate monk. He lived in the monasteries of Palestine in the XII century. Like Symeon the Stylite, he spent three years on a pillar at Mar Saba Monastery. In the work of Neophytos of Cyprus there is a similar story as in “The Life of Symeon the Stylite”: demons tempted Gabriel with the same treacheries as St. Symeon.

The work of St. Neophytos is not distinguished by an abundance of biographical notes. Obviously, he knew little about Gabriel. Finally, Gabriel was captured by the Muslims and taken to Damascus. St. Neophytos does not know anything about the further fate of Gabriel the Iberian.

Elene Machavariani

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

RELATION OF GEORGIAN ART TRADITIONS TO THE BYZANTINE MANUSCRIPT ART (XI-XIII CC.).

Political relations between Georgia and Byzantium have promoted cultural links between the two countries. This has been reflected in design artwork of Georgian manuscripts. The Georgian masters acquired the manner of copying, ornamental motives and illumination technique characteristic of Byzantine manuscript production.

Despite this, individual creativity of Georgian masters can always be traced in Georgian manuscripts influenced by Byzantine trends.

Compositions on the front page of a manuscript. The compositions found on the front page of illuminated Georgian Four Gospels correspond to the traditional scheme of church decoration, where the Cross is depicted in the dome and Deesis is represented in the conch of the east apse.

Illumination motives of the front pages of Georgian manuscripts are as follows: ‘the Cross’ in Alaverdi Four Gospels (A-484, XI c.), and ‘Deesis’ in Gelati (Q-908) and Jruchi II (H-1667) Four Gospels. ‘Deesis’ composition is also found on metal back covers of the XII c. manuscripts, the masterpieces created by Beka and Beshken Opizaris.

As it is well known, Christ Pantocrator or Ascension of Christ is represented on the front page of Byzantine manuscripts and in the dome of Byzantine churches. It is of note that the ‘Christ is blessing the Apostles’ is depicted on the illuminated front page of Vani Four Gospels

(A-1335). The latter was commissioned by Queen Tamar. It was copied by the Georgian monk in Rhomana Monastery at Constantinople and was illuminated by the Byzantine artist Michael of Kores.

The two-tier system in the Evangelist miniatures. The Greek master Michael Kores has renounced the use of pictorial narrative for illumination of the Vani Four Gospels. Instead, he supplied images of the three out of four Evangelist with a composition related to one of the Great Feasts: The Nativity of Christ is represented together with the image of Matthew, Baptism with Mark, and Annunciation with Luke. He placed the Harrowing of Hell with the image of John, thus completing the cycle of the earthly life of Christ.

Painter of the Artvini Four Gospels copied the miniatures from the Vani Four Gospels and repeated the two-tier scheme of the miniatures of the Evangelists, but in difference from the former, instead of painting an image within the frame of the first tier, he introduced a neutral golden background. Painter of the Lapskaldi Four Gospels did not accept the two-tier scheme and distributed images of Evangelists on separate folios in accordance with the national tradition.

Symbolic representations of the months. A Calendar system. Starting from March, Michael of Kores distributed representations of the months, illustrating the working process, within the canon tables of Vani Four Gospels.

Since the painter of Artvini Four Gospels copied miniatures of the Vani Four Gospels, he had repeated iconography and distribution of month symbols. Although the painter of Lapskaldi copied month symbols illustrating the working processes (The only exclusion is January depicted with plate in the hand), he changed the sequence of symbolic month images depicted within canon tables: the countdown starts not in March, but in September, in accordance with church calendar system accepted in those days Georgia.

Thus, based on the above-mentioned examples, it is possible to reveal Georgian artistic tendencies of the corresponding period with respect to the Byzantine manuscript illumination art.

Svetlana Maltseva, Anna Zakharova,

*Saint-Petersburg State University, Lomonosov Moscow State University,
Russia*

**THE MATERIALS OF NIKOLAI OKUNEV'S EXPEDITION
OF 1917 ABOUT THE
WALL-PAINTINGS OF PARKHALI**

Unfortunately, the wall-paintings in the mediaeval churches of Tao-Klarjeti have been lost completely or to a significant extent. Those in the church of St John the Baptist in Parkhali, completed before 973, so far have been known only from some brief mentions by the XIX century travellers. The walls of this church remained white-washed for many decades, and it is not known whether the wall-paintings still survive. As the church is under restoration, we considered it timely to present some new archival materials on its wall-paintings.

One of the most important works on the monumental painting of Tao-Klarjeti is the book of Ekvtime Takaishvili based on the materials of his 1917 expedition. The book was first published only in 1952. It contains detailed descriptions of architecture, epigraphic evidence and paintings of Ishkhani, Oshki and Khakhuli. However, Otkhta Eklesia and Parkhali were examined by other members of the expedition after Takaishvili's departure. These descriptions are less complete and information on Parkhali wall-paintings is very scanty: just a few photographs were published.

At the same time, in summer 1917, these churches were examined by another expedition headed by Nikolai Okunev (1885-1949), who was

just appointed professor of Petrograd University. This expedition was part of the Russian Academy of Sciences' activities aimed at research and preservation of Christian monuments in the East during the First World War. Upon his return to Petrograd, Okunev published a brief account of his expedition. Yet, most of the materials, including his field notes and more than 400 photographs, remained unpublished.

We shall discuss the photographs of Parkhali wall-paintings made during Okunev's expedition and now kept in the archive of the Institute of History of Material Culture in St Petersburg. The wall-paintings were preserved in the niches of the eastern piers and in the altar apse. They were partially damaged or stained with paint. Yet, these photographs assist us to reconstruct the general iconographic program of wall paintings in Parkhali. It is possible to discern the lower fragments of the image of Christ in Majesty in the conch of the altar apse, as well as two tiers of standing figures of the Apostles and Prophets. Two lower level tiers out of three had Gospel scenes. We have identified some of them: Annunciation, The Meeting of Mary and Elizabeth, Nativity, Baptism, Transfiguration and some scenes from the Passion cycle in the next tier. The images of the lowest tier remain unidentified so far. In the altar window there was a half-figure in a medallion similar to the image of the Holy Sion in Otkhta Eklesia. There are also some fragments of compositions on either side of this image.

It has already been suggested by other scholars that not only the architecture, but also the wall-paintings in Parkhali and Otkhta are similar to each other. Now, we have a possibility to make more detailed comparison between these two churches and to discuss them in a wider historical and artistic context.

Irma Mamasakhlisi

Tbilisi Iv.Javakhishvili State University, Georgia

A HUNTING SCENE ON THE FAÇADE OF OSHKI CHURCH

St John the Baptist's monastery complex in historical Tao is located westwards from the Tortumi Gorge. This church has become a subject of scientific discussions. It is a well known, that Oshki Church is outstanding for its diversity of decorative and relief patterns. Among others, the zoomorphic compositions hold important place in the relief decor of the church. Sometimes they are enclosed in the ornaments and sometimes they have independent position.

The purpose of this paper is to interpret a particular relief plaque. This is a decoration of a southern window that depicts a hunting scene. This relief has become a topic of discussions because of its original resolution. According to W. Djobadze it represents a hunt, while Nato Gengiuri and Nino Goderdzishvili associated it with an astral theme.

Our interest to the question has been raised by several factors. Admittedly, the hunt was one of the prominent topics of fine arts in the Middle Ages. The origins of this scene lead us to the ancient Oriental patterns. Multiple examples depicting hunting king makes a scholar suppose that they had an impact on the images of fine arts in the Middle Ages. In this very scene a hunting archer approaches a deer standing by the Tree of Life. He is depicted as being ready to shoot an arrow. The semantics of the animals presented behind the Tree of Life and their connection to the hunting archer is explained in the paper by the

theological texts. The Tree of life is a prefiguration of the Crucifix. Accordingly, it is quite possible that in this image the artist of Oshki Church replaced the Cross by the Tree of Life which is at first sight unusual. I argue that this scene of the hunting might be connected with one of the most popular scenes of the conversion of St. Eustathius the Plachida. According to the saint's life, Placida saw a vision of a radiant cross between the antlers of a deer. A divine voice called upon him to be baptized. And after his conversion the saint was given the name Eustathius. It is characteristic that in the illustrated psalms of the IX century the image of the Cross was substituted by the Christ's figure which to a certain extent provided icon worshippers with a main argument in the discussions against the iconoclasts.

The theme of the hunting archer and that of the deer standing before the Tree of Life was very popular throughout the Medieval art. It also becomes obvious that resulting from the diverse semantics of a deer, it is closely linked with the Tree of Life and at the same time it symbolizes approaching to God. It is apparent that identification of the iconographic scene under consideration with St. Eustathius Placidas on the basis of the latest research at hand is indisputable.

Ketevan Mamasakhlisi

Tbilisi Theological Academy, Georgia

THE TEACHINGS OF ST. AMMON

Blessed Ammon (+357) holds one of the most prominent places among the first Desert Fathers laboring in Egypt. He is also distinguished for his moral teachings.

An interest toward this Holy Father takes shape in ascetic literature since early times. The *Lausiaca History* of Palladius of Galatia and the elementary Lives of the Fathers tell about him.

Some interesting information regarding St. Ammon's blameless matrimonial life, his monastic tonsure, the founding of a men's monastery, his spiritual proximity to Anthony the Great, and his repose have been preserved in the aforementioned works.

The teachings of Blessed Ammon are some of the most exemplary ones among ascetic works translated into Old Georgian. They are also interesting in respect to their age, being preserved in X-XI century manuscripts.

Only one of St. Ammon's ascetic, mystical teachings has been studied and published in a scholarly format: *Amonais Sitq'uani* (Ath. 9 (979); H 1662 (1040); sin. 36 (925)). It was prepared for publishing by Ilia Abuladze.

Sixteen teachings of the Holy Father remain unstudied and unpublished to this day. They are preserved in ancient Sinaitic manuscripts from the X century: sin. 25 and sin. 25. Out of these texts, sin. 35 contains a date – 907. Ammon's epistles are preserved in the manuscript

sin. Geo 13, which is a parchment containing ascetic and hagiographic compositions (the life of Anthony the Great, his teachings, Ammon's teachings, etc.). According to the description, its composition is entirely approximate to the manuscript sin. Geo. 35, which possibly might have been one of its sources. This manuscript is a palimpsest and has been copied by an unprofessional scribe. The hand confirms this. It's been noted that sin. Geo 13 is one of the most important manuscripts of a new collection.

The teachings of St. Ammon are prefaced by titles: *tkmuli net'arisa mamisa chuenisa amonaisi a (Said by Our Blessed Father Ammon A); ts'midisa amonaisi b (Of St. Ammon B)*, etc.

Out of these teachings thirteen have been organized alphabetically, whereas two of them have been ordered numerically – 4 and 15.

The 16th teaching in the lineup has the same title in sin. 25 and sin. 35: *tkmuli datsq'narebistvis, romelni axlad mosrulni iq'vnen monazoneba* (Said in Order to Comfort Those Who Have Just Become Monastics).

Only the third, thirteenth, and fifteenth teachings have been preserved in the text of sin. 25, when all sixteen of them are presented in sin. 35.

The holy father's teachings bearing an ascetic, mystical character are spiritual advice for those who have taken up the highest form of spiritual labor – monasticism. These are teachings for the newly-tonsured, those who have fallen into hard times, etc. By citing the appropriate places from the Scriptures, St. Ammon searches out a profound theological basis for each moment of life.

These texts belong to the pre-Athonite period and are worthy of attention on many fronts. The manuscript is very difficult to read. The work is quite interesting from a linguistic point of view, many mistakes are encountered. The negation of diphthongs and the use of the full vowel "o" instead of the semivowel "o" in certain places are especially noticeable. The relation of appropriate places cited from the Scriptures to the Athonite recension is also unique.

Apostolos G. Mantas

Ioannina University, Greece

THE DŽRUČI II GOSPEL ONCE AGAIN: ORIGINALITY AND COPYING

The relations between the Georgian Gospel Džruči II (Tbilisi, Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts, cod. H 1667, late 12th c.) and the Paris Gospel (BnF, cod. gr. 74, shortly after the mid-11th c.) are significant, and have been examined in numerous studies, both by other scholars and by the author. It is generally accepted that the Georgian manuscript's miniatures are descended from those of the Greek one, even though, as has been noted by prof. V. Kepetzi, the miniatures of the Greek manuscript are often insufficient to interpret the corresponding ones of the Georgian codex.

The present paper attempts not only to show that many depictions of parables in the Georgian manuscript are directly related to those of the cod. Par. gr. 74, but also to posit that many of them have in fact been copied from the corresponding depictions of a Gospel, lost today, which served – at least in part – as a model for the Georgian manuscript.

Certain miniatures of the Georgian codex display overt similarities with those of the Paris Gospel, while others exhibit minor or significant differences from it. A notable example is the miniature depicting the parable of the Wicked Tenants in the Gospel of Luke (fol. 183v), in a form which is not extant in any of the miniatures of the codex Par. gr. 74. All the details in the rendering of the parable correspond with the patristic interpretations of the text. Its creation, therefore, required not

only knowledge of the text itself, but also of its patristic commentaries. Also, in the miniature which decorates the same parable in the gospel of Mark (fol 107v), the subject does not correlate with any of the corresponding depictions of the Paris Gospel, although its iconography clearly draws from the rendering of martyrdoms.

The final depiction to which we will direct our attention is in the Gospel according to Matthew. It decorates fol. 50r of the Georgian codex. This is the parable of the Unforgiving Servant, which is pictorially rendered in a way not found in any extant byzantine manuscript.

The depiction of many parables in the Georgian codex in a manner unlike that of any miniatures in extant byzantine illuminated manuscripts posits the question: Were these miniatures created by local artists, or were they copied from a byzantine codex, lost today, in which the symbolic element was far more pronounced? However, a significant mistake in the depiction of the parable of the Rich Fool in the Georgian codex, allows us, at least according to our present knowledge, to lean towards the latter hypothesis, as has been expressed in other studies by the present author. Of course, more extensive research of the complete body of miniatures of the Georgian gospel, in tandem with the corresponding ones from the Paris manuscript, would serve to shed further light on the matter.

Shota Matitashvili

Tbilisi Iv.Javakishvili State University, Georgia

THE ESTABLISHMENT OF THE CATHOLICOSATE IN THE FIFTH-CENTURY KARTLI: CANONICAL ASPECT

The majority of historians identify the establishment of Catholicosate in Kartli by Vakhtang Gorgasali with obtaining ecclesiastical autocephaly. King Vakhtang conducted important reforms of reorganization of the Church of Kartli (with establishment of Catholicate he also founded twelve new eparchies and Opiza monastery), but this did not at all mean that the autocephaly was obtaining. Until the eighth century (until the eleventh century nominally), the Church of Kartli was under the spiritual and canonical direction of patriarchate of Antioch. It is surprising that the majority of scholars did not pay attention that until 540s Church of Kartli did not have the Georgian Catholicos and until 740s the candidates for Catholicosate were obligated to travel to Antioch for consecration. Besides this, the fact of receiving the title of “Catholicos” by the leader of the Church did not necessarily mean that this very church was independent, because during centuries, at least three Catholicoi were submitted to Patriarch of Antioch: Catholicos of Seleucia-Ctesiphon, Catholicos of Khorasan and Catholicos of Romagiris; though it is obvious that the “title” of Catholicos, for the leader of the Georgian Church, had not only ecclesiastical but also political meaning. The title of “Catholicos” meant the growth of his influence not only in Kartli, but also in the whole Christian Caucasus.

Petra Melichar

Byzantionoslavica, Editor-in-Chief, Chez Republic

**ADOPTION AS POLITICAL INSTRUMENT OF THE
BYZANTINE EMPRESSES: THE CASES OF ZOE THE
MACEDONIAN, MARY OF ALANIA (GEORGIA) AND
MARIA-RITA OF ARMENIA**

As various sources reveal, the power of Byzantine empresses was limited by the fact that they were expected to live inside the women's quarters and excluded from leading an army. On a number of occasions, imperial women managed to overcome these handicaps and established close bonds with men, who consequently acted on the empresses' behalf or according to their wishes. One possibility to acquire such help was adoption. In my presentation, I would like to inspect three important cases in which this instrument was used and evaluate its motivation, risks, and usefulness.

Zoe the Macedonian, one of the last members of a very popular dynasty, adopted a young man, Michael, the nephew of her late husband, in order to make him an emperor. For the childless and aging empress this was a possibility to acquire a son, who would care for her in her old age and who would take over the government of the empire once the Macedonian dynasty died out.

The second case concerns a Georgian princess, Maria known as Maria of Alania, who was left in charge of a minor heir-to-the-throne and forced to remarry a successful general Nikephoros Botaneiates. Originally Nikephoros had promised that he would protect the interests of the

young prince, Constantine Doukas, but later went back on this promise. In order to secure the throne for her child, Maria took a risky step and adopted Alexios Komnenos, a successful general who vowed to protect Constantine's rights.

Finally, in the fourteenth century, Maria-Rita of Armenia decided to adopt General Syrgiannes when her only son, Emperor Andronikos III, lay dying and she was afraid for her own life and for that of her pregnant daughter-in-law, Anna of Savoy. She distrusted deeply Andronikos's collaborator John Kantakouzenos and his clan, especially his formidable mother Theodora.

Tamar Meskhi

Ilia University, Georgia

**ACCOUNTS FOUND IN THE GREEK MANUSCRIPTS
OF XVI-XVIII CENTURIES ABOUT THE GEORGIAN
MONASTERIES IN PALESTINE.**

The manuscript under the title “Προσκυνητάριον της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ” stands out among other Greek manuscripts of XVI-XVII centuries. Holy churches in Jerusalem and vicinity are described in the manuscript. One part of similar manuscripts (8 manuscripts) was already published in 1903 by Athanasios Papadopoulos-Kerameus in Православный Палестинский Сборник (том XIX, вып. 56-й). Descriptions studied by us (14 manuscripts, including four illuminated ones) were published in 1984 and 1986.

Information about churches in Jerusalem and its environs, as well as biblical and historical narratives associated with them are included into these descriptions. The difference between these descriptions and other ones dedicated to the Holy Land is that the former ones were written not by pilgrims but for pilgrims: monks from monasteries of Palestine have authored the descriptions, which had the same function as the touristic guidebooks written for archaeological monuments and museums have nowadays.

Accounts found in the above-mentioned manuscripts on the condition of Georgian churches in Jerusalem will be presented during my presentation. I have compared them with the data from other descriptions known to the scholars.

Kateryna Mikheienko

National Academy of Fine Arts and Architecture, Ukraine

STAGES OF EVOLUTION OF A CHURCH WITH ARCHED GABLES (ZAKOMARA) IN KYIVAN RUS

Church with arched gables (zakomara) in Kyivan Rus was formed at the end of the XI century - in the first half of the XII century. It was widespread in the XII century. All church facades of this type had arched gables (zakomara), which corresponded to the construction elements in the form of barrel vaults or were decorative. As a rule, in the Byzantine churches the arched gables were found only in the central parts of the façade walls, corresponding to the arms of inscribed cross. These arched gables had a constructive function and windows were situated beneath the curved gable. The use of arched gables in the churches of Kyivan Rus was associated not only with construction needs but also with decorative purposes. As a result, there were two types of the design of arched gables. The windows were situated beneath the constructive purpose arched gables and the niches were situated beneath the curved decorative gables. There was a possibility for combination of constructive and decorative arched gables. This depended on a constructive solution.

The plan of a church was reflected in the delineation of the façade into bays. The central bay formed an extension of the arms of inscribed cross. The façade has big arched gables with windows or without them. The types of overlap of the compartments between the arms of the spatial cross differ. Thanks to this difference, we can represent the stages of

evolution of the zakomara church. As the material evidence that came down to us shows, the variety of these types reflects the process of search for the most rational construction solutions for arched gables design of the façade. When using Byzantine dome vaults and barrel vaults, all or a part of small arched gables had to be decorative, therefore only niches were situated beneath them. Due to the spread of Romanesque cross vaults in Kyivan Rus from the first quarter of the XII century, there arose an opportunity to use small arched gables as constructive elements and to place the windows beneath them. Therefore the overlap of the compartments between the arms of the middle bay and the transept with cross vaults is the most rational constructive decision for the aesthetic model of the zakomara temple.

The stages of evolution of zakomara (arched gable) church are connected with Kyiv, Chernihiv and Novgorod. The final stage of development of zakomara church was the formation of its “standard” version in Chernihiv in the first quarter of the XII century. Later on, this “standard” version spread throughout the Kyivan Rus.

Alexandra Nikiforova

St. Tikhon Orthodox University of Humanities, Russia

THE RITES OF MAUNDY THURSDAY IN THE IX CENTURY JERUSALEM AND EGYPT

Maundy Thursday, the day of Our Lord's Last Supper with His Disciples, and His Crucifixion is significant for the whole Christendom. In spite of "the overriding importance of Jerusalem as a pilgrimage center, especially at Easter time because of its highly developed and immensely popular Holy Week services" (Robert Taft) our knowledge about the liturgical celebrations of these days in the first millennial Jerusalem is far from to be called comprehensive. The main descriptions of the liturgy of Holy Thursday are known from the key-documents of Hagiopolite rite: 1) the Egeria's diary (381–384 A.D.), 2) the Armenian lectionary (V century), 3) the Georgian lectionary (V-VIII century), and 4) Typicon of Anastasis (1122 A.D., but containing two services celebrated prior to the year 1009 A.D.). In 1975, Sin. Gr. NE/ MГ 56+5, a Greek hymnal of Jerusalem cathedral rite, influenced by liturgical tradition of Egypt (as seen from the "Patronal Feast" of the Archangel Michael, the commemoration of the Apostle Mark as "Our Patron" etc.) was discovered in the monastery of St. Catherine in Sinai Peninsula Tropologion. Until this day it remains unpublished. This Tropologion, dated to the IX century, has preserved Hagiopolite liturgical data for the Holy Thursday, with Arabic remarks on regional Egyptian specific, and fills the gap between Georgian Lectionary and Typicon of Anastasis. Its analysis helps us to

trace the gradual evolution of the rites of Maundy Thursday and it will be in the center of my presentation.

The Holy Thursday formular in Tropologion (rubric 37) furnishes 1) Vespers (3 stichera on “Lord, I cry,” sticheron on “Glory”), 2) Orthros (canon, 6 stichera at “Lauds,” 2 stichera on “Glory,” sticheron on stichon), 3) Liturgy of Holy Myron (“λειτουργία ἁγίου μύρου”: troparion for the entrance into the church, 3 troparia with alleluia after the entrance, troparia for holy myron), 4) Eucharistic assembly (4 stichera on assembly, 2 stichera for the Great Entrance, troparion for communion), 5) Footwashing rite at Vespers (“νίμματα”: instructions, 3 troparia for the footwashing rite, sticheron on “Lord, I cry”, sticheron on “Glory,” and 6) Agrypnia with Gospel readings. The Myron liturgy, witnessed in Tropologion, was an integral part of the Chalcedonian rite of the Near East represented also in Syriac and Coptic recensions, and has parallels in the scroll Sinai Greek NF / E 55. This rite, according to Theodor the Lector and Chronicle ascribed to Joshua the Stylite, was established at the end of V century in Antioch, where the role of the baptismal anointing was extraordinary and an attitude to myron exceptional. The rite is characterized by great solemnity and spectacle. It is a distinct, long-lasting liturgy, which assumed a definite eucharistic form, dependant of liturgy of Saint James, which in those times was the main liturgy of the Near East. In my paper I compare the whole formular for Holy Thursday from Tropologion with the formulars in Old Iadgari, Triodion Sin.Gr. 734–735 (11th century) and Lectionary Sin. Gr. 210 (861/62 A.D.), other Hagiopolite manuscripts from old and new Sinaitic collection.

Maia Ninidze

Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Georgia

DIGITAL ARCHIVES AND SCHOLARLY EDITIONS

Georgia has sixteen-century-long history of written culture. Manuscripts and documents stored in our repositories are valuable sources not only for local but for the world historical studies. The contribution of these materials to the scientific achievements depends very much on their accessibility. Our repositories are available for the visitors but it is possible to enhance their accessibility by creating digital archives, the method widely-spread and appreciated in modern world.

Why is the digital format so desirable? Documents scanned with high resolution and converted to XML files have flexible zooming options and are more easily readable. One can copy some problematic parts of the document, paste next to similar but more distinct ones and compare. Similarities revealed as a result of the comparison can help us to read some blurred or damaged passages. Digital archives provide us with transcripts of the documents placed side by side with their facsimile images. Manuscripts in digital archives have hyperlinks carrying textual notes that are also very important for the users. This scientific apparatus helps us to read the material correctly but at the same time gives chance to make our own observations as well. Digital archives can be available from all parts of the world and they may be used by several people at a time. Such a wide range of possibilities makes them advantageous and unique.

Digital scholarly editions are not ordinary scholarly volumes in digital form. They are databases with a great number of manuscript and printed sources. They have all the features of digital archives named above and some more options as well. The most important of them is synchronization mechanism which enables us to see all the variant readings of one and the same passage of the document from different witnesses at a time. Scientists had long disputes concerning author's final will and the choice of the copy-text. In digital scholarly editions the problem does not exist as the user can choose the copy-text himself and compare it with other sources according to his choice.

Digital archives and scholarly editions, as most of the digital texts have search options and hyperlinks, make it possible that all the additional information, such as references, glossary, indices etc. were at hand. These databases are user-friendly and sociable. Users choose screen layout and all the material they want to see on it themselves.

Apart from the achievements in perfecting and developing scholarly editions, digital humanities widely use new methods and technologies in the research process as well. For example, we have successfully implemented corpus studies in textual scholarship and have used search engine for the studies of such elements of literary works as Georgian puns.

Ketevan Ochkhikidze

Shota Rustaveli Theatre and Film University, Georgia

TRUMPETER ANGELS IN GEORGIAN RELIEF SCULPTURE

Trumpeter angels play an important role in iconography of the Last Judgment. According to the Bible, trumpet-blowing angels announce the second coming of Christ; therefore they have acquired the function of eschatological symbol. This will assist us to define the contents of the compositions which survive only in fragments. Several examples of trumpeter angels can be found in Georgian medieval bas-reliefs. At the time, they were constituent parts of a relief composition of the Last Judgment or the Second Coming. Some of them are represented as independent sculptural images; others, together with other figures, are part of a composition. Symbolically, the former bear the same idea of the Second Coming or the Last Judgment as those in multi-figure compositions.

I have collected the bas-relief images of trumpeter angels with connotation of the Last Judgment, from different medieval Georgian monuments (Brdadzori stele, a chancel screen from Skhieri, an angel from the east façade of Mtskheta Cathedral) and will attempt to reveal the eschatological theme in Georgian relief sculpture by analyzing the figures related to it compositionally or by content.

Ekaterine Oniani

Tbilisi V.Sarajishvili State Conservatory, Georgia

ON THE FRAGMENT OF ST. MOUNT ATHOS GEORGIAN NEUMATIC MANUSCRIPT

A fragment of heirmologion (two folios) is preserved in the Georgian State Archives, which has not hitherto attracted scholars' attention. The description of the manuscript contains very scanty data about it. According to the description, the manuscript is dated back to the 9th, or 10th-11th cc. and it was forwarded from the former Moscow Lazarev Institute in 1925. The codex is heavily worn. The greater part of the text has faded away and it is difficult to make out the sentences. Fortunately, the musical signs in red have survived even in faded parts of the text. Moreover, the references on the mode and ode are readable. Due to the surviving fragments, possibility of restoration of the whole text became possible. As it has been found out, the manuscript contains the heirmoi of the first mode, specifically, seven heirmoi with theotokia of the second ode and the first heirmos and theotokos of the third ode.

The manuscript's neumes and the regularities of their disposition on the verbal text is the same as in other Georgian neumatic hymnographic collections. Due to the common calligraphic features, detailed outlines of neumes and specific configuration of dividing dots, it is possible to identify the manuscript. The close investigation of the textual material proved it to be a part of Georgian manuscript #85 from Mount Athos.

The paper presents the results of preliminary scientific analysis of paleographical features of the manuscript under consideration.

Lali Osepashvili

Shota Rustaveli Theatre and Film University, Georgia

GOSPEL STORIES IN JRUTCHI PSALM

In Christian theology, psalms rank second by their significance, following the Holy Scriptures – the Gospel. The modern world knows 1000 illustrated psalms created in the middle ages. Prior to the wide introduction of the Christian chants, psalm songs prevailed in the churches. The scholars have identified two groups of psalms in terms of their illumination: aristocratic and monastic psalms.

Georgian version of the Psalms of David is an integral part of the world heritage. Sadly, only some of the illuminated psalms came down to us.

The scholars are still surprised, how did the Praise Hymns become a source of inexhaustible inspiration for artists and how did they start oration on the language of fine art, how did they gain the “material” form with high masterly performance. However, it is known that even from the early Christian times, Church Fathers used to interpret texts of the Old Testament, therefore in some way acting like exegetes, tracing proto-characters and archetypes in the New Testament events.

As mentioned above, only some of the illuminated Georgian Psalms have survived, including the Jrutchi Psalms (H-1665) and the Tetrosani Psalms (H-75). According to Sh. Amiranashvili, the Georgian psalms don't follow any other Byzantine redactions. They were produced in Georgia, particularly in Mtskheta Cathedral (Jrutchi Psalms of David are implied). Ekvtime Takaishvili brought the manuscript from Jrutchi

Monastery to Tbilisi and gave it to the collection of the State Museum.

As the testament of the manuscript reveals, it was commissioned by prince (son of the noble lord) Zilikhan. Therefore, it is possible to assume that the Jrutchi Psalm has aristocratic origins. Later on it was donated to Svetitskhoveli Cathedral.

There are different opinions about the date of copying of the Jrutchi Psalms: the suggested dates lie between the XIII and XV centuries.

The Jrutchi Psalm is a large size codex 25X17,5 on paper. The text is preceded by the image of David the Prophet. The miniatures start from the page 171-r. These miniatures depict the scenes of David's glorification: fighting and battle scenes.

It is interesting that the artistic decorative illustration of the Psalm, together with the scenes from the Old Testament contains the topics of the New Testament from the cycle of the Twelve Holidays, which should represent the archetypes of the Old Testament iconic images.

Thus, my attention was drawn to the insertion of the New Testament miniatures in the book of Old Testament, the Psalms. These scenes include "Annunciation" 171 r, "Crucifixion" 172r, "Harrowing of Hell" 173r, "Nativity" 174 r, "Epiphany" 176 r, "Entering Jerusalem" 177 r, and "Transfiguration" 179 r.

As it is clear from the above list, the Gospel scenes in the manuscript are given neither in the sequence of Twelve Holidays, nor according to the liturgical calendar. Perhaps we should assume that the miniatures have been lost over the times and only the above-mentioned scenes survived; since the evangelical cycle of miniatures starts with the "Annunciation", it is likely that the miniatures should have been exactly in the sequence of twelve holidays.

Of interest is also the iconography. It is traditional, similar to the one seen in the illustrations of the Gospel. However, there are some exceptions. In the composition of "Harrowing of Hell", Christ stands in the center, leading Adam and Eve out of hell and an angel is lying over the black cave, perhaps as a sign of victory over hell. Bible kings are standing to the right.

If we look at the Tetrosani Psalm and compare it with Jrutcha's Psalm, we will see the difference. There are almost no Gospel scenes of our interest except for one composition - "Crucifixion". Some might consider that the artist used common iconographic motives. At first glance, it might be true, but if the background in Jrutchi psalm is golden, the one of Tetrosani Psalm is blue, hence leaving the different impression.

Despite the fact that the colour pigments have flaked off, the miniatures of Jrutchi psalms leave the most vigorous impressions. It is evident that they belong to the psalms of aristocratic group.

Thus, the study has shown that the seven Gospel miniatures, included in the text of the Jrutchi psalm, should be related the miniatures of the psalms.

Georgi R. Parpulov

Plovdiv University, Bulgaria

THE DATE OF THE VANI GOSPEL BOOK

The Georgian manuscript from the Georgian National Centre of Manuscripts, A-1335, known as the Vani Gospel Book, was evidently decorated by a Greek-speaking artist or artists, since some of its figural miniatures (ff.1v, 3v-4v) are labelled in Greek and one of its colophons (f.272v) is written in Greek, too. A Georgian colophon on f.272v states that the manuscript was copied in Constantinople and that its scribe John prayed for Queen Tamar (r.1184-1213). This note has secured the Vani Gospels an important place in the history of Byzantine book illumination, as the sole surviving example of Constantinopolitan miniature painting from the last decades before the Crusader conquest of 1204 AD. Its figural miniatures and ornament do indeed find very close parallels in Greek manuscripts, but when datable, such parallels come exclusively from the second quarter of the twelfth century: e.g., Mt Athos, Dionysiou 8, a New Testament copied in AD 1133 and Mt. Sinai, Greek MS 339, a collection of homilies by St Gregory of Nazianzus produced circa 1142 AD. The only possible explanation for this discrepancy is that the Georgian note on f.272v was added a few centuries after the copying of the Vani Gospel Book and thus provides no reliable evidence of its date of production: the type of mkhedruli script in which this note is written is completely unusual for the high Middle Ages; the hand and ink in it differ noticeably from those in the Vani Gospels' main text and in its other Georgian colophon (f.266v). Since this latter colophon, which is

undoubtedly original to the manuscript, does not mention Queen Tamar, the Vani Gospel book must be dated, on the basis of the style of its miniatures, to the 1130s or 1140s.

Kyrill Pavlikianov

University of Sofia "St.Kliment Ohridski," Bulgaria

**THE GEORGIAN MONASTIC PRESENCE ON MOUNT
ATHOS FROM 960 TO 1513 – PROSOPOGRAPHY BASED
ON THE GREEK DOCUMENTARY SOURCES**

The first Georgian aristocrat, who retired to Mount Athos in the 960s, was John Tornikios, a vassal of the Georgian ruler David of Tao (Tayk). Regardless that he was already a monk, after 971 he left Athos in order to serve the Emperor Basil II as a diplomat and general. In 984 the founder of the Megiste Lavra, St. Athanasios the Athonite, ceded to John the Iberian, superior of the then recently founded Athonite monastery of Iviron, an imperial chrysobull which authorized the latter to pay no taxes for the goods transported with the ship of Iviron. John's lay name was Aboulherit, he was born in the small Georgian principality of Tao-Klarjeti and belonged to the high Georgian aristocracy. The next superior of Iviron, Euthymios (1005-1019) was son of John the Iberian. He arrived on Athos in 963-969 together with his father and soon started translating Greek monastic texts into Georgian, namely the works of St. Basil of Caesaria. It was him who translated into Greek the Georgian *Balavariani* novel, a strongly Christianized adaptation of the Arabic *Kitab Bilawhar wa-Yadasaf*. This translation of his marked the beginning of the long literary history of the Greek and later Latin *Barlaam and Ioasaph* romance, which tradition formally ascribes to St. John Damascene. An inscription preserved in Iviron's *katholikon* connects the splendid decoration of this church with a monk named George the Iberian. During

the 11th century at least three superiors of Iviron bore this name, but it was the first of them, a nephew of John the Iberian, who had embellished the monastery's *katholikon*. He had received special honours from Romanos III Argyros, but in 1029 was accused of having supported a conspiracy in favour of the Duke of Thessalonica, Constantine Diogenes. For this reason he was deposed and exiled in the monastery of Monobata outside Athos, where he finally died. The next abbot of Iviron was George the Hagioreites (1044-1056) whose parents belonged to the Georgian aristocratic clan of Samtskhe. After 1022 he lived for twelve years in Constantinople, where he obtained an exceptional education studying ancient and Christian philosophers. This enabled him to continue the translations started by Euthymios. In 1056 he abandoned Iviron and was granted by the Emperor Michael VI the monastery of St. Symeon in the vicinity of Antioch. After 1056 abbot of Iviron became a certain Arsenios (1056-1059), whose lay name was Pharsman. The *Synodikon* of Iviron commemorates him as having spent large sums from his personal fortune for the embellishment of the monastery. The same document also mentions that in 1062-1064 a Georgian aristocrat named Liparites visited Iviron bequeathing to the church 100 *nomismata* and other 96 to its Georgian monks, who were then around 300. The next superior of Iviron, George Oltisari, received his office prior to 1065 with an imperial decree of Constantine X. From 1085 to 1104 abbot of Iviron was John Boukaisdze, who constructed a major defensive tower within the monastery's fortified enclosure. In 1090, the Georgian *kouropalates*, Symbatios Pakourianos, declared in his testament that he desired to be buried in Iviron and authorized his wife, Kale, to make the appropriate arrangements with the Iberian monks living on Mount Athos. After 1394 abbot of Iviron was a metropolitan named Makarios, who belonged to the church hierarchy of Iberia and not to that of Byzantium. He appears in two acts of the Emperor Manuel II and the Patriarch Antony IV, issued in 1394, and left the monastery after some troubles in 1404. In a document of 1513, preserved in the monastery of Zographou, there is an intriguing cryptographic signature, which in 1907 E. Kurtz and W.

Regel described it as *signature iberienne*. Assuming that the signature was written in Georgian, in 2010 we contacted the University of Tbilisi and asked our Georgian colleagues for help. Their answer was surprising but absolutely clear: the signature was not written in Georgian and was not based on any of the known mediaeval Georgian scripts – *Asomtavruli*, *Nuskhuri*, or *Mkhedruli*. The cryptographic signature has evidently no connection with the monastery of Iviron, whose representative, a certain Sabbas, has signed the act in Greek. It is a mystery why the composer of this late document tried to create something that could be interpreted as a Georgian signature.

Natalija Ristovska

Oxford University, Great Britain

**MEDIEVAL ENAMELS IN TRANSCAUCAISA:
LOCAL OR IMPORTED?**

A large number of Mediaeval enamelled plaques on precious metal objects have survived over the centuries on the territory of present-day Georgia, and most are now housed in the Georgian State Museum of Fine Arts in Tbilisi. These enamels constitute a remarkably rich and varied collection of artefacts, which range from plaques of middle-range standard of execution to examples of exceptionally sophisticated workmanship usually found in gold and silver-gilt objects associated with the Byzantine imperial court. However, any scholar who barely scratches the surface of past literature on Georgian art is immediately faced with considerable controversy surrounding these enamels, which mostly arises from formidable problems related to the authenticity, date and provenance of the artefacts in question. This paper proposes to re-assess the various issues pertaining to the region of manufacture of the enamels from the Georgian collection, and to suggest possible routes for tackling the problems of provenance, particularly in the context of import from Byzantine manufacturing centres versus local manufacture within the Mediaeval principalities in Transcaucasia.

Anna Rogozhina

National Research University "Higher School of Economics," Russia

**MEDIEVAL GEORGIAN TRADITION OF THE
MARTYRDOM OF PHILOTHEUS
(IN HONOUR OF KORNELI KEKELIDZE'S
PUBLICATION OF 1960)**

More than fifty years have passed since Korneli Kekelidze's publication¹ of the Georgian text of the Martyrdom of St. Philotheus of Antioch from the collection of the Patriarchal library of Jerusalem.² The Georgian version of the Martyrdom of Philotheus is somewhat unique as there are no other manuscripts or versions of this text in Georgian hagiography, apart from two canons in honour of St. Philotheus preserved in four different manuscripts.³ In the accompanying article K. Kekelidze discussed the problem of relationship between the Georgian and Coptic versions of the text. This problem has not been fully solved so far.

K. Kekelidze suggested that it was translated into Georgian directly from the Coptic. In 1976 this hypothesis was challenged by M. van Esbroeck, who insisted that even though some phrases and whole episodes in the Georgian text coincide verbatim with the Coptic version, direct translation could hardly

¹ K. Kekelidze, *Fileteosis Martviloba* [Fileteosis martviloba] in *etiudebi Zveliqartuli literaturis toriidan* [Etiudebi dzveli kartuli literaturis istoriidan], v. 6 (Tbilisi, 1960), pp.81–102.

² R.P. Blake, *Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque patriarcale à Jérusalem I* (Paris, 1924-1926), p.52-53.

³ Kekelidze, *op.cit.*, pp.98–102; N.I. Marr [Н.Я. Мара], *Описание грузинских рукописей Синайского Монастыря* (Москва, 1940), pp.100, 136; G. Garitte, 'Le ménée géorgien de Dumbarton Oaks', in *Le Muséon* 77 (1964), pp.29-64.

be possible. He suggested a now lost Greek original of this legend, probably of Palestinian provenance. Until recently van Esbroeck's theory seemed to be the most convincing; in any case, the lack of verifiable data prevented scholars from identifying with any certainty the language, place or date of the composition of the source text. However, recent publications of the liturgical collections from Sinai shed new light on the possible provenance of the Martyrdom of Philotheus. This paper will discuss the relationship between the Coptic and Georgian versions of the Martyrdom of Philotheus in the light of this evidence and the possibilities of re-dating of the existing versions. The second part of the paper will examine the hymnographic tradition of St. Philotheus in Georgian and Coptic and difference in the development of his cult in medieval Egypt and Georgia.

Tamaz Sanikidze

*Giorgi Chubinashvili National Center for Georgian Art History and Heritage
Preservation, Georgia*

CONCERNING THE FIRST SVETITSKHOVELI OF MTSKHETA

In 1968-72, restoration and conservation of Svetitskhoveli Church in Mtskheta was carried out by the prominent restorer and researcher Prof. Vakhtang Tsintsadze. The work was supervised by Academician Giorgi Chubinashvili (I also participated in the activities). Simultaneously, archaeological excavations within the church were conducted.

Near the south gate of the church, in the very place indicated in historical sources, remnants of the first Svetitskhoveli Church, constructed by St. Nino's and St. King Mirian, were discovered (The date was confirmed by archeomagnetic analysis). Vakhtang Tsintsadze published a special study dedicated to the church (see: *Kartuli khelovneba*, works of G. Chubinashvili Institute of History of Georgian Art, #9, 1987). Description of the building, its measurements and plausible reconstruction were presented against the background of history, drawing parallels to Asia Minor and Europe. But the closest parallel of the edifice is immediately here in Uplistsikhe, Georgia (It was only later that I realized this).

According to the sources, King Mirian, inspired by the theophany on the Mount of Tkhoti, began construction of the Christian edifice immediately after the event. It infers that he was ready for this. King Mirian was aware that the Christianity was an official religion in Roman Empire. He saw the important benefits that Christianity would bring to his nation, to his country

and to him personally. He was also aware that the Christians in other places used Basilica structure of the pagan times for building their own churches. But he had already chosen the reference point – Uplistsikhe.

Since the IV century BC Uplistsikhe was a Temple town, Chapel of the Sun and Fire. Strength and influence of the latter deities wasn't affected by the idolatry established later on.

General architectural design and structure of Uplistsikhe is unique – it has no parallels beyond Georgia (see my monograph and some forty articles). King Mirian, the demolisher of idols, borrowed a simplified scheme for his first Christian church from architecture of Uplistikhe. With St. Nino's assistance, he built a small wooden "House of God" in the royal garden, in the "kingdom of Heaven"; and "The Sun of Truth – Christ" had spread throughout the country.

According to the ground plans, both Svetitskhoveli Church and temples of Uplistsikhe are composed of two parts. One of them is bigger – it is a large hall, and the second one is narrower – a long building composed of three parts, connected with the main hall by stairs. Upper parts and arches of Uplistsikhe temples are preserved in their original forms. Therefore, comparison between the Svetitskhoveli Church and Uplistsikhe temples is quite feasible. The first hall in Uplistsikhe is an open-air structure: it lacks the roofing. The first hall could not have been roofed. It is also impossible that the analogous hall of Svetitskhoveli was ever roofed: 1) There are no traces of cavities for holding roof beams, and 2) if roofed, it would have blocked the "fiery" pillar (V. Tsintsadze considered that the hall had a roof). The second hall for both monuments is the principal one, both functionally and artistically. In Uplistsikhe it was opened with solemn vaulted portico towards the first hall, and in front of it stood a sacrificial altar (similar to images found on silver plates from Bori and Armaziskhevi, and altars of the Gate Temple of Vani). To underline the importance of the Svetitskhoveli hall, its floor was tiled with glazed bricks (plinth bricks). The remnants of the edifice walls, including the vault support, as well as six pits for wooden posts were found in the center of the floor. The base of the seventh, the wonder-working pillar was found on the platform of the stairs.

Some more issues could have been added to the above-mentioned parallels, but I consider that the presented material is sufficient to draw the conclusion that the first Svetitskhoveli Church built by St. King Mirian and St. Nino imitated the structure of Uplistikhe temple.

In 2006, the floor in Svetitskhoveli Church was removed and the remnants of the first church, earlier viewed through glass tiles, were buried into concrete.

Maia Shaorshadze

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

**ON CHRONOLOGY OF ACTIVITIES OF METROPOLITAN
MIKHAIL AT DIFFERENT BISHOPRIC SEES
(XVIII-XIX CENTURIES)**

According to historical documents, activities of Metropolitan Mikhail lasted from 1770s to 1810s. He exercised his power at the Sees of three Bishoprics of Georgian Orthodox Church: of Tbilisi, Samtavisi and Ninotsminda. Chronology of his rule in each of these Bishoprics should be found out.

According to the sources, in the period from 1741 to 1752, the See of Tbilisi was ruled by Atanase Amilakhvari. Earlier he was the Bishop of Samtavisi and further – the bishop of Mrovi. In 1752, kings Teimuraz and Erekle sent Metropolitan Atanase to Russia as an ambassador, and the latter left Christophore Tumanishvili of Mrovi in his place.

Christophore ruled the parish of Tbilisi in the period from 1752 to 1770. In the National Archives of Georgia there are preserved numerous documents issued in 1771 dealing with the funeral service of Christophore of Tbilisi ordered by King Erekle. Thus, in 1771 Christophore Tbileli was already dead. In the same 1771, Metropolitan Mikhail accepted the See of Tbilisi.

According to the document of 1771, in case of absence Catholicos Anton I in the country, powers of supervision of the church issues were delegated to three priests including “His Grace Metropolitan of Tbilisi Mikhail”. Mikhail of Tbilisi is mentioned in the documents of 1774, 1775, 1777, 1778, etc.

Supposedly, Mikhail was the Bishop of Tbilisi till 1780. From 1781 to 1800 the documents mention Germane as the Bishop of Tbilisi. In 1769-1781

Germane was Archimandrite of Davit-Gareji Monastery. Germane Tbileli, a student and associate of St. Ioane of Manglisi, was an outstanding church leader.

Historical documents do not specify the place of activities of Metropolitan Mikhail in 1780-1790. Apparently, from 1787 to 1789 the Samtavisi See was ruled by Julius (former Bishop of Nikozi). Later on, he had accepted the See of Urbnisi. One of the historical documents states that in 1790, by decision of the king and Catholicos, Samtavisi See was entrusted to Mikhail. His rule commenced with confrontation with Otar Amilakhvari, (The same happened in the case of his predecessor Julius, the Bishop of Samtavisi).

In the Deeds of the following period, Mikhail is not mentioned as Bishop of Samtavisi. Supposedly, he did not stay in Samtavisi for a long time: in the documents of 1790s, Gervasi Machavariani is mentioned as the Bishop of Samtavisi.

Historical documents suggest Mikhail accepted the See of Ninotsminda in 1796. Mikhail, the Bishop of Ninotsminda is mentioned in the documents of 1796, 1797, 1798, 1799 and 1800.

Together with other clergymen, Mikhail, the Metropolitan of Ninotsminda and Sagarejo, and Stephane, the Archbishop of Rustavi and Matrkopi, in 1802 signed a “Letter of the Clergymen of Kartli and Kakheti to the Emperor of Russia”.

The documents dated to 1803, 1806, 1807, 1808 mention the Metropolitan of Ninotsminda and Archbishop of Rustavi Stephane (Jorjadze). He had commissioned the work of the famous Georgian clergyman and calligraphist Gabriel Mtsire. The texts copied by the latter are accompanied by comments and testaments of Stephane of Ninotsminda and Rustavi.

Stephane was the last bishop of Ninotsminda and Rustavi: he ruled till 1811, when the Russian government abolished Bishopric Sees in Georgia.

Thus, in 1771-1780, Mikhail was Metropolitan of Tbilisi. In 1790, he became the Metropolitan of Samtavisi, and in 1796-1802, he ruled the Sea of Ninotsminda. Additional studies accomplished by me, necessitated revision of the dates suggested earlier

Lela Shatirishvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

EARLY BYZANTINE AND BYZANTINE COLLECTIONS

1. Collection is a manuscript, which contains compositions of different authors and genres of church literature. Existence of Georgian church literature as early as in the V century is corroborated by the account found in the text of hagiographic work “Martyrdom of St. Shushanik”. The collections which came down to us (IX-XI centuries) prove that their variety and development was influenced by requirements of different epochs, political and religion orientation of our country and corresponding political situation. The existing Georgian manuscript tradition includes Early Byzantine and Byzantine collections.

2. In the beginning of the IX century, the process for unification of the country started in historical province of Tao-Klarjeti. After 980s, political unification of feudal Georgia turned into a realistic idea. The Byzantine Empire and its capital Constantinople, to the south-west of the Georgian land, already was the most influential Christian center, the “Second Jerusalem”. It is clear that the significant processes going under way had impact on political course and thinking of our country. Political innovations were reflected in those literary works which came down to us. The monks who carried out activities in the literary schools of Tao-Klarjeti felt the necessity for innovations. They started to collect original and translated religious and secular Georgian texts and on their bases they created new collections, enriching them with new materials. In the X-XI centuries, the creation of Early Byzantine collections was conditioned by the main goal to expand public consciousness with assistance of Georgian manuscripts. In accordance with the requirements of a new ep-

och, Tropologion (“Iadgari”) of Mikael Modrekili (S-425), the hymnographic collection which comprises both original and translated Georgian chants, was created in Tao-Klarjeti. Here was also produced the most significant manuscript of encyclopedic character “Shatberdi Collection”, texts of which are the oldest samples of theological and secular writing.

3. After foundation of the Iveron Monastery in 980s, the event that had brought together the Georgian monks on Mount Athos, the Georgian Royal Court showed the ambition to have the best samples of religious literature from entire Christendom in Georgian translation. After taking into consideration Georgian political and cultural interests, the monks Iovane the Georgian, Euthymius and Iovane, the former Tornike (also known as John Tornikios), choose religious texts that were to be translated. Their major goal was to translate Greek church literature into Georgian, enhancing the Georgian literature up to the level of the Greek one. This was the significant stage for strengthening ties between Georgia and Constantinople, the Byzantine Empire. It was in the Iveron Monastery that the production of best collections of Byzantine period was started. One of the largest collections translated by Euthymius the Athonite was John Chrysostom’s “Interpretation of the Gospel according to St. Matthew” and “Dialogues”.

4. In 1030s several very important collections were produced based on the translations made by Euthymius the Athonite. The initiators of the Collection were Zakaria Swingelozhi of Bana, Basily Malushisdze, Isak of Ulumbo, Grigol the Hagiorite. Their goal was to protect Euthymius the Athonite’s translations from distortion.

5. Giorgi the Athonite has created a new stage in history of Georgian thinking. He translated the texts which were not available in Georgian translation before. Giorgi produced collections of newly translated texts from Greek (Menaion, Great Sinaxarion, Parakleton, Big Breviary, Paul’s Epistles and Catholic, etc.). He translated homilies from the homiletic collections Ivir. Geo 39 (Cag. 79), XI c. and Ivir. Geo 49, XI c. Different texts were included in these two collections.

6. Early Byzantine and Byzantine collections together with other religious works clearly demonstrate the process of Georgian Christian thinking, which developed in line with the most significant trends of the time.

Oleksandra Shevluga

National Academy of Fine Arts and Architecture , Ukraine

MINIATURE “MOTHER OF GOD ON A THRONE WITH A CHILD” FROM GERTRUDE’S CODE: REINTERPRETATION OF ICONOGRAPHY

Until now, unsolved remains the origin of iconography of the miniature “Mother of God on a Throne with a Child” in the well-known Gertrude’s Code (Trirskiy Psalter, Egbert’s Psalter; the National Archaeological museum in Chividale del Friuli, cod. CXXXVI). Most well-known researchers considered this miniature to be Pechersk Mother of God and bound it to the Kyiv Pechersk Monastery (Kyiv Caves Monastery). However, Gertrude’s Code was illuminated before the completion and sanctification of the Uspenska church and the establishment of the cult of miraculous icon of Pechersk Mother of God.

Researchers have considered the iconography of Virgin on the Throne miniature from the Gertrude Psalter as a traditional Kyriotissa or Nikopea of Constantinople origin. The image is closely related to Princess Gertrude, the wife of Izyaslav Yaroslavych, Prince of Kyiv. She was a Polish Catholic and came to Kyivan Rus in 1043, long before the foundation of the Kyiv Pechersk Monastery. Similar image of the Enthroned Mother of God with Emmanuel could hypothetically be worshipped in Catholic countries and thus appeal to Gertrude upon her arrival in Kyiv. In such a way, the icon could have been brought to the Monastery on Gertrude’s request. Two monumental mosaic illustrations with similar rare iconography were found in Roman basilicas of Saint Praxedes dating back to the IX century (the aforementioned mosaic of

the Mother of God from the Saint Zeno Chapel dates back to the XI century) and The Papal Basilica of St. Paul outside the Walls, where The Enthroned Mother of God with Emmanuel mosaic had been created by Pietro Cavallini (1240-1330).

Thus, probably Gertrude ordered the similar image for the Dmytrivsky Cathedral (1062) of the Dmytrivsky Monastery founded by her husband Prince Izyaslav in 1051. That was a family monastery, and the princess felt at ease there. Besides, the cathedral had been in place for as long as Izyaslav and Gertrude ruled in Kyiv. By 1073, the year of the erection of the Dormition Church of Kyiv Pechersk Monastery, Prince Izyaslav and Gertrude had been exiled from Kyiv. They returned back for a short period (in 1077-1078) before Izyaslav's death. There is some evidence of Gertrude's further staying in Kyiv in 1085 – 1086, before the death of her son Yaropolk. There is no verified evidence as to further life of Gertrude in Kyiv, and hypotheses on the subject are controversial. The Dormition Cathedral of Kyiv Caves Monastery was rock cut in 1089. Thus, it is very unlikely that Gertrude ordered Pechersk icon for her personal prayer book in this period. Strong evidence suggests that the miniature from the Gertrude Psalter could have originated from the Roman prototype we have discovered. It is supposed that Gertrude donated the icon to Dmytrivsky and not to Kyiv Pechersk Monastery for the reason that the former one was her family monastery.

Erga Shneurson

Tel Aviv University, Israel

THE CROSS EMBLEM IN GEORGIAN ART: ECHOES OF HISTORICAL EVENTS AND MEMORIES OF JERUSALEM

Numerous reliefs of crosses adorning church façades, icons, stelas, stone pillars, and more, can be seen on surviving monuments in Georgia. The Georgian chronicles hold written evidence regarding the cross and related rituals. Material evidence also exists, indicating that the veneration of the cross became a widespread practice in Georgia from the fourth century, when St. Nino erected her cross on a mountain overlooking the city of M'tskheta.

There was perhaps nothing more fundamental to medieval man than the Cross on which Christ had died. As a symbol, an image, and an object, it possessed an all-embracing symbolic significance. Until the mid-fourth century, the cross had been considered in the Christian world as an instrument of torment, mostly due to its use by the Roman rulers as punishment and thus bearing negative connotations. The cross as an instrument of torture, however, was not its main association in the following centuries; rather, it became a symbol of Christ and a crucial instrument on God's plan for the salvation of mankind.

The extensive use of crosses in art, starting with those in Jvari Church, and their significant contribution to the Christian iconography unique to Georgia, in itself demands special attention and a discussion on the significance of the symbol in the context of Georgian church façade ornamentation. Such an individual Christological symbol, which over the course of many centuries continued to absorb various and flexible meanings, reflects the par-

ticular human, social, and religious impacts of the society in which it functions. The focus of this talk will be on the cross in a clypeus borne by two angels featuring on the tympanum of Jvari Church and on one of the stone pillars widespread throughout the country, as examples of the use of the cross emblem during the fifth to sixth centuries, as part of a vast repertoire of the emblem, reflecting the impulse to feature crosses in art.

My contention is that these church façades adorned with crosses presented theological and philosophical meanings, potentially shaping the practice of rites and social behavior, as well as the religious perception that evolved in the early stages of Eastern Christianity. The use of the cross symbol as an artistic emblem should be analyzed through the prism of the events that had occurred in Jerusalem during the fourth century, which reflected on Georgian culture not only as part of the Christian world, but as an important link contributing to the general development of the symbol and its meaning throughout the Christian world.

Nino Simonishvili

Independent Scholar, Georgia

**THE VISUAL AND IDEOLOGICAL CONCEPT OF
THE STELE OF DAVIT KUROPALATES AT OSHKI
IN A CONTEXT OF THE GEORGIAN-BYZANTINE
RELATIONSHIP IN THE SECOND HALF OF THE
X CENTURY**

In 2003, after dismantling a segment of the wall from the village mosque built within the church of St. John the Baptist at Oshki (963-973/76), the third set of sculpted donor images of the church were discovered carved on two large stone stelae. Today they are preserved in Erzurum Museum. The first stele presents Davit III Kuropalates in an Orans posture below the Virgin holding a child before her chest. On the second stele, Bagrat is depicted in the similar posture below St. John the Baptist. He is dressed in a fur garment. Except the donor images, the special interest evokes the fact that the front and lateral facets of both stelae are covered with several Georgian Asomtavruli inscriptions of diverse function (explanatory, building, memorial, etc). Traces of red paint are still visible covering them. The inscriptions were published by V. Silogava. However, the iconography of the stelae has not yet been the subject of special studies.

Analysis of the semantic arrangement between the visual and verbal evidence, offers a clue for deciphering a visual and ideological concept of Davit's stele at Oshki. The analysis also reveals its relation to the new concept of imperial rule developed during the reign of the Byzantine Emperor Nikephoros Phokas (963-969). The tension between the hereditary model of rulership

of Macedonian Dynasty and military authority resulted in the rise of a new iconography which promoted the visual representation of a new concept of imperial rule. A characteristic element of the imperial political iconography was the convergence of art and war.

Results of the analysis of the original iconography of Davit's stele at Oshki in a context of the Georgian-Byzantine relationship during the second half of the X century allows to re-interpret the historical events, which influenced Georgian adaption of the new Byzantine iconography as well as to suggest a possible date of the stele.

Giorgi Sosiashvili

Gori State University, Georgia

**GEORGIAN CHURCHES AND MONASTERIES ABROAD,
THEIR COURTYARDS AND ESTATES IN SHIDA KARTLI
(LIAKHVI GORGE)**

For centuries, the Georgian churches and monasteries abroad had their own estates in Georgia. Among the Georgian monastic centers abroad, a special place was held by the Monastery of the Cross in Jerusalem, which drew great attention of both the Georgian Royal Court and of other feudal families. They donated immense material property to the spiritual centers founded by the Georgians. The Monastery of the Cross in Jerusalem had its own estates in Georgia. It owned many villages in different corners of the country. The obtained profit was spent for the needs of the Monastery. The Monastery of the Cross had its own land in Shida Kartli as well, particularly in the village of Dirbi. It was entirely the property of the Monastery. There was a residence of Jerusalem's Archimandrite in Dirbi. The village of Tergvisi, which lies in Small Liakhvi Gorge, also belonged to the Georgian Monastery of the Cross. There is a charter issued by King Luarsab II of Kartli, which corroborates the fact that the village of Tergvisi was the property of the Monastery of the Cross. The possession of the Jerusalem Georgian Church in Tergvisi is confirmed by much earlier documents as well. The document issued in 1640 by Elise Tbileli relates that Elise, the Bishop of Tbilisi, who according to the document was a servant of the Christ's tomb, settled Iotam Barlishvili in the village.

The Jerusalem Monastery of the Cross had also other estates in Shida Kartli. One of them was in environs of the village of Khviti (the village is

located in Big Liakhvi Gorge, near the village of Nikozi). According to the document issued in 1624, certain Daghladze donated the village of Khviti to Jerusalem.

The Monastery of the Cross had its estate in Nikozi as well. At the beginning of the XVIII century, Prince Vakhtang renewed the donation of a vineyard and a husbandman to the Jerusalem Monastery of the Cross. The mentioned land had been earlier donated to the Monastery of the Cross by the Diasamidzes. Besides the documents, the relationship of the Jerusalem Monastery of the Cross with the village of Nikozi is also confirmed by epigraphic sources. From this point of view, the inscription on the Nikozi church bell-tower contains information worthy of attention: the “Cross Man” is mentioned in the inscription. It’s likely, that the obligation of the “Cross Man” was to oversee the lands of the Monastery in Nikozi and nearby territories. In the XV century, the “Cross Man” was appointed by Daniel, the Bishop of Nikozi and the Father Superior of the Monastery of the Cross.

The estates in the Liakhvi Gorge were owned not only by the Monastery of the Cross, but by the Saint Catherine Monastery in Sinai as well. The monastery had its courtyard in Georgia, particularly in Tbilisi. The Sinai Monastery, which in the Middle Ages was one of the largest centers of Orthodox Christian Church, had an active centuries old relationship with Georgia. Sinai Monastery had a courtyard in Tbilisi, though its possessions in Georgia were not limited only to it. The Sinai Monastery owned the village of Meghvrekisi in Big Liakhvi Gorge. This is corroborated by the XVII century document, which mentions the visit of the Sinai Archbishop Anania to Georgia. As it is related in the document, the lands of the Sinai Monastery in Meghvrekisi were once sold without the Monastery’s permission. King Vakhtang V Shahnavaz redeemed the lands for the Monastery on Anania’s request.

The possession of the Sinai Monastery in the village of Meghvrekisi is confirmed by other documents as well. In the list of the serfs of Svetitskhoveli Church and of the Catholicos, which was compiled in 1720 during the reign of King Vakhtang VI, “twelve of the Holy Mountain in Meghvrekisi” is mentioned. In our opinion, the word the “Holy Mountain” should refer to Saint Catherine Monastery in Sinai. Donations to Sinai Monastery are men-

tioned in other Georgian written sources as well. King David IV the Builder sent church utensils to St. George Church, which was built on his commission in the territory of the Saint Catherine Monastery in Sinai. The testaments supplied to two Sinai manuscripts corroborate the above fact. One of these manuscripts, namely the Aprakos, has a testament written by King David IV in Mkhedruli script. The testament tells us about sending of a manuscript to the Sinai Mountain: “I, David, the worst of all the Christian serfs, sent this manuscript to the Mount Sinai. Those who use the manuscript, say a prayer for me”.

Serfs of the Sinai Monastery living in the village of Meghvrekisi are mentioned in the census book of the Big Liakhvi Gorge villages compiled in the second half of the XVII century. The representative of the Saint Catherine Monastery in Georgia administered its courtyard in Tbilisi and estates in Meghvrekisi. His title was the Archimandrite of Meghvrekisi. In the beginning of the XX century, the courtyard of the Sinai Saint Catherine Monastery in Tbilisi was in deplorable condition. In the explanatory note of Archimandrite Ampilok, written in 1910, it is evident that the fire destroyed all the constructions of the courtyard of the Sinai Monastery. Only the church survived. The Sinai Monastery council had to sell all the existing property in Meghvrekisi in order to raise funds to restore the courtyard.

Petritsoni Monastery, one of the Georgian monasteries abroad, owned the village of Ergneti in Big Liakhvi Gorge. T. Meskhi paid attention to the content of the text copied from one of the manuscripts of Petritsoni Monastery. It is the Greek translation of an inscription in Georgian that was executed on the icon of the Mother of God dated to 1310. The inscription mentions the painters of the icon, two brothers Egnate and Atanase, who donated vast stretches of land in Karaleti, Lilo and Ergneti, including two vineyards in the village of Ergneti, to Petritsoni Monastery.

The Athos Monastery also had its courtyard in Small Liakhvi Gorge. It is known from the document of 1779 that the Vatopedi Monastery on Mount Athos had a courtyard and it was St. George Kashueti Church, which was located in the Potrisi Gorge (one of the tributaries of the Small Liakhvi River). The flooded river destroyed the church and the Queen of Kartli Mariam (the

wife of King Rostom) built another church on the other side of the river Small Liakhvi. The Kashueti Church of Saint George is a small single nave church. It was surrounded by the defensive wall. The church is situated in 1.5km from the village of Beloti, in the eastern part of the village. It is in deplorable state and unfortunately it lies on the Georgian territory now occupied by Russia.

Nestan Sulava

Tbilisi Iv.Javakhishvili State University, Georgia

HAGIOGRAPHER AND HYMNOGRAPHER AS A SPIRITUAL LEADER OF THE GEORGIAN NATION

In the aftermath of conversion to Christianity, original theological and literary compositions have been created in Georgia. Their authors, namely hagiographers, writers of homiletic compositions and hymnographers were the religious and socio-political leaders, as well as outstanding cultural figures and scholars. Their spiritual heritage had a goal to shape political and cultural identity, to represent the spiritual world of a human being and society, and to perfect morality. Modern society will never see challenge to assess the place of cultural values without knowing her past experience. Therefore, the rise of Christian culture was an event of great importance, since the Christianity is a humane religion whose mission is to regulate the spiritual life. The objective of the leaders was to develop the nation and country spiritually and to raise the morality. Hagiography, hymnography and homiletics belong to the sphere of theological literature which had directly pertained and still pertains to parish life, influencing it positively. The society which was oriented on spiritual values, on the one hand, always listened to a writer, and accepted his guidance, and on the other hand, made demands associated with vital problems. From this point of view, the role of the Georgian Orthodox Church and her leaders was always important. God has placed on them the mission of leaders and educators.

Objective of my paper is to show the role of an author of hagiographic and hymnographic compositions in spiritual, social, political and ideological

fields of cultural education, and in moral perfection of an individual, thus defining the place of writer in social life and human relations in ancient Georgia. From this point of view, the Georgian hagiography and hymnography, which stands apart from the Byzantine ones, is of special note. Rising of the problems of national significance in the compositions by Priest Iakob, author of the narrative about Martyrdom of Saint Evstati of Mtskheta, Ioane Sabanisdze, Giorgi Merchule, Ioane-Zosime, Giorgi Mtatsmindeli, Giorgi Mtsire, Nikoloz Gulaberisdze, Arsen Bulmaisimidze, introduce these authors as spiritual leaders and moral compass of the Georgian nation.

In most cases, the authors of hagiographic narratives were eyewitnesses of the events they described; therefore they felt the pulse of the age and showed their own national standpoint sometimes openly, sometimes secretly. Author of the “Martyrdom of St. Shushanik” assessed the apostasy of the Pitiakhsh of Kvemo Kartli as a harbinger of big national misfortune and condemned Varsken’s religious and political orientation. Martyrdom of St. Shushanik on the order of Varsken was not the private case. St. Shushanik’s services before the Georgian nation and Christian faith were correctly and multilaterally assessed by Priest Iakob. That was the most critical period of Georgia’s history, and the motherland and faith were understood as equivalent concepts. That’s why St. Shushanik’s strive for faith, dedication to and sacrifice for it was understood as protection of interests of the country and nation. By composing “St. Shushanik’s Martyrdom”, the Priest Iakob attempted to awake the contemporary society from sleep and set a moral example of St. Shushanik to be followed by all.

National and religious ideals found in Ioane Sabanisdze’s “Martyrdom of St. Abo” are particularly valuable, since a deal was needed to throw off the Arab yoke of oppression in Georgia. The paths of Catholicos Samoel, Iovane Sabanisdze and St. Abo crossed over each other. Samoel, the Catholicos of Kartli, on whose instruction the Martyrdom of St. Abo was written, and Iovane Sabanisdze who executed the task, were designated as spiritual leaders of the nation, doing their best to preserve knowledge for future generations about contribution of the martyrs to the faith and to the Georgian nation. Theological, ideological, political and artistic sides of the composition define

Iovane Sabanisdze as a writer and spiritual leader of the nation. This includes the following but few to mention: 1. To show the values of Christian faith in general and to prove its advantage over other religions in steadfastness in the faith and intellectual capabilities. 2. To show positive and negative features of the Georgian nation. This can be perceived as an attempt of finding the place for Georgia in the world cultural heritage. The issue was raised in the composition as an attempt to define national self-knowledge and self-consciousness. 3. Revival of a person, his spiritual growth and finding the truth by overcoming barriers. In this regard, of special importance is the path leading a man to sainthood.

From this point of view we have to discuss position of the authors of “Vita”, merged with purposefulness and world-outlook of their personages. Thanks to Giorgi Merchule we are aware of services of monks from Klarjeti monasteries before the Georgian state and Christian religion. The key figure in these activities was St. Grigol of Khantsta. Monasteries founded by him, typikon and Iadgari (Tropologion) compiled by him had been crucial to making new Kartli, while the author’s thesis about indivisibility of the motherland, language and religion, made him the spiritual leader of the nation. When defining significance of “The Life of St. Illarion the Georgian”, one should take into consideration the idea of the Theotokos being the Patron of Georgia, for the first time put forward by the author. This messianic idea had an ideological importance. Since then, the idea obtained a conceptual mission for the Georgian nation and this was reflected in literature. The role of the both authors as spiritual leaders of the nation was as follows: they strengthened power of the above messianic idea and revived interest of the Georgian nation to self-knowledge and self-consciousness.

From this point of view, very important is the role of the “Conversion of Kartli” in revival of the national ideology that was achieved by considering the Georgian Church as Apostolic institution, narrating the story about conversion of Kartli by St. Nino and arrival of the tunic of Jesus Christ in Georgia. All this necessitated recognition of the divine origin of the Georgian language. As a result, the “Praise and Glorification of the Georgian Language” was written by Ioane Zosime.

The spiritual mission of a writer acquired a special function in literary works of Sts Eptvime and Giorgi Mtatsmindelis, representatives of the Theological and Literature School on Mount Athos. It was Giorgi Mtatsmindeli who got actively involved in discussions between the Greeks and Georgians concerning religious issues, including the one concerning autocephaly of the Georgian Church. In 1057, he defended independence of the Georgian Church before the hierarchs of Antioch. St. Giorgi's polemics with the Patriarch of Antioch reveals not only his immense knowledge and spiritual firmness, but also his ability to strive for ideological and state independence. The monk of the Iviron Monastery spread a word about the Georgian Church being an apostolic one, and proved that it was independent in a course of centuries. Later on, a special mission was put on St. Ephrem Mtsire from the Black Mountain, who continued St. Giorgi Mtatsmindeli's way: he identified foreign sources in support of independence of the Georgian Church.

Catholicoi Nikoloz Gulaberisdze and Arsen Bulmaismisdze entered the path established by their predecessor hymnographers, suggesting new concepts about Holy religious symbols of the Georgian nation.

The parish listened to Georgian preaching and chanting in the church. Lives and acts of the Georgian saints were considered the benchmarks in their lives. Both the personages and writers acted with general purpose: to strengthen and perfect the nation. The religious leader had a mission to regulate relations between the society members. With his experience, he was the leader of the state and nation in moral and spiritual issues. In a course of centuries, representatives of non-religious literature acted in the same way.

After presenting the above considerations, an explanation is sought for the following: why did the mission of a writer change in modern life, especially in 1990s and XXI century? What was the reason for losing the function? This is the painful issue, because development of the morally upright society has always been and will always remain the topical problem of every nation and state.

Apolon Tabuashvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

**SYNODIKA OF IVIRON MONASTERY OF MOUNT ATHOS
AS THE SOURCE FOR ECONOMIC HISTORY
OF FEUDAL GEORGIA**

Comprehensive research of different issues of economic history of feudal Georgia is still needed. One of the issues of this kind is the prices. They define many aspects of life in contemporary period. This particular problem is almost unstudied. Sources for the study of this problem are lacking. However, accounts about the prices in the X century are still preserved, assisting us to reconstruct the general picture. Synodika of Iviron Monastery on Mount Athos are one of the most important Georgian written sources for the study of prices in Feudal Georgia. As Academician Niko Berdzenishvili has pointed out, “The synodika are important not only for the study of history of Iviron Monastery, but they also preserve a lot of information concerning history of cultural, political and economic life of Georgia. They contain accounts about the prices on commodity, denominations of coins, their values, etc.” Despite this, the scholar considered that the use of these accounts was hampered by the fact that a certain number of agapes from the synodika lacked date. He devoted a lengthy publication to the problem. Nowadays, we have no problem of this kind as there already exist significant works devoted to the synodika (E. Metreveli, *Studies on the History of Cultural-Educational Center of Athos*. Tbilisi, 1996; E. Metreveli, *Synodikon of Georgian Monastery on Mount Athos*. Tbilisi, 1998; N. Berdzenishvili, *Synodika of Iveron Monastery of Mount Athos*. Prepared for publication by M. Berdznishvili and D. Megreladze. Tbilisi, 2007, etc.).

Data on prices of different commodity can be found in Synodika of Athos. We can provide some examples: In the times of high prices, the price of “a modus of wheat was one drahkan”; Queen Tamar donated “two large garbs from gold cloth, each of them worth of more than 20 drahkans”; Nikoloz who was brought up by Svimon Chkondideli “donated ... yoke of bulls bought for 7 hyperpyrons to the church”; “gave a foal of donkey bought for 15 hyperpyrons to our church”; Proedros Lulu “gave one mule to the church and we have sold it for 17 hyperpyrons”; “two crosses worth of 180 billion tracheas (called dimitrats in Georgian)”...

Except for the commodity prices, Synodika of Athos include accounts concerning expenditures for economic activities. For example, the construction of a church roof was worth of 150 drahkans etc.

Synodika have also preserved information about the economic welfare of people (upper classes). According to the historical sources, it is established that an average donation to Iviron Monastery was worth around 100-200 Byzantine gold coins.

Acad. Ivane Javakhishvili was among the first scholars who started to use synodoka of Iviron Monastery as a source for the study of economic history of Georgia. Unpublished material which is preserved in Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts includes extracts from synodika of Iviron Monastery of Mount Athos concerning the prices, though the scholar has not conducted a special study on the issue. Information about unpublished materials from Ivane Javakhishvili's archive will be presented.

Detailed analysis of the prices preserved in synodika of Iviron Monastery on Mount Athos will be presented: prices on different kinds of commodity will be defined; precise weights of certain denominations (dimitrat, hyperpyron, ducate etc.) will be established and compared with contemporary historical accounts of that period (e. g. with Charter of the Bishop of Nikortsinda).

It is also essential to tell which information concerns the prices in Medieval Georgia and which one is associated with the Byzantine reality.

This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation (SRNSF). Grant № YS-2016-92. “Prices in Feudal Georgia”.

Hidemi Takahashi

University of Tokyo, Japan

**SYRIAC CHRISTIANITY EAST OF THE PAMIRS:
ON SOME NEW FINDS AND THEIR SIGNIFICANCE FOR
THE UNDERSTANDING OF EURASIAN CHRISTIANITY**

The history of Syriac Christianity in China and the surrounding areas, a form of Christianity that developed under cultural circumstances differing in many ways from other forms of Christianity, is of crucial importance for our understanding of the development of Eastern Christianity, as well as of Christianity as a whole. While the study of the history Syriac Christianity in China is a discipline that has a long tradition and the general picture of that history is well established, a number of exciting new discoveries made in recent years allow us to make some significant adjustments to that picture. These include a series of monuments discovered since the turn of the twenty-first century in and around Luoyang, the eastern capital of the Tang Dynasty (618–907), which serve to highlight the Sogdian element of the Christian population of the area, as well as throwing light on the process of the Sinicisation of that population. Another exciting new discovery is the prayer to the Christian saint George found among the Chinese-language Manichaean documents from Xiapu in Fujian Province, which may have a story to tell about the fate of the Christians left in China after the fall of the Tang Dynasty. There are also a number of discoveries that bear on the history of Christianity in China and its vicinities under the Yuan Dynasty (1271–1368), such as the Syriac and Chinese inscriptions from Ulaan Tolgoi near the western edge of present-day state of Mongolia, which were left by the Christian Önggüt prince George.

An attempt will be made in this paper to provide an overview of these new discoveries, to place them in their historical contexts, and to explore what they can tell us about the nature of Syriac Christianity and of Eastern Christianity in general.

Ketevan Tatishvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

**HYMNS IN HONOUR OF GEORGIAN SAINTS WHO
CARRIED OUT ACTIVITIES IN BYZANTIUM IN
HYMNOGRAPHIC HERITAGE OF CATHOLICOS ANTON I**

The Feast Hymn Book compiled by Catholicos Anton I differ from other liturgical collections in that it comprises mentioning of almost all Georgian Saints. Frequently the entire Rite, i.e. canon or canons of a Saint together with short hymns, was compiled. In most cases, Anton himself wrote new hymns, incorporating them together with the old ones into his Feast Hymn Book. This approach was used by him in relation to the Feast Days of those Georgian Saints, who carried out their activities in Byzantium: Ilarion Kartveli, Eptvime the Athonite, Giorgi the Athonite, Ioane and Gabriel.

The Feast Day of Ilarion Kartveli, the IX century Georgian monk, falls on 19 November. The Feast Day is first mentioned in the XI century manuscript. Ilarion had great merit in promotion of monastic life and significantly contributed to construction activities in Georgia. At the same time, his activities are of interest due to the fact that he spent the bigger part of his life abroad. He lived in Bithynia (on Mount Olympus). He travelled to Palestine, Rome and Byzantium. Ilarion was the first among the Georgian individuals of whom we are aware, to settle down in Byzantium (in the second half of the IX century). It was he who initiated relations between Byzantine and Georgian churches. In the Feast Hymn Book by Anton, Ilarion Kartveli's Rite consists of two canons. The author of one of them is Catholicos Anton. The author of the second canon is unknown. Anton's canon comprises an acrostic based on

the phrase “I chant to you Ilarion the superstar”. Certain facts from biography of St. Ilarion can be found in both the canon and sticheron written by Anton. This was to be anticipated because the hymnographer was familiar with the Life of the saint. The fact of existence of one of the redactions in the Feast Hymn Book corroborates this consideration.

The Iveron Monastery on Mount Athos and the Georgian holy fathers from there had great impact on medieval Georgian literature, culture and development of social thought. As a result, entries for Eptvime the Athonite, Giorgi the Athonite and Ioane the Athonite were included into the Synaxarion A97 as early as in the XI century. Liturgical books also comprise hymns dedicated to them. Anton wrote three canons (of Eptvime the Athonite, Giorgi the Athonite, Ioane and Gabriel) and incorporated them together with the short hymns into his Feast Hymn Book of a new redaction (S1464). Despite this, he left old canons and a number of short hymns dedicated to Eptvime the Athonite and Giorgi the Athonite unchanged. Catholicos Anton did not change the Feast Day of Eptvime the Athonite, but at the same time he re-scheduled the Feast Day of Ioane the Athonite from 14 July to 12 July and established the Feast Day for Gabriel the Athonite on the same day. The Feast Day of Giorgi the Athonite falls on 30 June in old redactions of the Feast Hymn Books, while according to Anton’s book it is celebrated on 27 June. It should be noted that in the Typikon A122, dated to 1749, the Feast Day of this saint falls on the same day.

The paper will discuss textual and artistic-stylistic peculiarities of the hymns written by Catholicos Anton in honour of Sts. Ilarion Kartveli, Eptvime, Giorgi and Gabriel the Athonites.

Leri Tavadze

Tbilisi Iv.Javakishvili State University, Georgia

**BYZANTINE INSTITUTIONS AND THE GEORGIAN
RULING ELITE AT THE TURN FROM THE VII CENTURY
TO THE VIII CENTURY**

The Byzantine institutions were spread almost all around the World for a long period of time. Georgia was not an exception. The Georgians were strongly integrated within the Byzantine institutional system in the VII and the VIII centuries. Some of these Byzantine institutions, namely, the court titles were spread in Georgia as well. The distribution of the court titles was a privilege of the Eastern Roman Emperor.

Several Byzantine institutions are the main focus of our research. Those institutions had their unique place in Roman/Byzantine institutional system. One of the most widespread was patrikios. This dignity was created in the Roman period but was used as a title, mostly, during the Byzantine period of Roman history. Patrikios was not only one of the most influential titles in the Eastern Roman Empire, but it had its special and honorable place in the Byzantine Senate. Alongside the title of patrikios (Lat. patricius) the main focus of our research are the following Byzantine institutions: hypatos – consul, apo hypaton patrikios – ex-consul patricius, apo hypatos – ex-consul and other lower ranks (for example patrikios, protospatharios, spatharios, stratelates etc.).

Anthypatos patrikois was of special importance as a revival of this dignity should be associated namely with this period, at least according to the Georgian historical sources. Anthypatos patrikois – proconsul was very im-

portant office in Ancient Rome. During the Byzantine period it was formed as court title, but in the beginning of its existence had maintained effect of the Old Roman office, as a rule, the holder of this title held the position of komes of Opsikion Thema, which was the most important Byzantine administrative unit of that epoch.

One part of these titles was already spread in Georgia at the turn from the VII century to the VIII century, but another part appeared during this period. The Georgian nobles who held these titles and offices lived in Byzantine Empire. But some of them received the titles while being in Georgia. Mainly, the Byzantine titles were delivered in Georgia, while offices were kept within the Byzantine Empire. Hence those Georgians who held offices lived mostly in Byzantium. Distribution of titles and offices to the Georgian nobility was the perfect way for their integration into Byzantine commonwealth.

Among those Georgians who lived at the turn from the VII century to the VIII century and held Byzantine titles and offices, the following family members of the Erimtavaries of Kartli (Iberia) can be listed: Arshusha, Varaz-Bakuri, Shalva and others. Barnuki, the name known in the form of Nebarnuki as well, and his son Sergius, who lived in Egrisi (Lazica), also held the Byzantine titles. All the above-mentioned held different Byzantine titles and offices and lived either in Byzantium or in Georgia. The possession of Byzantine titles and offices clearly indicates that all these Georgians acknowledged the supremacy of the Byzantine Emperor. The most of them were in service of Emperor till the end of their life.

Nestan Tchkhikvadze

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Georgia

LITERARY SCHOOL OF TAO-KLARJET OF IX-X CENTURIES (FROM JERUSALEM TO CONSTANTINOPLE)

The medieval Georgian manuscript, which was produced in the context of close cultural relations with historical Palestine and Mesopotamia, has long been attracting the attention of specialists in Byzantine studies, as well as of the scholars interested in research of the history of literature in Christian East, in general. The basis for such interest is formed by the circumstance that the Georgian manuscripts, production of which was linked with the oldest centers of Christian East, have preserved archaic, early Byzantine redactions of biblical, hagiographic, homiletic and in some cases apocryphal texts, originals of which are lost and identification of the corresponding texts in Greek or other languages (Arabian, Syrian, and Armenian) remains a great problem to this day. According to considerations existing up to now, the Jerusalem redactions maintained dominating position in the tradition of the Georgian manuscript up to the end of the X century.

New cataloguing and the study of the Georgian manuscripts from foreign collections (Sinai, Tao-Klarjeti) highlighted that it is not sufficient to focus attention only on the redaction peculiarities of single texts to restore a full picture of involvement of the Georgian manuscript tradition in the Oriental Christian literary processes. It was made possible to follow the process of alternation of the traditions (from Jerusalem to Constantinople) only on the basis of studying a codex as a single cultural event. It became clear that already from the last quarter of the IX century, a new Constantinople concep-

tion of manuscript compilation and edition was established in the Georgian literary tradition, which implied diversity in organization and content of the manuscript.

The first steps towards transition to the new, Constantinople manuscript tradition were taken in the IX-X centuries in Tao-Klarjeti scriptoriums. Bookmen (scribes and editors, commissioners) from Shatberdi, Parkhali and Osghi monasteries were the most active ones in this process. On the one hand, anthological manuscripts, kind of educational collections, were created in these monastery centers, and on the other hand, compilation of illuminated manuscripts of the Biblical books (the Gospel and Psalms) was started. Texts of ancient, Jerusalem redaction were incorporated into these new-type codices according to new principles of organization and structure of a manuscript (This implies systems of manuscript decoration, thematic division of texts, attachment of extensive colophons and their separation from the text, and date).

The above-mentioned tendencies, characteristic of Tao-Klarjeti literary school in the IX-X centuries, will be reviewed in the paper on the example of two most important manuscripts – Shatberdi Collection (S 1141) and Mtskheta Psalms (A38) from the collections of K. Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts.

Khatuna Todadze

Georgian Technical University, Georgia

THE HIERARCHICAL VISION OF THE GEORGIAN AND BYZANTINE SOCIETIES

Monastic institutions were one of the distinctive features of the Byzantine society. Practically, they affected all spheres of the Empire's life. The emperors, as well as other representatives of the society, had their own interests related to the monasteries.

The monastic life had been an indivisible part of the Georgian society as well. Like the Byzantine emperors, the kings of Georgia had special relationship with the monasteries.

Charters issued by the emperors and the Royal Testaments are considered one of the sources of information for studying the life of the monasteries.

Charters issued by Emperor Michael VII Doukas and Emperor Nikephoros III Botaneiates to Michael Attaleiates Monastery, and the Will of King David the Builder to Shiomghvime Monastery are discussed in the paper.

All three sources contain significant data not only about interrelations between the state and church, but also about the structure of the contemporary society.

Similarities and differences identified by comparative analysis clearly show characteristics of the Georgian and Byzantine societies.

Elif Tokay

Istanbul University, Turkey

XI CENTURY ANTIOCH AS A LITERARY CENTRE

Antioch had been a centre of Christian erudition for centuries. The school of exegesis in this Late Antique city developed into a theological and historical understanding which set the ground for a Byzantine Church enculturated into Arab culture. The intellectual and cultural aspects of the Melkite Church of the city provide us with invaluable information about a time period in which eastern Christians excelled themselves in expressing their views against their coreligionists and Muslims in a cultivated manner and atmosphere. There stood the Antiochene Melkite Church as an outstanding centre of education and translation. Under the sponsorship and supervision of clerical bodies and church members, historical and philosophical books were written and Greek theological texts of authoritative character were translated into Arabic to revitalise the Byzantine roots of the church which had long been a part of the Arab culture of that milieu. Literary products of this medieval Melkite Church are important not only for their connections with other Melkite learning centres in Palestine and Sinai but also for the themes and concepts they shared with the texts written by the contemporary Muslims. This paper will present a general picture of Antioch in terms of literary activities conducted by the Melkite Church of the city and place them in the whole Christian Arabic tradition.

Denis Tsyarkin

Saint Petersburg State University/National Library of Russia, Russia

**MANUSCRIPT AS A SYSTEM OF TRACES:
RESEARCH METHODOLOGY AND PRACTICE AT THE
NATIONAL LIBRARY OF RUSSIA**

In this paper I would like to present some of the main principles of work carried out over the last 20 years at the Laboratory for Codicological Research and Scientific Expertise of Documents at the Manuscript Department of the National Library of Russia (Saint-Petersburg). Working with manuscripts and documents of different origin and date (mainly Russian, but also Eastern and Western, from the Middle Ages to the 20th c.), the Laboratory specializes on the analysis of the non-textual information contained in these documents. This includes the analysis of the technological elements of the manuscript, such as the writing, writing materials, binding etc., as well as the analysis of traces of the document's functioning throughout centuries.

We have developed a complex approach viewing the document as a system of traces left by different people both in the process of the manuscript's production and during its subsequent use. The trace is a material evidence of changes produced by people's activities connected with the manuscript. Therefore it is an important historical source which should be studied along with the texts, the evolution of hand-writing (palaeography), the history of book production technologies etc.

As any physical object, the trace has its own parameters: form, relief, colour (spectral properties), chemical composition etc. Analyzing these parameters, we can discern different types of traces and make a certain clas-

sification. Therefore the study of every manuscript leads to distinguishing different layers of information, similar to the process of textual analysis that may distinguish different phases of the text transmission.

While some parts of this process may be accomplished through usual visual examination of the manuscript, others require special technical devices, e.g. viewing the document in different zones of the spectrum with the use of television, digital photography and specialized software.

In this paper, along with some important methodological problems, I will discuss certain technical devices used for the codicological analysis, and provide some examples from our recent work.

Andrey Vinogradov

National Research University "Higher School of Economics," Russia

GEORGIAN INFLUENCE ON BYZANTINE ART: THE CASE OF VARZAHAN

The church complex in Varzahan (modern Uğrak near Bayburt in Turkey) is a unique, but completely destroyed monument located at the intersection of three cultural worlds. On the one hand, it was built in the territory of the Byzantine Pontus (Middle-Byzantine theme Chaldia), but to the South of Pontus mountains, which separate it from Trebizond and the Black sea coast. On the other hand, a little further to the South until the mid-X century was located the Muslim Emirate of Qalikala with the capital in Theodosiopolis/Karin/Erzurum, later occupied by the Byzantines, but populated mainly by the Armenians, who lived also in and around Bayburt. Finally, to the East, downstream of the Chorokhi River, were the lands of the Tao branch of Georgian Bagratids.

The churches were known primarily by the description and photographs by W. Bachmann from 1913.¹ The newest archival discoveries of the author (in the first line, of the photographs made by Okunev and Bulbenko in 1917) allow us to reconstruct the form and building history of Varzahan churches. The most ancient church – the triconch with cruciform exterior divided by blind arches, was built, obviously, by the master-builders from Cappadocia, perhaps with the participation of some masters from Shirak, who made semi-columnettes on the corners under

¹ Bachmann W. Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan. Leipzig, 1913. S. 8, 49–53. Abb. 22–23. Taf. 8.2, 9, 11, 41–43.

the dome. The North porch, attached to the Triconch later, and the octagonal church, erroneously regarded as a work of Armenian architecture, were built by the masters from Central Anatolia together with the builders, who worked on the churches of David Kuropalates in Tao (the main church in Khakhuli, the basilica in Otkhta-Ekklesia, Oshki Cathedral). This fact is clear along with the plan of triple sanctuary windows, “fan” squinches, twisted columns, octagonal pillars, from the unique “radial” decoration over windows and doors of the octagon, which, in turn, came to Tao from Asia Minor. The same mixed workshop built also the small gate church in Varzahan, unusual for the Caucasus, but present on the Byzantine Black Sea. The builders from Asia Minor brought to Varzahan the plan of octagon with pillars, flat and semicircular niches, and “Herculean” nodes. However, some elements find no direct analogies (e.g., zigzag stonework of the lunette, relief compositions made of rosettes and loops, some ornaments). Common work of the Byzantine and Tao master-builders bore a unique synthesis of two architectural traditions, modified under the influence of local conditions.

Varzahan churches do not have exact dating (Safrastryan’s date of 1001 AD is of a very doubtful origin). A study of building techniques and decoration shows that the octagon, the gate church and the North porch of the Triconch were built simultaneously, probably in 980-ies, when one of the rulers of Chaldia was Čordvanel, a confidant of David Kuropalates. Respectively, the triconch was built earlier.

Elena Vinogradova

St. Tikhon Orthodox University of Humanities, Russia

**NEW EVALUATION AND DATING OF SOME GEORGIAN
MURALS OF THE XIV CENTURY (MOKVI, LIKHNI AND
DAVID NARIN'S CHAPEL IN GELATI)**

My paper deals with the new approach to the dating of three ensembles of murals in the XIV-century Georgia: Mokvi, Likhni and David Narin's chapel in Gelati.

The remains of the murals in Mokvi Cathedral should be dated to the first half of 1360-ies thanks to the new reading of the donator's inscription mentioning Alexis III of Trebizond and David IX of Georgia, possibly made under the Bishop Luka Odrzkheli; the style corresponds well to this date. The fresco decoration of the east pillars in Mokvi and Likhni demonstrates close similarity. Mokvi seems to be a model for Likhni (because the status of Mokvi as a bishopric cathedral was higher than of a residence church in Likhni); the peculiarities of iconography and style confirm the dating of murals in Likhni by 1360-ies. The painters of both churches should be of Constantinopolitan origin, but those in Likhni had also the Georgian apprentices. The program of paintings is completely Byzantine, while in style one can see different trends, one classical and one picturesque, both corresponding to the best monuments of Byzantine painting of the third quarter of XIV century.

The second, main layer of murals in David Narin's chapel, dated previously by the 1290-ies, should be redated, because it could not be made on the turn from the 13th to the 14th c. Its style has nothing similar to the "spacing style" of the 1290-ies or to the refined style of the Palaeologian renaissance,

even comparing it with not Byzantine, but Georgian (e.g., Sapara or Achi) murals. The iconography of the Abraham's Hospitality corresponds to the Byzantine models of the second half of the 14th – first half of the 15th c. Also, the analysis of painters' technique demonstrates close connection between the murals in David Narin's chapel and those in the south porch of Gelati catholicon made in 1366–1387.

Most likely the decoration of David Narin's chapel was renovated under Bagrat the Great, between 1367 and 1387. A surviving fragment of the halo from the lost figure of Prince George (born before 1367) in south porch is located close to his father Bagrat's image. George is represented as a boy between 10 and 16–18 years. Hence, the paintings were made after 1370, probably in the late 1370-es or early 1380-ies. The master, who painted saints and David Narin worked in picturesque style (like in Likhni). A bit later he probably was joined by another artist or artists, who came from Constantinople together with Manuel Eugenikos in 1384 at the invitation of Vamek Dadiani to Tsalendzhikha (also very close in style). They were likely the pupils of Manuel, most probably the Byzantines. The Deesis, saints, prophets on the west wall, and the Last Judgment in the south porch belong to the hand of the best artist. The team could have also included several Georgians, who painted the images of Sts. Kyrikos and Julita in the south porch.

Eleni Vlachopoulou-Karabina

University Higher Ecclesiastical Academy of Thessaloniki, Greece

**CHURCH GOLD EMBROIDERIES (XVII CENTURY)
DONATED BY THE GEORGIAN ROYAL COURT AND
CLERGY TO THE HOLY MONASTERY OF IVIRON**

Church gold embroideries are exceptional pieces of art with highly dogmatic-liturgical content. They may also be precious historical sources, especially when they include inscriptions, often associated to the donor(s), to the craftsmen, to the time and to the place of their rendering and offering.

The Georgian gold-embroidered sacerdotal vestments and veils of the Holy Monastery of Iviron (Greek: Ἱερά Μονή Ἰβήρων, Georgian: ივერთა მონასტერი), which was founded by Ioannes the Iberian and John Torniki-os, a courtier of David the ruler of Iberia (Georgia) between 980-983 AD, are considered to be a characteristic example.

These precious art works, dated back to the XVII century, were donated to the monastery by the contemporary Georgian royal court and clergy. The most outstanding one is the superb epitaphios of Queen Mariam (wife of King Rostom [1632-1658] from 1634 to 1658), and of Bishop of Tiflis Elise (1628-1670), where the Lamentation, the Ascension and the Lamentation at the Tomb with the figure of Elise, standing next to the coat of arms of the Georgian royal house, are depicted. After her death, two epigonatia and a stole (end of 17th cent) were bequeathed to the famous icon of Virgin Portaitissa (IX century). Consequently, Bishop Elise donated to the monastery some more embroideries: two aëres and two cross-shaped covers of the Holy Vessels, dedicated to the memory of Queen Mariam. Also, a decorative veil, a

magnificent tabernacle (ombrellino) of Virgin Portaitissa (1686), was offered by Ashotan, uncle of King George XI, and his son Chosrhoes. Finally, two more pieces, an aër (1613/14) and an epigonation (1699), were bequeathed by lower clergy.

All these masterpieces constitute a remarkable artistic and written testimony of the flourishing Georgian church embroidery and the deep devotion of the Georgians towards the Holy Monastery of Iviron during the XVII century.

Jonathon Wright

Oxford University, Great Britain

**JOSEPH AND ASENETH IN THE CHRISTIAN EAST:
THE SYRIAC AND ARMENIAN VERSIONS**

The story usually referred to as Joseph and Aseneth (Jos. Asen.) is built on a few short biblical verses (Genesis 41.45, 50; 46.20; 50.15). It relates, amongst other things, how Aseneth, the idolatrous daughter of Potiphera priest of On, came to be the wife of the Patriarch Joseph and their subsequent adventures. Originally a Greek work written in a Septuagintal style, the story was translated into eight ancient versions, and many secondary versions. Today, the story is widely referenced by scholars of early Judaism and Christianity, and of the ancient novel. However, these studies usually fail to appreciate the uncertainty of its provenance or the nature of its transmission.

Jos. Asen.'s transmission among Eastern Christians has been significant. The story is preserved in 16 Koine Greek manuscripts. But for knowledge of its earliest achievable form and the influences of its wider transmission, the Syriac and Armenian versions are vital. The earliest witness to the story is a Syriac manuscript from c.600 CE. The Armenian version preserves the story in more manuscripts than all other versions put together. It is the only version where Jos. Asen. was transmitted as part of the Bible. Yet remarkably little research has focused on the Syriac and Armenian versions.

This paper will give an overview of the importance of the Syriac and Armenian versions for thinking about the use and development of Jos. Asen.. In particular, it will argue for the importance of the manuscript context and the influence of translation technique in assessing the contributions of these

versions to understanding the story. The aim is to encourage scholars to pay greater attention to the story in transmission, rather than focusing on a proposed earliest achievable form.

სარჩევი

წინასიტყვაობა.....	3
INTRODUCTION.....	5
ალგომი.....	7
თეზისები	
იოსებ ალიმბარაშვილი	
გერმანული კვალი მანგლისის მონასტერში	
დიმიტრი მეღვინეთხუცესიშვილისა და მარი გროსეს	
მიმონარის მიხედვით	11
მალხაზ აფრიდონიძე	
საქართველო და რაინდოების ინსტიტუტიზაცია.....	13
მერაბ ბაბუხაძია	
გიზანტიური სასულიერო ლიტერატურის ქართულად	
თარგმანის ნიმუში: თხრობა სასწაულთათქს და	
საკჰრეველებთან დიდებულისა მთავარანგელოზისა	
მიქაელისთან და სხუთთა მათ წმიდათა ანგელოზთათქს.....	16
ნანა ბურჭულაძე	
ქვაზე კვეთის ხელოვნების ორი ნიმუში იყალთოდან	18
ეკატერინე გედევანიშვილი	
გელათის წმ. გიორგის ეკლესიის მოხატულობაში ასახული	
“ცოცხალი” მთის გამოსახულებისათვის	21
ხათუნა გოგია	
ქრწონოტოვის თავისებურებანი ქართულსა და გიზანტიურ	
აბიომგრაფიაში.....	22
თორნიკე დიასამიძე	
სიცოცხლის ხის რელიეფური კომპოზიცია ინგუშეთის	
ტყობა-ნიერდის ტაძრიდან და მისი მიმართება ქართულ შუა	
საუკუნეების ხელოვნებასთან.....	24

მარიამ დიდებულიძე	
ძველი გაგრის ეკლესია. ქართული და ბიზანტიური ხუროთმოძღვრების ურთიერთმიმართება ადრებიზანტიურ ხანაში	26
ნინო ქავთარია, ეკა დულაშვილი	
სანკტ-პეტერბურგის კოლექციის ქართულ-ბერძნული ხელნაწერი (0.1.58) ბიზანტიურ-ქართული კროსკულტურული ურთიერთობების ნიმუში.....	28
აპოლონ თაბუაშვილი	
ათონის ივერთა მონასტრის ალაპები, როგორც ფეოდალური ეპოქის საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის წყარო.....	31
ლერი თავაძე	
ბიზანტიური ინსტიტუციები და საქართველოს მმართველი ელიტა VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე.....	34
ხათუნა თოდაძე	
ივრარძის ხედავ ქართულ-ბიზანტიურ საზოგადოებაში.....	37
მაია კარანაძე	
ქრისტიანულ-ალმოსაველური და ბიზანტიური გავლენები ქართული ხელნაწერი წიგნის ყდაზე.....	38
ექვთიმე კოჭლამაზაშვილი	
გიორგი ათონელის მიერ თარგმნილი პარაკლიტონის ათონურ ნუსხაზე დართული ანონიმური შესხმითი ლექსი.....	41
ქეთევან მამასახლისი	
წმ. ამონას სწავლანი.....	43
ირმა მამასახლისი	
ნადიროვის სიუჟეტი ოშკის ფასაღზე.....	45
შოთა მათითაშვილი	
კათალიკოსობის დანესება V საუკუნის ქართლში: კანონიკური ასპექტი.....	48
კიტი მაჩაბელი	
სირიულ-პალესტინური ბრინჯაოს საცეცხლურები: ლიტურგია და ვილიბრიგობა.....	50

ელენე მაჭავარიანი	
ქართული მხატვრული ტრადიციების მიმართება ბიზანტიური წიგნის ხელოვნებასთან (XI-XIII სს.).....	52
გიორგი მაჭარაშვილი	
ნეოფიტე კვიციანი გაბრიელ ქართველის შესახებ.....	55
თამარ მესხი	
ცნობები პალესტინის ქართული სავანეების შესახებ XVI-XVIII საუკუნეების ბერძნულ ხელნაწერებში.....	57
მაია ნინიძე	
ციფრული არქივი და აკადემიური გამოცემა.....	59
ლალი ოსეფაშვილი	
სახარებისეული სიუჟეტები ჯრუჭის ფსალმუნში.....	62
ეკატერინე ონიანი	
ათონის მთის ქართული ნევირებულ ხელნაწერის ფრაგმენტის შესახებ.....	65
ქეთევან ოჩხრიკიძე	
მესაყვირა ანგელოზები ქართულ რელიეფურ მანდაკაბლოგებში.....	67
თამაზ სანიკიძე	
მცხეთის პირველი სვეტიცხოვლის შესახებ	69
ნინო სიმონიშვილი	
ოუკის დავით კურაპალატის სტელის ვიზუალური და იდეოლოგიური კონცეფცია Xს-ის II ნახევრის ქართულ-ბიზანტიური ურთიერთობის კონტექსტში.....	72
ნესტან სულავა	
აგიოგრაფი და ჰიმნოგრაფი, როგორც ქართველი ერის სულიერი წინამძღოლი	74
გიორგი სოსიაშვილი	
უცხოეთში არსებული ქართული ეკლესია-მონასტრების მეტოქები და მამულები შიდა ქართლში (ლიახვის ხეობა).....	80
ქეთევან ტატიშვილი	
ბიზანტიური მოღვაწე ქართველი წმინდანების საგალობლები ანტონ I კათალიკოსის ჰიმნოგრაფიულ მემკვიდრეობაში.....	84

ლელა შათირიშვილი ადრეპიზანტიური და ბიზანტიური კრებულები.....	87
მაია შაორშაძე მიტროპოლიტ მიხაილის სხვადასხვა საეპისკოპოსო კათედრაზე მოღვაწეობის ძრონოლოგიის საკითხისათვის (XVIII-XIX სს.).....	90
გიორგი ჩუბინიძე რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ბოლო კანონის ბაზებისათვის	93
ნესტან ჩხიკვაძე IX-X სს-ის ტოპოლარჯული სალიტერატურო სკოლა (იერუსალიმიდან კონსტანტინეპოლისაკენ)	95
იზოლდა ჭიჭინაძე ლარგვისის სამხატვრო სკოლა XIV საუკუნეში	97
თემო ჯოჯუა ვინა იაკობის მიერ დოლისყანის მონასტრის წინამძღვრის ეფდემონის დაკვეთით გადაწერილი ლიტურგიკული კრებული (C 25) რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტიდან (კრიპტოგრაფული ანდერკები; მომგებლისა და გადაწერის ვინაობა; გადაწერის ადგილი).....	100
Ioseb Alimbarashvili GREEK TRACES IN MANGLISI MONASTERY ACCORDING TO THE CORRESPONDENCE OF DIMITRI MEGVINETKHUTSESISHVILI AND MARIE BROSE.....	105
Malkhaz Apridonidze GEORGIA AND THE INSTITUTION OF KNIGHTS.....	107
Andrea Babuin IMAGES OF SOLDIERY IN LATE MEDIEVAL EPIRUS, XIII-XV CENTURY	110
Merab Babukhadia THE EXAMPLE OF GEORGIAN TRANSLATION OF BYZANTINE SPIRITUAL LITERATURE: PRAISE OF THE GREATEST AND MOST GLORIOUS CELESTIAL MILITARY RULER ARCHANGEL MICHAEL AND OF OTHER ARCHANGELS	111

Olga Barashko	
ARCHITECTURE OF CHURCHES IN BIETI AND KUSIRETI IN THE CONTEXT OF GEORGIAN-BYZANTINE RELATIONSHIPS IN THE IX-X CENTURIES.....	113
Vladimir Besolov	
ORIGINATION AND SHAPING OF GEORGIAN CENTRAL DOMED CHURCHES IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS ARCHITECTURE OF EASTERN CHRISTENDOM AND BYZANTIUM: ON THE ISSUE OF AUTOCHTHONISM OF ARCHITECTURAL TRADITIONS.....	115
Nana Burchuladze	
TWO SAMPLES OF THE ART OF STONE CARVING FROM IKALTO: GEORGIAN ART IN THE CONTEXT OF BYZANTINE AND EASTERN CHRISTIAN ART.....	116
Izolda Chichinadze	
THE ARTISTIC SCHOOL OF LARGVISI IN THE XIV CENTURY.....	119
Tinatín Chronz, Claudia Sode	
A NEW WITNESS OF THE ANCIENT LITURGY OF JERUSALEM IN THE NATIONAL MUSEUM OF GEORGIA: MESTIA, SVANETI-MUSEUM, MS. 9 (K-51).....	122
Giorgi Chubinidze	
FOR THE UNDERSTANDING OF THE LAST LAW OF THE RUISI-URBNISI CHURCH COUNCIL.....	124
Tornike Diasamidze	
THE BAS-RELIEF COMPOSITION OF THE TREE OF LIFE FROM THE CHURCH OF TKOBA-ERDI IN INGUSHETIA AND ITS RELATION TO GEORGIAN MEDIEVAL ART	126
Mariam Didebulidze	
CHURCH IN OLD GAGRA: INTERRELATIONS OF THE GEORGIAN AND BYZANTINE ARCHITECTURE IN EARLY BYZANTINE PERIOD.....	128
Marco Fasolio	
THE CHALDOI AND IVIRON. BYZANTINE-GEORGIAN FAMILY TIES IN THE PONTOS BEFORE THE FOURTHCRUSADE	129

Georgia Foukaneli	
PILGRIMAGE TO SINAI: THE EPIGRAPHIC EVIDENCE.....	131
Nikos Fyssas	
THE UBISI MURALS (XIV C.) AND THE ICONOGRAPHIC AVANT-GARDE OF THE PALAEOLOGANERA.....	132
Ekaterine Gedevanishvili	
THE IMAGE OF “ANIMATED” MOUNTAIN IN WALL PAINTINGS OF THE CHURCH OF ST. GEORGE AT GELATI MONASTERY	134
Khatuna Gogia	
CHRONOTOPE PECULIARITIES IN GEORGIAN AND BYZANTINE HAGIOGRAPHY	135
Karen Hamada	
ANTI-ARMENIAN DISCOURSES IN GREEK AND GEORGIAN POLEMICAL TEXTS IN THE TENTH AND ELEVENTH CENTURIES AND ARMENIANS’ REACTIONS	137
Gunay Heydarli	
GEORGIAN CHRISTIANITY AND ROMAN CATHOLIC PRESENCE.....	139
Cornelia Horn	
PROLEGOMENA TO THE CRITICAL DIGITAL EDITION OF THE PROTEVANGELIUM OF JAMES IN THE CAUCASUS.....	141
Mark Huggins	
A GLIMPSE INTO THE GEORGIAN GOLDEN AGE THROUGH THE LENS OF THE MANUSCRIPT BORGIANUS GEORGIANUS 4 (XII CENTURY).....	143
Temo Jojua	
A LITURGICAL COLLECTION (C25) FROM THE INSTITUTE OF ORIENTAL MANUSCRIPTS OF THE RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES, COPIED BY CERTAIN IAKOB ON THE COMMISSION OF EPHDEMOZ, THE FATHER SUPERIOR OF DOLISKANA MONASTERY (ENCRYPTED TESTAMENTS, IDENTITIES OF THE COMMISSIONER AND SCRIBE, AND PLACE OF COPYING).....	145

Maia Karanadze	
EASTERN CHRISTIAN AND BYZANTINE INFLUENCES ON GEORGIAN MANUSCRIPT COVERS	149
Nino Kavtaria, Eka Dughashvili	
THE GEORGIAN-GREEK MANUSCRIPT FROM SAINT PETERSBURG COLLECTION (0.I.58) AS A SAMPLE OF BYZANTINE-GEORGIAN CROSS-CULTURAL RELATIONS.....	151
Ekvtime Kochlamazashvili	154
THE ANONYMOUS PRAISE POEM APPENDED TO PARAKLITIKOS FROM MOUNT ATHOS IN GIORGI THE ATHONITE'S TRANSLATION.....	154
Yuriy Koreniuk, Roman Gutsulyak, Natalia Shevchenko	
RESEARCH OF MOSAICS AND FRESCOES OF THE ST. SOPHIA CATHEDRAL IN KYIV IN 2013-2014.....	156
Dmitry Kosourov	
BAGRAT III – THE HIDDEN ALLY OF BYZANTINE EMPIRE?	158
Natalia Kulkova	
THE FIRST WITNESS TO THE HISTORY OF THE CONVERSION OF GEORGIA.....	160
Nathan Leidholm	
BLURRING THE LINE BETWEEN FAMILY AND ETHNICITY: THE EXAMPLE OF GEORGIANS IN THE BYZANTINE EMPIRE	162
Kitty Machabeli	
SYRO-PALESTINIAN BRONZE CENSERS: LITURGY AND PILGRIMAGE	164
Giorgi Macharashvili	
NEOPHYTOS OF CYPRUS ABOUT GABRIEL THE IBERIAN.....	166
Elene Machavariani	
RELATION OF GEORGIAN ART TRADITIONS TO THE BYZANTINE MANUSCRIPT ART (XI-XIII CC.).....	167
Svetlana Maltseva, Anna Zakharova	
THE MATERIALS OF NIKOLAI OKUNEV'S EXPEDITION OF 1917 ABOUT THE WALL-PAINTINGS OF PARKHALI	170

Irma Mamasakhlisi	
A HUNTING SCENE ON THE FAÇADE OF OSHKI CHURCH.....	172
Ketevan Mamasakhlisi	
THE TEACHINGS OF ST. AMMON.....	174
Apostolos G. Mantas	
THE DŽRUČI II GOSPEL ONCE AGAIN: ORIGINALITY AND COPYING.....	176
Shota Matitashvili	
THE ESTABLISHMENT OF THE CATHOLICOSATE IN THE FIFTH-CENTURY KARTLI: CANONICAL ASPECT.....	178
Petra Melichar	
ADOPTION AS POLITICAL INSTRUMENT OF THE BYZANTINE EMPRESSES: THE CASES OF ZOE THE MACEDONIAN, MARY OF ALANIA (GEORGIA) AND MARIA-RITA OF ARMENIA.....	179
Tamar Meskhi	
ACCOUNTS FOUND IN THE GREEK MANUSCRIPTS OF XVI-XVIII CENTURIES ABOUT THE GEORGIAN MONASTERIES IN PALESTINE.....	181
Kateryna Mikheienko	
STAGES OF EVOLUTION OF A CHURCH WITH ARCHED GABLES (ZAKOMARA) IN KYIVAN RUS.....	182
Alexandra Nikiforova	
THE RITES OF MAUNDY THURSDAY IN THE IX CENTURY JERUSALEM AND EGYPT.....	184
Maia Ninidze	
DIGITAL ARCHIVES AND SCHOLARLY EDITIONS.....	186
Ketevan Ochkhikidze	
TRUMPETER ANGELS IN GEORGIAN RELIEF SCULPTURE.....	188
Ekaterine Oniani	
ON THE FRAGMENT OF ST. MOUNT ATHOS GEORGIAN NEUMATIC MANUSCRIPT.....	189
Lali Osepashvili	
GOSPEL STORIES IN JRUTCHI PSALM.....	190

Georgi R. Parpulov	
THE DATE OF THE VANI GOSPEL BOOK.....	193
Kyryll Pavlikianov	
THE GEORGIAN MONASTIC PRESENCE ON MOUNT ATHOS FROM 960 TO 1513 – PROSOPOGRAPHY BASED ON THE GREEK DOCUMENTARY SOURCES.....	195
Natalija Ristovska	
MEDIEVAL ENAMELS IN TRANSCAUCAISA: LOCAL OR IMPORTED?.....	198
Anna Rogozhina	
MEDIEVAL GEORGIAN TRADITION OF THE MARTYRDOM OF PHILOTHEUS (IN HONOUR OF KORNELI KEKELIDZE’S PUBLICATION OF 1960).....	199
Tamaz Sanikidze	
CONCERNING THE FIRST SVETITSKHOVELI OF MTSKHETA.....	201
Maia Shaorshadze	
ON CHRONOLOGY OF ACTIVITIES OF METROPOLITAN MIKHAIL AT DIFFERENT BISHOPRIC SEES (XVIII-XIX CENTURIES).....	204
Lela Shatirishvili	
EARLY BYZANTINE AND BYZANTINE COLLECTIONS.....	206
Oleksandra Shevluga	
MINIATURE “MOTHER OF GOD ON A THRONE WITH A CHILD” FROM GERTRUDE’S CODE: REINTERPRETATION OF ICONOGRAPHY....	208
Erga Shneurson	
THE CROSS EMBLEM IN GEORGIAN ART: ECHOES OF HISTORICAL EVENTS AND MEMORIES OF JERUSALEM.....	210
Nino Simonishvili	
THE VISUAL AND IDEOLOGICAL CONCEPT OF THE STELE OF DAVIT KUROPALATES AT OSHKI IN A CONTEXT OF THE GEORGIAN-BYZANTINE RELATIONSHIP IN THE SECOND HALF OF THE X CENTURY.....	212

Giorgi Sosiashvili	
GEORGIAN CHURCHES AND MONASTERIES ABROAD, THEIR COURTYARDS AND ESTATES IN SHIDA KARTLI (LIAKHVI GORGE).....	214
Nestan Sulava	
HAGIOGRAPHER AND HYMNOGRAPHER AS A SPIRITUAL LEADER OF THE GEORGIAN NATION.....	218
Apolon Tabuashvili	
SYNODIKA OF IVIRON MONASTERY OF MOUNT ATHOS AS THE SOURCE FOR ECONOMIC HISTORY OF FEUDAL GEORGIA.....	222
Hidemi Takahashi	
SYRIAC CHRISTIANITY EAST OF THE PAMIRS: ON SOME NEW FINDS AND THEIR SIGNIFICANCE FOR THE UNDERSTANDING OF EURASIAN CHRISTIANITY	224
Ketevan Tatishvili	
HYMNS IN HONOUR OF GEORGIAN SAINTS WHO CARRIED OUT ACTIVITIES IN BYZANTIUM IN HYMNOGRAPHIC HERITAGE OF CATHOLICOS ANTON I.....	226
Leri Tavadze	
BYZANTINE INSTITUTIONS AND THE GEORGIAN RULING ELITE AT THE TURN FROM THE VII CENTURY TO THE VIII CENTURY.....	228
Nestan Tchkhikvadze	
LITERARY SCHOOL OF TAO-KLARJET OF IX-X CENTURIES (FROM JERUSALEM TO CONSTANTINOPLE).....	230
Khatuna Todadze	
THE HIERARCHICAL VISION OF THE GEORGIAN AND BYZANTINE SOCIETIES.....	232
Elif Tokay	
XI CENTURY ANTIOCH AS A LITERARY CENTRE.....	233
Denis Tsypkin	
MANUSCRIPT AS A SYSTEM OF TRACES: RESEARCH METHODOLOGY AND PRACTICE AT THE NATIONAL LIBRARY OF RUSSIA.....	234

Andrey Vinogradov	
GEORGIAN INFLUENCE ON BYZANTINE ART: THE CASE OF VARZAHAN.....	236
Elena Vinogradova	
NEW EVALUATION AND DATING OF SOME GEORGIAN MURALS OF THE XIV CENTURY (MOKVI, LIKHNI AND DAVID NARIN'S CHAPEL IN GELATI).....	238
Eleni Vlachopoulou-Karabina	
CHURCH GOLD EMBROIDERIES (XVII CENTURY) DONATED BY THE GEORGIAN ROYAL COURT AND CLERGY TO THE HOLY MONASTERY OF IVIRON.....	240
Jonathon Wright	
JOSEPH AND ASENETH IN THE CHRISTIAN EAST: THE SYRIAC AND ARMENIAN VERSIONS.....	242